ئابدۇكېرىم رەخمان

فولكلورۇشۇناسلىققا دەسلەپكى قەدەم

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

قابدۇكېرىم راخمان

فولكلورۇه يازمائەدە بېيات

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: مىرزاھىد كېرىمى

مۇندەرىجە

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە... 1
ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى
ۋە بەدئىي ئالاھىدىلىكى 38
ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تەتقىقات تېزىسلىرى... 64
ئۇيغۇر ئەلنەغمە تىياتىر سەنئىتى توغرىسىدا ... 87
يەركەن خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ
سەنئەت 116
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سېلىشتۇرما تەتقىقاتنى قا ـ
نات يايدۇرۇش توغرىسىدا..... 160
«يازغۇچىنىڭ مىللىي تەۋەلىكى» ۋە ئاتالمىش
«ئورتاق بايلىق» مەسىلىسى ھەققىدە..... 207
ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ 30 يىلى 241

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

ئەپسانە ۋە رىۋايەت

ئەپسانە — ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى ئەڭ قەدىمكى ساددا ئۇيۇ - پىكىرلىرىنىڭ جەمئىي ئىنكاسى. كىشىلەرنىڭ خىلمۇ خىل رېئال زىددىيەتلەر توغرىسىدىكى خىيالىي پىكىرىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت.

شۇنداقلا، ئۇ ئىبتىدائىي ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى تونۇش ۋە چۈشىنىشىدىكى بىر «ئىلىم» ھەمدە ستىخىيىلىك بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئىدىيەۋى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدىغان ئاكسىز سەنئەت ئىجادىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

كارل ماركس ئۆزىنىڭ «رىسىياسىي ئىقتىسادقا تەنقىدى، گە مۇقەددىمە» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «ھەر قانداق ئەپسانىدا تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ۋە تەسەۋۋۇرلارنىڭ يارىتىشى بىلەن تەبىئەت كۈچلىرى بويسۇندۇرۇلىدۇ، تەبىئەت كۈچلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىنىدۇ، تەبىئەت كۈچلىرى ئوبرازلاشتۇرۇلىدۇ.

شۇكا، بۇ تەبىئەت كۈچلىرى ئۈستىدىن ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلىنىشقا ئەگىشىپ، ئەپسانىلارمۇ يوقىلىدۇ» ① دەيدۇ. ف. ئېنگېلىسمۇ «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ئەسىرىدە: «گومېرنىڭ داستانىي ۋە بارلىق ئەپسانىلارمانا بۇلار گرېكلەرنى ياۋايىلىق دەۋرىدىن مەدەنىيەتلىك دەۋرىگە ئېلىپ كىرگەن مۇھىم مىراسلار» ② دەپ كۆرسەتتىدۇ. ماركس، ئېنگېلس گەرچە يۇنان ۋە رىم ئەپسانىلىرى ئۈستىدە توختالغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بۇ تەبىئىي ئىنسانىيەتنىڭ ئەپسانىلىرى ئۈچۈن ئورتاقلىقىنى كۆرسەتكەن.

قەدىمكى ئىنسانلار جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىپتىدائىي باسقۇچىدا تۇرغان چاغلىردا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تۆۋەن بولۇشى ۋە بىلىم ئىقتىدارىنىڭ تۆلىمۇ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن، تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق ھادىسىلەرنى تېخى توغرا بىلەلمەيتتى ۋە چۈشىنەلمەيتتى. تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلغاندا قۇدرەتلىك تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا ئىقتىدارسىز ئىدى. شۇڭا، ئۇلار ئۆزى ئەتراپىدىكى تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى پەقەت «تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ياكى تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن» چۈشەنـ

① «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 2- توم 113- بەت.

② «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 4 - توم 22 - بەت

دۇرۇپ، تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇخىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەربىرىگە ئىلاھنىڭ ئىرادىسىگە باغلايتتى. شۇنداق قىلىپ تەبىئەتتىكى بارلىق ھادىسىلەر ۋە جىسىملارنى ئوبرازلاشتۇراتتى، جانلىقلاشتۇراتتى. ھەتتا ئىلاھىيلاشتۇراتتى. مەسىلەن، ئاسمان - زېمىن، كۈندۈز - كېچە، كۈن - ئاي، يۇلتۇز، قار يامغۇر، چاقماق، تاغ - دەريا ۋە دەل-دەرەخ، ھەسەن - ھۈسەن ھەتتا تاغ جىرالاردىن چىقىدىغان ئەكس سادا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تەڭرىنىڭ ئوبرازى دەپ چۈشىنەتتى. شۇڭا ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرىدىكى «خۇدا» نىڭ بۇنداق ئوبرازى توغرىسىدا قىزغىنلىق ھېكايىلار توقۇپ چىققان ئىدى. كېيىنرەك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە تەبىئەت كۈچلىرى ھەققىدە بولغان كۆزقاراشلىرى جەريانىدا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن قەھرىمانلىرى توغرىسىدىكى نۇرغۇن ئەپسانىلارنى ئىجاد قىلدى. نەتىجىدە قەدىمكى ئەپسانىلار «خۇدالار» ۋە «قەھرىمانلار» توغرىسىدىكى ھېكايىلاردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمغا ئايرىلدى.

گەرچە، كىشىلەردە ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا تەبىئىي شارائىتتا يۈز بېرىدىغان ھەر خىل ئۆزگىرىشلەر خېلى چوڭقۇر تەسىرات قوزغىسىمۇ، ئەمما، ئۇلارنىڭ ئاڭ سەزگۈسى تېخى تەبىئەتنىڭ سىرىنى بىلىش، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى چۈشىنىش دەرىجىسىگە يەتمىگەچكە، ئۇلارنىڭ غايىۋى دۇنـ

ياسىدا بارلىق تەبىئەت كۈچلىرىنى بەسىپ چۈشىدىغان دەرىجىدىن تاشقىرى بىر كۈچ مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا تەسەۋۋۇر ۋە پەككۇرنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت بۇ دەرىجىدىن تاشقىرى كۈچنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسىنى كىيىمىكى ئەۋلادلار «ئەپسانە» دەپ ئاتىدى. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئەپسانە بىر خىل بەدىئىي شەكىل بولۇپ، ئۇ، تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان ئىپتىدائىي تارىخىي دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ كوللېكتىپ تونۇشىدىن پەيدا بولغان. ئىنسانلارنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنياسى تونۇشى تېيىزلىقتىن - چوڭقۇرلۇققا، ئاددىيلىقتىن - مۇرەككەپلىككە، مۇجمەللىكتىن - ئېنىقلىققا، فانتازىيىدىن - ئىلمىيلىككە قاراپ يۈزلەنگەنلىكى ئومۇملاشقان بىر قانۇنىيەتتۇر. شۇ سەۋەبتىن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كىشىلەرنىڭ ئىدېئولوگىيە هالەتلىرىمۇ ئۆزگىرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ تەرەققىيات مۇقەررەركى، ئىنسانلارنى ئىلىم - پەن يولىغا باشلايدۇ. نەتىجىدە پەنىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزگەرتىشنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى ئەپسانىلارنىڭ يوقىلىشىغا شەرت بولىدۇ.

ك. ماركس: «يۇنانلىقلارنىڭ خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئاساسى بولغان ۋە شۇنىڭ بىلەن يۇنان ئەپسانىلىرىنىڭ ئاساسى بولغان تەبىئەت توغرىسىدىكى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرىنىڭ ناپتۇرىماتىلاشقان توقۇمىچىلىق ماشىنىلىرى، تۆمۈر يول، پاراۋور ۋە تېلېگراممىلار بىلەن بىللە

مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىنمۇ؟ لوبىرتېس شىركىتى تۇرغان يەردە ۋولقان نېمە قىلسۇن.

چاقماق قايتۇرغۇچ تۇرغان يەردە بۇپتېر نېمە قىلسۇن؟ كۆچمە مۇلۇك ئىناۋەتلىك قەرز شىركىتى تۇرغان يەردە ھېرمېس نېمە قىلسۇن»① دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە ئاخىرىدا بۇنى خۇلاسىلاپ، يۇنان ئەپسانىلىرى: «تاريخىتىكى ئىنسانلار نىك (بالىلىق دەۋرى) نىك مەھسۇلى. ئۇلار «مەڭگۈلۈك» سېھرىي كۈچىنى مەڭگۈ كەلمەسكە كەتكەن باسقۇچ سۇپىتىدە نامايان قىلىدۇ»② دېگەن ئىدى.

دېمەك: كىچىك ھەجىملىك، مەزمۇنەن سادداڭ بايان ۋە ھېكايە شەكىلدە تەشكىل تاپقان ئەپسانىلار ھەر قايسى خەلقلەر ئاغزاكى ئىجادىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى نەمۇنىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي ھايات بىلەن باغلىق بولغان ۋەقە - ھادىسىلەرنى خىيالىي شەكىلدە ھېكايە قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەپسانىلار ئىجتىمائىي ھايات، مەدەنىيەت، دۇنيا قاراش ۋە روھىي كەچۈرمىلەر، ئۆرپ - ئادەت ۋە تارىخىي ھادىسىلەردىن دېرەك بېرىدۇ.

---

①ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەلزۇچە نەشرى 11 - توم 113 - بەت.

②«ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەلزۇچە نەشرى 114بەت.

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرى

ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ مۇھىم قىسمىنى خەلق ئاغىزىدا ساقلانغان ئەپسانە - رىۋايەتلەر تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلارمۇ خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ باشقا ساھەلىرىگە ئوخشاش خەلقنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئۇزاق تارىخىغا زىچ باغلانغان بولۇپ، باشقا ژانىرلاردىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئەپسانىلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانە رىۋايەتلىرى توغرىسىدا ھازىرغىچە مەخسۇس تەكشۈرۈش - تەتقىقات ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلمىدى. ھەتتا بىرەر توپلامۇ يوق. ئەمما ئۇلارنىڭ قىسمەن ئۇلگىلىرى XI ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئىرانلىق تارىخشۇناس رەشىددىن، جۇۋەينى، خۇمۇخانى ئوبۇلغازى، مىرزاھەيدەرگوراگان، مۇسا سايرامى قاتارلىق ئالىم ۋە تارىخشۇناسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە جۈملىگە «تارىخنامە»، «خەنزىنامە»، «جۇنامە»، «سۇيىنامە»، «تاڭنامە» قاتارلىق داڭلىق تارىخىي ئەسەرلىرىدە شۇنداقلا رۇس شەرقشۇناسلىرى ئاكادېمىك B.B رادلوپ، C. ئۇلدىنبورگ، B.B بارتولد، ئا. بىرنىشتام. ϕ.H كاتانوپ، E.C مالوپ قاتارلىق ئۇرغۇنلىغان ئالىملارنىڭ ئەمگەكلىرىدە ئاز - تولا ئورۇن ئالغان.

E.C مالوپ قاتارلىق ئالىملارنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىنىڭ قەدىمكى ۋە ئاز ئۇچرايدىغان بەزى سىيۇژېتلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەپسانە رىۋايەتلىرىنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيال مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدا «ئەپسانە» سۆزىنىڭ ئۆزىدە مېغىلىق ۋە رېئاللىقتىن تاشقىرى غەيرىي تەبىئىي ئەھۋاللارمۇ بار. ئۇلار كۆپ ھالاردا چۆچەكلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. «ئەپسانە (1 فىسانە)» — ئەسلى پارسچە سۆز بولۇپ فانتاستىكلىق، سېھىر جادۇلۇق ھەمدە ھاياتىي ئۇيدۇرمىلار ئاساس بولغان نەسرىي — ھېكايىلەر دېمەكتۇر.

ئەپسانە خاراكتېرلىك ھېكايىلار ھەممۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»دا «CaW» سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىپ، ھېكايە، قىسسە، «ئۆتمۈش ۋەقەلەردىن خەۋەر بەرگۈچى» دەپ ئىزاھلايدۇ. يەنە «ھېكايىلاردا پەقەت ئۆتكەنلەر ھەقىدە ئېيتىلىش — شەرت ئەمەس»① دەپ ئۇقتۇرىدۇ. ھەقىقەتەن ئۆتمۈش ۋەقەلەر ھەقىدە ھېكايە قىلغۇچىلار دائىم خىيالىي — ئۇيدۇرمىدىن تەشكىل تاپقان ئەپسانىۋى ۋەقەلەردىن چەتنەپ ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس. ھېكايىنىڭ بۇ خىل شەكلىدە سېھىر، جادۇ، فانتاستىكا

① ھەممۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» تاشكەنت 1963 - يىل 3 - توم 168 - بەت.

لىق ئىلىھىمىنتلار ھەمدە ھاياتىي — ئويدۇرمىلارنىڭ بولۇشى ئەلۋەتتە ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەبىرى بويىچە قارىغاندا ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى خۇددى ئاردىستوتىل ئېيتقاندەك «ھەقىقەتتىن خەۋەر بەرگۈچى يالغان ھېكايىلاردۇر.»

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە ئالدى بىلەن ئۇنىڭ رېئالىيەت چۆچەكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ۋە پەرقىنى ئېنىق ئايرىۋېلىش زۆرۈر.

ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئىجادىدا ئەپسانە، رېئالىيەت، چۆچەك قاتارلىق شەكىللەر بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىگە ناھايىتى يېقىن ھەتتا ئۆز ئارا قوشۇلۇپمۇ كېتىدۇ.

ئۇلارنى بىر - بىرىگە يېقىنلاشتۇرىدىغان ئىككى ھالەت مەۋجۇت بولۇپ، بىرى ئۇلارنىڭ ھەممىسى پىروزا شەكىلدە، يەنە بىرى بۇ ژانىرلارنىڭ بايانىدا فانتاستىكا، ئويدۇرما ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ، ياكى مۇتلەق ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبتىن بۇ ژانىرلار ھەققىدىكى كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ مۇلاھىزىلىرى ۋە قاراشلىرىدا ئۇلار تاشقى جەھەتتىن ئوخشاشلىققا ئىگە. ئاكادېمىك ئى.س. مالوپنىڭ ئۇيغۇر فولكلورىغا بېغىشلانغان «ئۇيغۇر تىلى» («УНУРСКИЙ ЯЗЫК») موسكۋا 1954 - يىل نەشرى) ناملىق كىتابىدىمۇ «ئەپسانە» «رېئالىيەت» دېگەن ژانىرلارنىڭ نامىلىرى ئورنىغا ئورتاق ھالدا «ھېكايە»

چۆچەك» دېگەن ئومۇمىي ئاتالغۇنى قوللانغان. لېكىن مەزكۇر ژانىرلارنىڭ مەزمۇنىدىن مادىيەتنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى مەۋجۇت. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى يىغىنچاقلىغاندا نېمىس چۆچەكشۇناسلىرى — ئاكا-ئۇكا گىرىممەلەرنىڭ ئېيتقىلاپ بېرىشىچە، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر، چۆچەكلەردىن بايان قىلىنغان مەزمۇننىڭ ئىشەنچلىك ئۇچۇرگۇچى ئۇقۇمىنى بىلەن پەرق قىلىدۇ. چۆچەكلەر ئەڭ ئاۋۋال سەنئەتكە تولۇق مەنسۇپ بولغان ئىجتىمائىي ئاڭلىق ئىپادىلىنىش شەكلى بولۇپ، ئۇ، پۈتۈنلەي خىيالىي ئويدۇرما ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ يالغان قۇرۇلمىسى بىلەن رېئاللىققا زىچ تەتبىقلىنىدۇ.

ئەپسانىلار بولسا ئىناۋەتلىك ھادىسىلەر ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن پىروزىلىق ئەسەر بولۇپ، ئۆزىنىڭ سىيوژىت قۇرۇلۇشىمۇ ھەر قاچان چۆچەكلەرگە ئوخشاش خىيال ۋە ئويدۇرمىدىن تەشكىل تاپقان. چۈنكى، ئۇنىڭسىز غەيرىي تەبىئىي ۋە ئاجايىپ سېھرىلىق مۆجىزىلەرنىڭ بايان قىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس. ئادەتتىن تاشقىرى فانتاستىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بايان قىلىنىشى گەرچە ئەپسانىلارنى چۆچەكلەر بىلەن يېقىنلاشتۇرسىمۇ، لېكىن ئەپسانىلاردىكى فانتاستىكىلىق ۋەقەلەر تىزمىسى مىفولوگىيك ئوبرازلار بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسى بولغان ئانىمىزم ۋە تۇتىمىزملىق قاراشلارنى ئۆزىگە ئاساس قىلىدۇ. ئەپسانىدا چىقىرىلغان خۇ-

لاسه مۇئەييەن پاكىت هالىتىده ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ «نېمە ئۈچۈن ئايدا داغ بار؟»، «نېمە ئۈچۈن ئۇ ئاسماندا؟»، «ئادەم قانداق پەيدا بولغان؟» — دېگەنىگە ئوخشاش ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى ئىپتىدائىي سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدا كۆپرەك دىنىي ئىشەنچىگە ئالاقىدار غەيرىي تەبىئىي، غەيرىي مۇقەررەر ۋەقەھادىسىلەر ھېكايە قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەپسانىلار بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن چۆچەكلەرگە ئوخشاش مۇكەممەل ۋە پۇختا تۈزۈلۈشكە ئىگە ئەمەس. ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى كۆچمە سىيوژېتلار ئاساسىدا پەيدا بولغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تېل ئادەت كۈچلى تۇپەيلىدىن كۆپ ھاللاردا «ئەپسانە - رىۋايەتلەر» قوشما سۆز تەركىبىدە بىر ئۇقۇم دەپ قارالسىمۇ، لېكىن مەزمۇن خاراكتېرىدىن قارىغاندا ئۇلار ئارىسىدا ماھىيەتلىك پەرقلەر مەۋجۇت.

رىۋايەتلەر ھاياتىي ۋەقەلەرنى بەدىئىي ئويدۇرمىلار ۋاستىسىدە ھېكايە قىلغۇچى رېئال خاراكتېردىكى ئاغزاكى ئىجادىيەت تۈرلىرىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەزمۇنى رېئال، ياكى بولۇشى مۇمكىن بولغان پاكىتلاردىن تەشكىل تاپقان. شۇڭا رۇس ئاكادېمىكى د. ۋ. گىرېگورىېۋنىڭ «خەلق ئۆزى ئېيتىپ بەرگەن تارىخ» دېگەن سۆزلىرى رىۋايەت ژانىرىغا تازا ماس كېلىدۇ.

دەرۋەقە، رىۋايەتلەر خەلق ئاغزىدا ئېقىپ يۈرگەن تاريختۇر. شۇنداقلا خەلق ئاغزىدىكى دوكلات ئەدەبىياتى ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، رىۋايەتلەر بىرەر ۋەقەگە قاتناشقان ياكى ئۇنى كۆرگەن شەخسلەرنىڭ شۇ ھالەتنى ئېغىزچە سۆزلەپ بېرىشى، ھېكايە قىلىشى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن بولۇپ، ئۇ، قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئۆزگەرمەس كوەپوزىتسىيىگە ئىگە ئەمەس. شۇڭا رىۋايەتتە ھېكايە قىلىنغان ۋەقەلەر گويا تۈگەنمەس ئەپسانىلارنىڭ باش قەھرىمانلىرى روھ، رىۋايەتلەرنىڭ باش قەھرىمانلىرى بولسا ئادەمدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىنىڭ مەزمۇن ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما مەنبەلەر ئارقىلىق مەلۇم بولغان كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى مەزمۇن خاراكتېر جەھەتتە بىر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ.

1 . مېفولوگىك ئەپسانىلار

«مىف» گرېكچە سۆز بولۇپ، ئىستېمال مەنىسى خۇدالار ۋە پالۋانلار ھەققىدىكى توقۇلما ئەپسانە دېمەكتۇر. مېفولوگىك ئەپسانىلار ئانىمىزم ۋە تۆتەمىزم ئەقىدىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭ

تەپسىنمسلىق (سەغەنىش، ئىتتىقاد) خاراكتېرى ناھا-
يىتى كۈچلۈك. قەدىمكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنـ
سانلارنىڭ تەبىئەتكە قارشى كۈرەشتىكى ئاجىزلىقى
ئۇلارنى نامەلۇم، كۆرۈنمەن ھادىسىلەرگە جاۋاب تې-
پىشقا قانداقتۇر مەلۇم چۈشەنچە، تەسەۋۋۇرلار يارد-
تىشقا مەجبۇر قىلدى. بوران، يەر تەۋرەش، تاشقىن،
چاقماق چېتىش، كۈن تۇتۇلۇش، يامغۇر، ھەسەن -
ھۈسەن .... ئوخشاش غەيرىي تەبىئىي كۆرۈنگەن كۈچ-
لەر دەھشىتىدىن ۋەھىمىگەچۈشكەن بۇ ئىنسانلار ــ ئەنە
شۇنداق تەبىئەتنىڭ ياۋۇز كۈچلىرىگە قارشى كۈرەش-
كۈچى ھامى ئىزلىرى. شۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائىي مې-
فولوگىك تەسەۋۋۇرلار پەيدا بولدى. ئۇ، ئۆز نۆۋە-
تىدە ئاسمان، ئاي، كۈن، ھەمدە خىلمۇخىل ھاي-
ۋانلار ھەققىدىكى «خۇدا»لار، غەيرىي تەبىئىي تەسـ
ۋىرلەنگەن ئىلاھلاشقان قەھرىمانلار ھەققىدىكى مې-
فولوگىك ئەپسانىلارنى ھاسىل قىلدى. مەزكۇر ئەپ-
سانىلار ئەينى دەۋرىدىكى كىشىلەرگە مەنىۋى كۈچ،
جاسارەت ۋە خۇشال - خۇراملىق بەخش ئەتتى.

ئىنسانلارنى غەلىبىگە ئۈندىدى. «قەدىمكى ھېكا-
يىلار، ئەپسانە، مېغلارنىڭ ئاساسىي غايىسى قەدىمكى
دەۋرىدىكى مېھنەتكەشلەرنىڭ يۈكىنى يەڭگىللەشتۈرۈش-
كە، ئەمگەك ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇشلىرىغا ھەمدە سۆز
كۈچى ــ «ئەپسۇن» يولى بىلەن تەبىئەتنىڭ كىشـ
لەرگە خەتەرلىك بولغان ھادىسىلەرگە تەسىر ئېتىشـ

لىرىگە قارىتىلغان».① بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، مەغلوبگىلىك ئەپسانىلار، ئىنسانلارنىڭ شاد - خۇرام ياشاش ھەمدە تەبىئەتنىڭ ھەر خىل ياۋۇز كۈچلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ھەققىدىكى ئارزۇ - ئىستەكلىرىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدۇر. قەدىمكى ئۇيغۇرلار قۇياش نۇرى ۋە ئىسسىقلىقىنى ياخشىلىق، بەخت - سائادەتنىڭ بەلگىسى دەپ قاراپ، ئۇنى يامانلىق، بەختسىزلىك، زۇلمەتنىڭ بەلگىسى بولغان دەھشەتلىك سوغۇققا قارىمۇ قارشى قويۇپ بەخت دۇنياسى ۋە بەختسىزلىك دۇنياسىدىكى مەغلارنى ياراتقان. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە گويا تەبىئەتتە ئۇلۇغ ۋە پايدىلىق كۈچلەر — قۇياش ۋە سۇ تەبەددىي بولغان ئۆلكە (دۇنيا) ھەمدە ئاپەت كەلتۈرگۈچى كۈچلەر — زۇلمەت ۋە كۈلپەت ئەبەددىي بولغان ئۆلكە بارمىش. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر تەپسانىلىرىدىكى كۆپلىگەن مەغلوبگىلىك ئوبرازلار مانا مۇشۇ ئىككى ئۆلكە ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش شەكلىدە گەۋدىلىنىدۇ، دېمەك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇياشقا، ئوتقا ئىبتىقاد قىلىش ئۇنىڭغا تېپىنىش ئىنتايىن قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن. تايىقىن كۈنلەرگىچە تۇيۇ ۋە باشقا مۇراسىملاردا گۈلخان يېقىش ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىش، كۈنگە قاراپ تۇكۈرمەسلىك، ئاي، كۈن تۇتۇلغاندا قازان، چېلەك،

① م. گوركى «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى» تاشكەنت 1962 - يىل مەشرى، 265 - بەت.

داسلارنى چېلىش ياكى نەزىر قىلىپ جامائەت بىر-
لىكتە ئەرزان چىللاشقا ئوخشاش ئۆرپ - ئادەتلەر
ساقلىنىپ كەلگەن. بۇلار ئەنە شۇ قەدىمكى تەسەۋۋۇر-
لارنىڭ ئىزلىرىدۇر. بۇنداق ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار
بىلەن باغلىق بولغان ئەپسانىلار قەدىمكى ئۇيغۇر-
لارنىڭ تارىخىي ئىپوسى «ئوغۇزنامە»دە ئىپادىلەن-
گەندىن تاشقىرى، ئۇيغۇر بۇددىزم مەدەنىيىتى دەۋ-
رىدە بارلىققا كەلگەن شىنجاڭ «مىڭ ئۆي»لىرىنىڭ
نەقىشلەنگەن تام سۈرەتلىرىدىمۇ ئەكس ئېتىلگەن.

مۇشۇ ئاساستا خۇددى قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ
ئەپسانىلىرىدا يارىتىلغان «ئولۇمپۇس تېغىدىكى خۇ-
دالار شەجەرىسى»گە ئوخشاش قەدىمكى ئۇيغۇرلار
ئەپسانىسىدا خىلمۇخىل خۇدالارنىڭ ئوبرازلىرى
يارىتىلغان.

مەسىلەن، قۇياش ۋە يورۇقلۇق خۇداسى — مىترا،
شاد - خۇراملىق ۋە پاراۋانلىق خۇداسى — ناخىت،
بەخت تەلەي ۋە دۆلەت خۇداسى — ھۇما، سۇ خۇدا-
سى — ئانا خىتا ۋە خۇبىي. ئۇرۇش ۋە غەلىبە خۇدا-
سى — مىترىخ، ياخشىلىق ۋە ئەزگۈلۈك خۇداسى — كە-
يۇماردس، يىمما (جەمشىت) قاتارلىقلار. يامانلىق كۈچ-
لىرى بولسا ئەجدىھا، دېۋە، جىن (بەگ) ئوخشاش
سەلبىي ئوبرازلاردا مۇجەسسەملەشكەن. خەلقىمىز ئار-
تىسىدا بۇ «خۇدا»لارنىڭ خاراكتېرىنى شەرھىلەيدىغان
خىلمۇخىل ئەپسانىلار بار بولۇپ، ئۇ كىيىنچە
«ئاۋستا» كىتابىدىن ئورۇن ئالغان. كىيۇماردس ۋە

جەمئىيەت ھەققىدىكى مەنپۇلوگىيىلىك ئەپسانىلەر، ئۇيغۇرلار-
جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا كەڭ
تارقالغان. ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ۋاريىانتلىـ
رىنى قەدىمكى يازما مەنبەلەردىن «ئاۋېستا»،
«تارىخ تەبەرى» ھەمدە ئەبۇرەيھان بىرۇنىنىڭ «ئۆتمۈش
ئەسىرلەردىن قالغان يادىكارلىقلار» ناملىق كىتابىدا،
ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە كۆرۈش
مۇمكىن. بۇ ئەپسانىنىڭ بىرۇنى ئەسىرىدىكى بايانىغا
قارىغاندا، ئاھرامانىنىڭ يامان قىلمىشلىرىدىن خۇدا
ھەيران قالىپ، پەشانىسىدىن تەر چىقىدۇ. تەرنىڭ
سۈرتكەندە تەر تامچىسىدىن كىيۇماردىس تۇغۇلىدۇ. خۇـ
دا كىيۇماردىسنى ئاھرامان بىلەن ئەۋەتىدۇ. كىيۇماردىس
ئاھرامان بىلەن يەتتە كېلىپ. ئۇنىڭ يەلكىسىگە مـ
ىنىۋالىدۇ ۋە شۇ ھالدا دۇنيانى ئايلىنىشتا باشلايدۇ.
ۋەھالەنكى، ئاھرامان بىر ھىيلە بىلەن كىيۇماردىسنى
يەلكىسىدىن ئىرغىتىپ تاشلايدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە
مىنىۋېلىپ تۇرۇپ: «سېنى قايسى تەرىپىدىن يەي؟»
دەپ سورايدۇ. ئاھرامانىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن
كىيۇماردىس: «ئايىغ تەرىپىمدىن يېگىن. ئاخىرقى
نەپىسىمگىچە دۇنيانىڭ گۈزەللىكىدىن كۆز يۇمۇق ئۆزۈق.
بەھرى ئېلىۋالاي» - دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئەمما
كىيۇماردىس ئاھرامان دېگەنىڭ ئۇ نىيىتىقان گېپىنىڭ
تەتۈرىسىنى قىلىشنى بىلەتتى. دەرۋەقە، ئاھرامان كىيۇـ
ماردىسنى بېشى تەرەپتىن يېيىشكە باشلايدۇ. بېلىگە
يەتكەندە كىيۇماردىسنىڭ ئۇرۇقدىنىدىن ئىككى تامچىسى

يەرگە چۈشىدۇ. ئۇلاردىن ئۆسۈملۈك ئۆسۈپ چىقىدۇ. شۇ ئۆسۈملۈكلەردىن بىر ئوغۇل ۋە بىر قىز (مېشى ۋە مېشان) پەيدا بولىدۇ①. بۇ مىفولوگىك ئەپسانىدە كىيۇماردىس يەرىۈزىدە پەيدا بولغان بىرىنچى ئادەم سۈپىتىدە تەرىپلەنگەن. ئۇ ياخشىلىق ۋە ئەزگۈلۈكنىك ياۋۇزلۇق ئۈستىدىن ھامان غەلىبە قىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى ئىپتىدائىي ئىشەنچىنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسىدىن ئىبارەت.

مۇنداق مىفولوگىك ئوبرازلار بىراق ئۆتمۈش دەۋرلەردە مۇقەددەس سانىلىپ، خەلقنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىگە ئايلانغان ۋە خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا ئۆتۈپ مېھنەتكەش خەلقنىڭ ئىدېئال قەھرىمانلىرىغا ئايلانغان.

خۇدالار، پالۋانلار توغرىسىدىكى يۇقىرىقىدەك ئەپسانىلارنىڭ بەزى ۋاريانتلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە مەۋجۇت. مەسىلەن، «ئادەمنى ئات» ئەپسانىسى شۇ جەھەتتىن خاراكتېرلىك بولۇپ، ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ياراتىلغان مىفولوگىك ئەپسانىلارنىڭ يارقىن نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئىنسانلارنىڭ زور كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولۇش ھەققىدىكى ئارزۇ - ئۈمىدلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ ئەپسانىنىڭ دەسلەپكى نۆۋەتتىكى مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

ئۆتكەن زاماندا نوھ پەيغەمبەر، بويى بۇلۇتقا

① «ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى تارىخى» 1- توم رۇسچە نەشرى 1977 - يىل نەشرى 26 - بەت

قاقشىغان قاۋۇل بىر ئۇستىنى چاقىرىپ، ئۇنىڭدىن كىيىم ياساشنى سوراپتۇ، بۇ ئۇستىنىڭ ئىسمى «ئادەمى ئات» ئىكەن. ئۇ ناھايىتى ئېگىز بويلۇق، كۆچلۈك بولۇپ، دەريا ۋە دېڭىزلاردا لەھەڭلەرنى تۆتۈپ كېلىدىگە قاقلاپ يەپ جاھانسازلىق قىلىدىكەن. «ئادەمى ئات» نوھ پەيغەمبەرنى يەلكىسىگە مىندۈرۈپ تاغقا ئېلىپ چىقىپتۇ. قەيەردە ئېگىز دەرەخ بولسا كىيىم ياساش ئۈچۈن كەسمەكچى بولۇپتۇ. تاغدا تۆت تۈپلا چىنار بار ئىكەن. ئۇ چىنارلارنى يىلتىز - پىلتىزى بىلەن قومۇرۇۋېلىپ يەلكىسىگە ئارتىپ، ئۇستىگە نوھ پەيغەمبەرنى ئولتۇرغۇزۇپ. دېڭىز بويىغا راۋان بولۇپتۇ. «ئادەمى ئات» نىڭ ئىشتىنى ناھايىتى چوڭ بولۇپ ناشتىلىقى ئۈچۈنلا بىر كۆلچەك سۇغا نان چىلاپ ئىچىۋېتىدىكەن. شۇنداق قىلىپ «ئادەمى ئات» ئىنتايىن چوڭ بىر كىيىم ياساپ پۈتتۈرۈيتۇ. ھەممە ئادەملەرنى، ھايۋان ۋە ئۇچار قانىلارنى كىيىمگە سېلىپ ئۆزى كېمىنى تارتىپ مېڭىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلارنى تۇپان بالاسىدىن قۇتۇلدۇرۇيتۇ. ھازىرقى ئىنسانلار ئەنە شۇ «ئادەمى ئات» كېمىسىگە چىقىپ ساق قالغان ئادەملەرنىڭ نەسلى ئىكەن.

بۇ ئەپسانە س. پ. تولىستوينىڭ «ئۆزىبەكىستانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى» دېگەن ئەسىرىدىمۇ نەقىل قىلىنغان. «ئات» سۆزى پارس، تاجىك تىلىدا «يوغان ئادەم»، «چوڭ ئادەم» مەنىسىنى بېرىدۇ. خەلقىمىز ئارىسىدا «ئادەمى ئات». سۇ مۇئەككىلى، مەرھىمە تىلىكقەھە-

رمان سۆپەتلىدە نامايان بولىدۇ. مەزكۇر ئەپسانە دېداكتىك مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، «ئادەمنى ئات» بۇ ئەپسانىدا ئومۇم خەلق مەنپەئەتىنى كۆزلەپ ئىش تۇتىدۇ.

شۇنداق قىلىپ بۇ ئەپسانە، قەبىلە ۋە ئۇرۇق روھى، كۈچ - قۇدرىتى، ئارزۇ - ئۈمىدى ۋە ئىنتىلىشلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

ھېغۇلوگىك ئەپسانىلارنىڭ يەنە بىر خىلى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇتەم ئەپسانىلىرىدىن ئىبارەت. مەلۇمكى، تۇتەم ئۇ ياكى بۇ ئۇرۇقنىڭ ئېتىقاد قىلغان ھىمايىچىسى سۆپىتىدە، ئادەمنىڭ كۆپىنچە بىر ھايۋان ياكى ئۆسۈملۈك، بەزەن جانسىز نەرسە ياكى تەبىئەت ھادىسىلىرى بىلەن ئالاقىسى بارلىقى ھەققىدىكى ئىشەنچ ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان. تۈركىي خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇر ئۇرۇغىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئەڭ دەسلەپ قۇياش، سۇ ۋە ئوتقا تېپىنغان. كېيىنچىرەك ئات، ئۆكۈز، يىلان، بۆرە، ئىت ۋە باشقا ھايۋانلارغا ئېتىقاد قىلغان. بۆرىنى بالايى - تاپەتلەردىن ساقلىغۇچى، ھىمايە قىلغۇچى كۈچ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەجدادى دەپ بىلگەن ۋە شۇ تەرىقىدە تۇتىملار بىلەن باغلىنىپ بولغان بىر قانچە ئەپسانىلار بارلىققا كەلگەن، بۇ ئەپسانىلاردا كۆپىنچە ئات ئىلاھى ۋە بۆرە ئىلاھى ھېكايە قىلىنغان.

ئات ئىلاھى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش تەرەققىياتىدىكى بىلەن بىۋاستە باغلىنىپ بولۇپ، ئاتلارنى

ئەگەك هايۋنى سۈپىتىدە ئىگىلىكتە پايدىلىنىش داۋامىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى تارىخىي لوگىسلىك قېزىلمىلاردا ئېنىقلانغان يېرىمى ئات، يېرىمى ئادەم سۈپەت بېرىلگەن رەسىملەر (مۇنداق تەسۋىرىي سۈرەتلەر شىنجاڭ مىللىي ئۆيلىرىنىڭ كۆپلىگەن گۇللۇك كىيىملىرىدا ئۇچرايدۇ). يېقىن كۈنلەرگىچە ئېكىن مەيدانلىرى قەبرە باشلىرىغا تاتنىك كاللا سۆڭىكىنىڭ ھەمايىچى سۈپىتىدە قويۇلۇشى... ۋە باشقىلارنىڭ ئېيتقىدائىي ئىنسان ئېڭىدا مەۋجۇت بولغان تات ئىلاھى ھەققىدىكى ئېتىقادىنىڭ بەلگىسى دېيىلىدۇ. بۇرە، قەدىمكى ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرى تارىخدا تۈتەم ھېسابلانغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلىگەن قەدىمكى تارىخىي مەنبەلەردە ھېكايە قىلىنغان ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدا بۇرە تۈرك ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ. ئەپسانىلارنىڭ تەسۋىرلىنىشىچە، قەدىمكى تۈركلەر دۇشمەن تەرىپىدىن قىرغىلغان ئۇرۇق ئىچىدە تىرىك قالغان ئۆز ياشلىق ئوغۇل بالىدىن تارقالغان، ئۇ بالىنى ئانا بۇرە قول ئاياغلىرى كېسىلگەن ھالدا تېپىۋېلىپ، ئۇنى ئاسراپ باقتان، شۇنىڭدىن كېيىن تاغلارنىڭ بىر ىگە كىرىپ كەتكەن ۋە ئۇ تاغ ئۆڭكۇرىدە ئانا بۇرە بالىدىن ھامىلدار بولۇپ، ئون بالا تۇغقان. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى چېكى بولۇپ كۆپەيگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەر بىرى تۈرك ئۇرۇقلىرىنىڭ ئاساسچىلىرى بولغان. ئاشنا ئۇرۇقى ئەنە شۇ ئۇرۇقلارنىڭ ئىچىدە

كى بىرسى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاشنا ئۇرۇقى خانلىق ئۇرغاندا ئۇلار- نىڭ بايرىقىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بۆرىنىڭ بەش چۈشۈرۈلگەن. ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى ئەسكەرلەرنىڭ نامى « بۆرى» دەپ ئاتالغان. ھازىرمۇ- چە يېزا - قىشلاقلاردا يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنى ئۇ- ئۇغلاپ بوينىغا ياكى بۆشۈكىنىڭ بېشىغا بۆرى ئوشۇ- قىنى ئېسىپ قويۇش. ئۇزۇن سەپەرگە چىققاندا بۆرە سۆڭىكىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىۋېلىش، تۇنجى تۇغۇت- تا ئانىنى بۆرىنىڭ نېرىسىگە ئولتۇرغۇزۇش، «ئوغۇل تۇغدى» دېگەنىنىڭ ئورنىغا «بۆرە تۇغدى» دېگەن- دەك قائىدىلەر ئىشلىتىش... قاتارلىقلار ئەنە شۇ ئىدىيىۋى ئىشەنچ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «بۆرە تۇتىمى» ھەققىدىكى ئەپسانىلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇلار «شىنجىلىي سۇلالىلەر تارىخى»، «جۇنامە»، «سۇيىنامە» قاتارلىق خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەندىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تا- رىخىي داستانى «ئوغۇزنامە». «شەجەرەئى تۈرك» قا- تارلىق ئەسەرلەردىمۇ بۆرىنى مۇقەددەس بىلىپ ئۇ- نى ئۇلۇغلاش مەزمۇن قىلىنغان كۆپلىگەن ئەپسانىلار ئۇچرايدۇ.

يۇقىرىقى ئەپسانىلاردىكى مىفولوگىيلىك ئوبرازلار، قەھرىمانلىق خاراكتېرىدىكى ھېكايە ۋە قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ شەكىللىنىشىنى كەڭ زېمىن بىلەن تەمىنلىدى. مۇنداق ھېكايە ۋە داستانلاردىكى قەھە-

رىمانلار ئىپتىدائىي مەفولوگىك ئەپسانىلاردىكى ئوبـ
رازلارغا ئوخشاش تەبىئەتنىك ياۋۇزلۇقلىرىغا ئەـ
مەس، بەلكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىك ياريماسلىقلىرى،
زۇلۇم ۋە زۇلۇمغا نىسبەتەن قارشى چىقىدۇ. شۇنداق
قىلىپ ئۇنىڭ مەزمۇنى ئىجتىمائىي تۈس ئېلىپ، فانـ
تازىيىدىن رېئاللىققا قاراپ يۈزلىنىدۇ.

**2. خىيالىي قەھرىمانلار ھەققىدە ھېكايە قىلغۇـ
چى ئەپسانىلار**

— بۇ خىلدىكى ئەپسانىلارنىڭ قەھرىمانلىرىـ
مۇ ئىلاھىيلاشقان روھ ياكى «يېرىم ئىنسان، يېرىم ئىـ
لاھىي» شەكلىدە گەۋدىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن
ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىغا كىرىپ قالغان
«دۇھە قەلئەسى»، «تىلىسىملىق قەلئە». «شېرىن فەرھاد»،
«پەرھات ئۆستىكى». «شاھ سەنەم ۋە شاھ غېرىب»...
قاتارلىق توقۇلما ئەپسانىلار مەزكۇر تۈركۈمگە ئائىت
بولۇپ، بۇ ئەپسانىلاردا ئىنسانلارنىڭ چەكسىز كۈچى
ۋە گۈزەللىكى مەدھىيىلىنىدۇ. ئۇنىڭ سىيوژىتى كۆپ
رەك خىيالى، فانتاستىك ئوبدۇرمىلاردىن تەشكىل
تاپىدۇ ۋە مەلۇم بىر تارىخىي جايلار، تاغ - جىلـ
غىلار، دەريا ئۆستەڭلەر، ھۇنار - ھەلئەلەر بىلەن
باغلانغان ھالدا ھېكايە قىلىنىدۇ.

«بۇ تىلىسىملىق قەلئەنى پەرھات ئىسىملىك دۇھە
قۇرغانمىش، پەرھات خارەزىم شاھىنىڭ شېرىن ئاتـ
لىق قىزىنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەلچى

تەۋەتىدۇ. بۇ، پادىشاھنى ۋەھىمىگە سالىدۇ. قىزنى دۇدگە بېرىشنى خالىمىغان پادىشاھ ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىشتىن قورقۇپ، جادۇگەر كەمپىردىن ياردەم سورايدۇ. جادۇگەر كەمپىر پەرھاتقا بېجىرىپ بولغىلى بولمايدىغان ۋەزىپىنى ــ قارا قۇرۇم چۆللىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاش قەلئە قۇرۇشنى شەرت قىلىپ قويۇشنى مەسلىھەت بېرىدۇ. دەۋە پەرھات شەرتنى قوبۇل كۆرۈپ، يىراق جەنۇبتىكى قاراڭغۇ تاغدىن يەلكىسىدە تاش توشۇپ كېلىپ قەلئەنى قۇرۇشقا باشلايدۇ. قەلئە پۈتەي دەپ قالغاندا، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان پادىشاھ نېمە قىلارىنى بىلمەي يەنە جادۇگەر كەمپىرنى مەسلىھەتكە چاقىرىدۇ. جادۇگەر پادىشاھقا ئۆزى بەلگىلىگەن كۈنى 9000 يېڭى تۇغۇلغان بوتىلاقنى ۋە يەنە شۇنچىلىك تاي، موزاي، قوزىنى بىرلا ۋاقىتتا ئانىلىرىغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئۆلتۈرۈشنى مەسلىھەت بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشنى ئۆزى توغرىلىماقچى بولىدۇ. جادۇگەر بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە پەرھاتنىڭ يېنىغا كېلىدۇ. دەل شۇ پەيتتە خارەزىم تەرەپتىن دەھشەتلىك يىغا ــ زارە ئاڭلىنىدۇ. بۇ بالىلىرى سويۇلۇۋاتقان مىڭلاپ ــ مىڭلاپ ئانا مالالارنىڭ ھۆركىرىگەن ئاۋازى ئىدى. پەرھاتنىڭ «بۇ نېمە يىغا ــ زارە؟» دېگەن سوئالىغا جادۇگەر كەمپىر: «ھازىرلا مەلىكە شەھرىدىن ۋاپات ئەتكەن ئىدى. شۇنىڭغا خارەزىمدىكى پۈتۈن جاندارلار ھازا تۇتماقتا» ــ دەپ جاۋاب بېرىدۇ. سۆيگەن مە-

شۇقىنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى بۇ شۇم خەۋەردىن قايغۇرغان پەرھات ئۇنىڭسىز ياشاشنى خالىماي، دەرغەزەپ بولۇپ، تېخى ئورنىدا قويۇلمىغان قورام تاشلارنى ئاسمانغا ئاتىدۇ. بۇ يوغان قورام تاشلار پەرھاتنىڭ ئۈستىدىگە قايتىپ چۈشۈپ ئۇنى ئېغىر زەخمىلەندۈرىدۇ. پەرھاتنى ياخشى كۆرۈپ قالغان شېرىن دەرھال پەرھات قەلئەسىگە يېتىپ كېلىدۇ ۋە ئاشىقى پەرھاتنىڭ جەسىتى يېنىدا ئۆزىگە پىچاق تىقىپ. پەرھات بىلەن بىللە ھالاك بولىدۇ»① بۇ ئەپسانە «پەرھات - شېرىن» قىسسىسىگە ئاساس بولغان. ئۇنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى ساپ سۆيگۈ - مۇھەببەت، ياخشىلىق ۋە يامانلىق ھەققىدىكى خەلقنىڭ غايىسى بىلەن باغلانغان ھالدا ۋاپادارلىقنى مەدھىيىلەشتىن ئىبارەت.

«شېرىن قىز» ئەپسانىسىدە شېرىن گۈزەللىك تىمسالى سۈپىتىدە نامايان بولۇپ، پەزىلەتلىك ئاياللارغا خاس ئەخلاق نەمۇنىسى ئۇنىڭدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان: «شېرىن شۇنداق گۈزەل قىز ئىدىكى، تۇغۇلۇپ بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن، ھۆسنى - جامالىنىڭ تەرىپى پۈتۈن ئالەمگە يېيىلغان ئىدى. شۇ زاماندا دۇنيا بويىچە ئاي ئۈزىنى چىرايلىق دەپ ساناپ يەر يۈزىدە تۇرىدىكەن. ھەممە كىشى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق دەپ ئاينى ماختايدىكەن. شېرىن

① تولىتۇپ: «قەدىمكى خارەزم مەدەنىيىتىنى ئۆزلەپ». تاشكەنت، 1964 - يىل لەشرى 35 - بەت.

بالاغەتكە يېتىپ گۈزەللىكى كۈندىن - كۈنگە ئارتىـ
قاچ، كىشىلەر ئاينى ماختىماي، شېرىنىڭ ھۆسنىـ
جامالىنى تىللاردا داستان قىلىشىدىغان بولۇپتۇ.
بۇنىڭغا ئاينىڭ رەشكى تۇتۇپ غەزەپلىنىپتۇ: ئەجەـ
با، مەن تۇرغان يەردە شېرىننى ماختىغىنى نېمىسى؟
شېرىن بىلەن ھۆسنىمنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيچۇ! شۇـ
نىڭدىن كېيىن مېنىڭ كىملىكىمنى بىلىپ قويۇشسۇن؟ —
دەپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئاي شېرىننى قېشىغا چاقـ
رىپ: «سەن كىسم، مەن كىسم، ئەل ئاغزىدا ھۆسنۇڭ
تەرىپى ئالەمگە سىغماپتۇ، كەل، ئىككىمىز ئۆزىمىزـ
نى گۈزەللىك تارازىسىغا سېلىپ تارتىپ كۆرەيلى،
كىسم چىرايلىق بولسا تارازىدا مەلۇم بولىدۇ». — دەپـ
تۇ. شېرىن خىجالەت بولۇپ: «ھۆسنىدە ئەلۋەتتە
سىز زىيادىسىز، مەن سىز بىلەن ھۆسىن دەۋاسى
قىلمايمەن. مېنى خىجىل قىلماي قويۇڭ» — دەپـ
تۇ. بۇنىڭغا ئاينىڭ ئاچچىقى كېلىپ: «سەن ھۆسـن
دەۋاسى قىلمىساڭ، كىشىلەر نېمىشقا سېنى مېنىڭدىن
چىرايلىق دېيىشىدۇ؟ ئۇلارنىڭ نەزىرىدە سەن مەندىن
چىرايلىق ئىمىشسەن، تارازىدا تارتىشىپ كۆرمىسەك
زادى بولمايدۇ» — دەپ شېرىننى مەيلىگە قويماي، ئۇـ
نى ئۆزى ئالدىنئالا تەييارلاپ قويغان تارازا ئالدىغا
ئېلىپ بېرىپتۇ. بۇ تاماشىغا پۈتۈن خالايىقنى گۇۋاھـ
چى قىلىپ چاقىرىپتۇ. ئاي مەغرۇرلىنىپ: «مانا شېـ
رىن، مانا مەن! كۆرۈڭلار، ھازىر ھۆسنىمدە كىم ئۈسـ
تۈن ئىكەن؟ — دەپ كېرىلىپ تارازىنىڭ بىر پەللـ

سىگە چىقىۋاپتۇ. ئائىلاج قالغان شەھەردىن ئوق ئايىغى «بىسمىللا» دەپ تارازىنىڭ يەنە بىر بوش پەللىسىگە قويماي، ئاي لەگلەكتەك لىككىدە كۆتۈرۈلۈپ ئاسمانغا چىقىپ كېتىپتۇ. نومۇس كۆچىدىن ئاي يەر يۈزىگە قايتىپ چۈشەلمەي، شۇنىڭدىن باشلاپ ئاسماندا قالغان ئىكەن».

دېمەك، بۇ ئەپسانىنىڭ سىيۇژېتى ھەممە قەدىمىي قەبىلىلەر پائالىيىتى چۆچەكلەرگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، مەردلىك ۋە گۈزەللىك، نەپسىلىك ۋە ئىزاكەت مەدھىيىلىنىدۇ. ئەپسانىدا چىقىرىلغان خۇلاسە مۇئەييەن پاكىتلار ئاساسىدا ئىسپاتلىنىپ، «نېمە ئۈچۈن ئاي ئاسماندا؟» دېگەن ئېتىمدائىي سوئاللارغا سەددا تەسەۋۋۇر يارىدىمى ئارقىلىق جاۋاب بېرىلىدۇ.

بۇ خىلدىكى ئەپسانىلارنىڭ يەنە بەزىلىرى كۆچمە سىيۇژېتلار ئاساسىدا پەيدا بولغان بولۇپ، بۇ خىلدىكى ئەپسانىلار كۆپرەك مۇئەييەن ھادىسە قەبىلە، ئۇرۇق ناملىرى، شىنجاڭدىكى جۇغراپىيىلىك نامىلار، قەلئە، قورغان، شەھەر، سارای، مۇنار، دەريا ۋە كۆللەر، مازار - مەقبەرىلەر، تاغ ۋە جىلغىلار بىلەن باغلانغان ھالدا، ئۇلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ۋەيران بولۇش سەۋەبلىرى، ئۇ ياكى بۇ نامنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىدىن دېرەك بېرىدۇ. «ئوغۇزنامە» داستانىدا قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىچىدىكى قاڭقلى (گاۋچاڭ) قىپچاق، قارلۇق، قا-

لاچ قاتارلىق كۆپلىگەن ئۇرۇق نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە قىزىقارلىق ئەپسانىلار خاتىرىلەنگەن. تۇرپاندىكى بىر ئۆڭكۇرگە باغلىنىق بولغان ئەپسانىدا داقيانۇس پادىشانىڭ قېچىپ كېلىپ، ئۆڭكۇردە مۇكۇپ ياتقان يەتتە ئەۋلىيانىڭ تەقدىرى تەسۋىرلەنگەن («تۇرپان داقيانۇس ئەپسانىسى»گە قارالسۇن). ئۇلار مۇشۇ ئۆڭكۇردە 300 يىل ئۇخلىغان. ئويغانغاندىن كېيىن ئۆزلىرى ئىدىقۇت دۆلىتىنى قۇرغان. ئۇلارنىڭ دۆلىتى 6000 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. ئەنە شۇ ئۆڭكۇر بىلىم ۋە بەخت مەنبەسى ھېسابلانغان. تۇرپاندىكى داقيانۇس قەلئەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇيغۇرلاردىن چىققان يەتتە ئەۋلىيانىڭ ئاجايىپ كارامەتلىرىنى بايان قىلىدىغان بىر مۇنچە ئەپسانىلارنى روسىيەلىك ن. ف. كاتانوۋ چۆچەك شەكلىدە يېزىۋېلىپ، ئۇنى رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ 1897-يىل قازاندا نەشر قىلدۇرغان، بۇ ئەپسانىلاردا ئاساسەن ئەنە شۇ ئەۋلىيالارنىڭ ئۇزاق ھەم بەختلىك ئۆمۈر بېرىدىغانلىقى، كىشىلەرنى ھەر قانداق غەم-قايغۇ ۋە نامراتچىلىقتىن قۇتۇلدۇرىدىغانلىقى، كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتىشكە ياردەم قىلىپ غەلىبە قازاندۇرىدىغانلىقى، مال - مۈلكىنى كۈت، سۇ ۋە ئوغۇرلىغا ئوخشاش ھەر خىل بالايى - ئاپەتلەردىن ساقلاپ قالىدىغانلىقى، ئەگەر ئىككى قات ئايالىلار ئەۋلىيالارنىڭ نامى يېزىلغان تۇمارچىنى سول بېقىنىغا ئېسىۋالسا تۇغۇتنىڭ يېنىك ۋە ئوڭۇشلۇق بولىدى-

غانلىقىغا ئوخشاش بىر مۇنچە ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، تەكلىماكاننىڭ سىرى، كاتەك شەھىرىنىڭ ۋەيران بولۇشى، شىنجاڭ مىڭ ئۆيلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، بوغدا تېغى، خانتەڭرى چوققىسى، بۇغدا تېغىدىكى «توپ ئاتارغۇجام» مازىرى، ھەزرىتى موللام مازىرى. ئارسلانخان مازىرى، ئىدىقۇت شەھىرى قاتارلىق تارىخىي جايلار ناملىرى ھەققىدىمۇ خەلق ئارىسىدا كۆپلىگەن ئەپسانىلار بار. ئۇلاردا مەلۇم تارىخىي چىنلىق فاكتىسىنىڭ ئويدۇرمىلار ۋاسىتىسىدە ھېكايە قىلىنغان. گەرچە، بۇ ئەپسانىلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ دىنىي خاراكتېرى كۈچلۈكرەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئەگەكچىلىق بىلەن ھەلال نىيەتنىڭ ساغلام ئەخلاققا زىت بولغان ھەممە نەرسىلەر ئۈستىدىن ئاخىرقى ھېسابتا غەلبىنى قازىنىدىغانلىقى تۇغرىلىق قەدىمدىن ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان خەلقنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

دېمەك، مۇشۇ خىلدىكى ئەپسانىلار ئومۇملۇق جەھەتتىن ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۇ، ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنىڭ دەسلەپكى بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

3. تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە ھېكايە قىلغۇچى ئەپسانىلار

بۇ خىلدىكى ئەپسانىلارنىڭ ئاساسىنى جەڭنامە-

تەپسەددىكى ئەپسانىلار ياكى قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق ئەپسانىلارنى تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن دېيىش مۇمكىن. لېكىن ئۇلار مۇئەييەن تارىخىي چىنلىققنى توغرا ۋە ئېنىق ئەكس ئەتتۈرەلمەيدۇ. ئۇلاردا گەرچە بەدىئىي ئوبرازلار ۋاستىسى بىلەن ئايرىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئىزىنى چۈرىدەپ ھېكايە قىلىنسىمۇ، لېكىن، تارىخىي ھەقىقەتكە زىت بولغان ھادىسىلەرنىمۇ قوشۇپ ئەكس ئەتتۈرمەي قالمايدۇ. چۈنكى بۇنداق ئەپسانىلارنىڭ ھەر بىرى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ دۇنيا قارىشى، ساددا، ئېتىدائىي چۈشەنچىسى ۋە بىلىمىنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن. شۇنداق ئىكەن، ئۇلاردا پەقەت رېئال ۋەقەلەر بىلەن باغلىق بولغان ئېلېمېنتلارلا ساقلانغان خالاس. بۇنىڭغا قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخىدا يۈز بەرگەن ھەر خىل جەڭلەر ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىدە يارىتىلغان «ئوغۇزنامە»، «تۇمارس»، «شىراق»، «رۇستەم»، «ئىسكەندەر»، «كۆچ-كۆچ»، «بوگۇخان»، «ئەفراسىياپ»، «گۆر ئوغلى»، «ئالپامىش»قا ئوخشاش كۆپلىگەن ئەپسانىلارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن.

ئۆز خەلقىگە مۇھەببەت، ئۆز ئېلىنىڭ ئازادلىقى ۋە تىنچلىقى ئۈچۈن كۈرەش، شىجائەت ۋە مەردلىك، باسقۇنچىلارغا قارشى غەزەپ ۋە نەپرەت، ئادىللىق ۋە راستچىللىق، ئالىيجانابلىق ۋە قەيسەرلىك «تۇمارس» توغرىسىدىكى ئەپسانىنىڭ باش قەھرىمانى-

دا بولغان تۆپ خىسلەتلەردۇر. («تۇمارس ئەپسانىسى» غا قاراڭ) تۇمارس ئوبرازى باتۇر، ۋەتەنپەرۋەر قەھرىمانلىك يۈكسەك نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇ، تارىخىي قىممىتى زور بولغان ئەپسانىلارنىڭ بىرىدۇر. «تۇمارس ئەپسانىسى»دا تەسۋىرلەنگەن ماسساگىتلار قەبىلىسى ۋە بۇ قەبىلىنىڭ زالىم كەيخىسراۋ باشچىلىقىدىكى ئىران باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى گەرچە تارىخىي پاكىت بولسىمۇ، لېكىن، مەزكۇر ئەپسانىدا بايان قىلىنغان ۋەقەلەر ئەسلى تارىخىي مەنبەدىن خېلى دەرىجىدە يىراقلاشقان. ئاقىۋەتتە ئۇنىڭ تارىخىي چىنلىقى يوقاپ، پەقەت ستېپتىك فۇنكسىيىسىنى بېجىرگۈچى بەدىئىي ئىسەرگە ئايلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئەپسانىدىكى قەھرىمان ئوبرازلار مەلۇم دەرىجىدە ئىلاھلاشتۇرۇلغان. ئەمما، بۇ خىلدىكى ئەپسانىلار ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي خۇسۇسىيىتى بىلەن رىۋايەتلەرگە يېقىن تۇرىدۇ. جۈملىدىن قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ بىخ سۈپىتىدە تارىختا يېقىندىن ھەمراھ بولىدۇ.

4. بەزى ھايۋانلار ۋە ئۇچار قۇشلار ھەققىدە ھېكايە قىلغۇچى ئەپسانىلار:— بۇ خىلدىكى ئەپسانىلار مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتىن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىر خىلدىكى ئەپسانىلاردا ئادەملەر ھەر خىل جىنايەتنى ئۆچۈن ئاللا تەرىپىدىن چوشقىغا، مايمۇنغا، قارغىغا، تاشپاقىغا، چايانغا، چاشقانغا، بۆرىگە، تۈلكىگە، ئىتقا ئوخشاش ھەر خىل مەخلۇقلارغا ئايلى-

لاندۇرۇلغانلىقى ئېيتىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار بىر زاماننىكى ئادەملەر نەسلىدۇر. مەسىلەن، پىل بىر زامانلاردا نانۋاي بولۇپ، ئۇ ئېرىدارلارنى ئالدىغانمىش، مۇشۇك ئورچۇق ياسىغۇچى ئوستا بولۇپ ئەسكى - ناچار ياغاچلاردىن ياسىغان ئورچۇقلىرىنى داڭلاپ ساتقان، مايمۇن بويياقچى بولۇپ يالغان بويياقنى جىك بويياق دەپ ساتقان؛ تۈلكە ھېيلىگەرلىك بىلەن كىشىلەرنى قايمۇقتۇرغان؛ بۆرە قاسساپ بولۇپ، ھارام بولۇپ قالغان مالالارنىڭ گۆشىنى ساتقانمىش. شۇ سەۋەبلىك خۇدا ئۇلارنى قاغاپ، ئەنە شۇنداق بەت - بەشىرە مەخلۇقلارغا ئايلاندۇرۇۋەتكەن. بۇ ئەپسانىلارمۇ، مىفولوگىك مەزمۇن بىلەن سۇغىرىلغان بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ساددا چۈشەنچىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مۇنداق مەزمۇندىكى ئەپسانىلار باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ فولكلورىدا ئۇچرىشايدۇ. يەنە بىر خىلدىكى ئەپسانىلاردا بولسا ھەر خىل ھايۋانلار ۋە ئۇچار قاناتلارنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى ۋە ئۇلارنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە قىزىقارلىق ھېكايە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «نېمە ئۈچۈن تۆگىنىڭ قۇيرۇقى قىسقا؟»، «قارغا نېمە ئۈچۈن قارا بولۇپ قالغان؟»، «ھۆپۈپ نېمە ئۈچۈن سېسىق؟ ئۇنىڭ تاجىسى نەدىن كەلگەن؟»، «بۇلبۇل نېمە ئۈچۈن تاك سەھەردە سايرايدۇ؟»، «پاشا نېمىشقا خىڭشىيدۇ؟»، «ئادەملەر نېمە ئۈچۈن قارلىغاچنى ئۇلۇغ

لايدۇ؟» ۋە باشقىلار. بۇنداق، ئەپسانىلار «نېمە ئۈچۈن؟» دېگەن سوئالغا جاۋاب تەرىقىسىدە تۇزۇلگەن، ھېكايە قىلىش ئۇسۇلىنى جەھەتتىن چۆچەكلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ خىلدىكى ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ھازىرغىچە چۆچەكلەر قاتارىغا كىرگۈزۈۋېتىلگەن. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئەپسانىۋىلىق خاراكتېرى شۇ يەردىكى، ئۇلاردا ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكىدەك يارقىن بەدىئىي ئوبراز يارىتىش تەلەپ قىلىنمايدۇ. ئۇلارنىڭ سىيۇژېت قۇرۇلۇشىدا ئېنى تەسەۋۋۇرغا بارلىققا كەلگەن خىيالىي ئىدىيىلەر ھۆكۈمران ئورۇندا بولۇپ، ئۇلار ئارقىلىق غەيرىي تەبىئىي ۋە ئاجايىپ سېھىرلىك مۆجىزىلەرنىڭ سىرىنى ئېچىش مەقسەت قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل ھېكايىلارنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئۆزىدە ئەسلى مەۋجۇت بولغان قەدىمكى كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشىنىڭ تەرەققىياتىدىن كېلىپ چىققان ھەمدە مۇئەييەن دىنىي چۈشەنچىلەر بىلەن باغلانغان ھالدا خەلقنىڭ مۇھىتقا، ھەقىقانىيەتكە باغلىق قاراشلىرى ئەكس ئېتىلگەن. بۇ قاراشلار بەكمۇ سادداً، ئىلمىيدىن تاماملەن يىراق بولسىمۇ، ئەينى پەيتتە ئۇيغۇر بۇ ۋەقەلەرنىڭ پاكىت ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىشكە، ئۇنى تەستىقلاشقا ھەرىكەت قىلىدۇ.

دېمەك، ئادەتتىن تاشقىرى فانتاستىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بايان قىلىنىشى ئەپسانىلارنى يۇقىرى

ردا ئېيتقىنىمىزدەك چۆچەكلەر بىلەن يېتىلاشتۇ-
رىدۇ. ھەتتا بەزى ئەپسانىلاردا چۆچەكلەردىن ئېلىنغان سىيۇژېتلارمۇ ئۇچرىشىپ قالىدۇ.

× × ×

بۇگۈنكى ئىلىم - پەن دۇنياسىدا ئەپسانىشۇناسلىق ئېتنۇگرافىيە ئىلمىي دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، ۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر ئىلىم بولۇپ شەكىللەنمەكتە. ھەمدە بۇ كۆپلىگەن ئالىملارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىماقتا. بۇ نۆۋەتتە ئۇچتىمائي ساھەدىكى نۆۋەتكۈر پەنلەر قاتاردا جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە ئىنسانشۇناسلىق ئىلمىلىرى ۋەچۈن ئاساس بولماقتا. ئەپسانىشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ ساھە بويىچە سېلىشتۇرما تەتقىقاتمۇ قانات يايماقتا. بىز مۇشۇ ئىلمىي روھ بويىچە ئەپسانىلار ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە، بىر تەرەپتىن، فولكلور ئۇچۇن ئۇرۇنتاق بولغان ئۆز - ئارا تەسىر كۆرسىتىش، ئالمىشىش ۋە سىڭىشىش تەدرىجىسىدە شەكىللەنگەن خەلق ئارا ئۇمۇميلىقنى نەزەردە تۇتۇشىمىز لازىم.

بىز يۇقىرىدا مىسال قىلىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئېتنىنىڭ مەنبەسىنى ئىزلىگەندە، ئۇنىڭ بىر قىسمى مۇقەررەركى، ھىندى - ياۋروپا سىستېمىسىدىكى ئىران مىفولوگىيىسىگە بې-

ربپ تۇتۇشىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇ دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئېللىنىزم مەدەنىيىتى (ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى بىلەن يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلاشمىسىدىن تەشكىل تاپقان) دەپ ئاتالغان. ئېللىنىزم مەدەنىيىتى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان ئەپسانىلارنىڭ شۇ خىل ئۇچۇن خەلقئارا ئورتاقلىق مەۋجۇت. بۇنداق ئورتاقلىقنى مۇستەسنا قىلغان هالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مەپكۇرىنى چۈشەندۈرۈش قىيىن. يەنە بىر تەرەپتىن هەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئاساسىدا يارىتىلغان يەرلىك ئەپسانىلارنى ئۆگىنىش ۋە مۇهاكىمە قىلىشقا ئەهمىيەت بېرىشىمىز لازىم. مانا بۇ ئەپسانىشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مۇهىم نۇقتىسى. ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ئېتنىنىڭ تەركىب جەهەتتىن ئالتاي مەغۇلوگىيە سىستېمىسىغا مەنسۇپ. لېكىن ئۆتمۈشتە ئالتاي مەغولوگىيە سىستېمىسى كۆپ تەكشۈرۈلمىدى ۋە ئۆگىنىلمىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ هەقتە قولىمىزدىكى ماتېرىياللار يېتەرلىك ئەمەس. بىرىنچى قېتىم ئالتايشۇناس ئالىم رادلوۋ ئالتاي مەغولوگىيىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىشلەپچىقىشقا كىرىشىپ، خەلقئارادىكى ئالىملارنىڭ جىددىي دىققەت - ئېتىبارى قوزغالدى. دەرۋەقە، ئالتاي مەغولوگىيىسى هەم تىل هەم دىن (كۆپ خۇدالىق شامان دىنى) ئورتاقلىقى ئاساسىدا ناهايىتى قەدىمىي يەرلىك ئەپسانىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ سىستېمىغا تەئەللۇق

ئەپسانىلاردىمۇ ئۇچ چوڭ تەڭرى مەۋجۇت: بىرىنچى كۆك تەڭرى بولۇپ. ئالتاي ئەپسانىلىرىدا بۇ تەڭرىنىڭ «قاراخان» دېگەن خاس ئىسىمۇ بار. ئىككىنچى، يەر تەڭرىسى بولۇپ، ئۇ يۇرت، ۋەتەن ھامىسى سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنىدۇ. ئۈچىنچى، ئايالالار ۋە بالىلار تەڭرىسى بولۇپ، ئۇ ئوماي ئىلاھى بىلەن باغلىنىدۇ. «ئومايغا تايىنساڭ ئوغۇل بولۇر». («تۈركىي تىللار دىۋانى»دا نەقىل قىلىنغان) دېگەن ماقال. ئەنە شۇ ئىلاھقا سېغىنىشنىڭ نەتىجىسى. خەن - زاڭ مېفولوگىيە سىستېمىسىدىكى شىمىزۇاڭ (باتىخان ئانا) ئەنە شۇ ئوماي ئىلاھىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بەخت تەڭرىسى (قۇت). ئۇرۇش تەڭرىسى، تاغ تەڭرىسى، دەريا تەڭرىسى، ئورمان تەڭرىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مېفلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەنە شۇ ئىلاھلار بىلەن باغلىق بولغان مېفلارنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇشىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

دېمەك، ئالتاي مېفلىرىدىكى ئۆزىگە خاس گۈزەللىككە ۋە كۆپ خىللىققا ئىگە. ئوردىغىنا للىققا ئىگە بولغان بۇ مېفلاردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارىنى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى سادىدا چۈشەنچىلىرىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. شۇڭا ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ۋە نىشانى ئەلۋەتتە ئالتاي مېفلىرى بولۇشى زۆرۈر. بۇ ئۇيغۇر

فولكلور شۇناسلىقىدىكى جىددىي ۋە مۇھىم خىزمەت بولۇپ، بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە ئۇلۇغ جۇڭخۇا مەدەنىيىتى خەزىنىسىنى بېيىتىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ھالقىلىق رول ئويناپدۇ.

× × ×

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئەپسانىلار ئۇيغۇر فولكلورى ئىچىدە ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئايرىم ژانىر بولۇپ، ئۇ، خەلقىمىزنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر لىرىنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەپسانىلارنىڭ (جۈملىدىن رىۋايەتلەرنىڭ) ئىجتىمائىي قىممىتى ۋە پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنى چۈشىنىش ئەلۋەتتە بىر خىل مۇرەككەپ ئىلمىي ھادىسە.

بەزىلەر قەدىمكى ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدا ئالغا سۈرۈلگەن ئىپتىدائىي ئىلاھىيەتچىلىك قاراشلىرىغا قاراپ، ئۇلارنى قارا - قويۇقلا ئىدىئالىستىك بەلسەۋىي قاراشنىڭ ئىنكاسى دەپ قارىشىدۇ. دەرۋەقە، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدا خۇددى يۇنان ئەپسانىلىرىدا بارىدىغانلىقى ئوخشاش تەڭرىدىكى «خۇدالار» دەك مەڭگۈ ئۆلمەيدىغان ھەممىگە قابىل ۋە قادىر «خۇدا»لار ئارىپ ئۆچرايدۇ. بۇ «خۇدالار» ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەبىئەت

ئىي مايىللىقى ناھايىتى كۆچلۈك بولسىمۇ، كىيىنچە ئىجتىمائي ھاياتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئويۇق ئىجتىمائي تۈس ئالغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ «خۇدا»لار ياكى ئىدىئاللاشقان قەھرىمانلار، «خۇدا» بىلەن ئىنساندىن تۇغۇلغان «يېرىم ئىنسان»، «يېرىم خۇدا»لاردۇر. شۇڭا، ئەپسانىلاردىكى «ئىلاھ» ياكى «ئىلاھىي كۈچ» ئەجدادلىرىمىزنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرىدا ھەرگىز ئابستراكت، مەۋھۇم چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى ئىنسانلارنىڭ تۇبېيەكتىپ دۇنيا ھەققىدىكى تونۇشىنىڭ سۇبېيەكتىپ دۇنيادا ياردىتىلغان ئوبرازىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار مۇنەييەن تارىخىي رېئاللىقنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئالاھىدە ۋە ئوبرازلاشقان ئىنكاسى بولغاچقا، جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا پەيدا بولغان بىردىنبىر «دىنىي ھەقىقەتچىلىك» ئۇستىگە ئورۇلغان ئىدىئالىستىك پەلسەپىۋى نەتىجىدىن ئەلۋەتتە روشەن پەرق قىلىدۇ. ف. ئېنگېلس: «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدىئولوگىنىڭ باشقا بارلىق شەكىللىرى — پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتچىلىكنىڭ بىر بۆلۈكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا، شۇ چاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائي ھەرىكەت ئىلاھىيەت تۈسىنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. بۇ، پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، رور ھەرىكەت قوزغاش ئۇچۇن ئاممىنىڭ جانسىجان

ھەنىپەئىتىنى دىنىي تون كىيگۈزۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى» ① دەپ كۆرسىتىدۇ.

ھەقىقەتەن، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن ئەپسانىلارنىڭ مەزمۇنى ئۆز دەۋرىنىڭ دىنىي ئىدىئولوگىيىلىك قاراشلىرىدىن مۇستەسنا بولۇش مۇمكىن ئەمەس. گەرچە، بۇ، كۆپ خىل دىنىي ئېتىقادلار ئۆزىنىڭ تۈپ ماھىيىتى، ئاساسىي گەۋدىسى ۋە تەلىماتلار سىستېمىسى ئېتىبارى بىلەن ئىدىئالىستىك ۋە مېتافىزىك نۇقتىئىنەزەرلەردىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز دەۋرى شارائىتىدا ماتېرىيالىستىك ۋە دىئالېكتىك خاراكتېردىكى ھەقىقەتچىلىك ۋە مەردىپەتچىلىك قاتارلىق ئازبولمىغان ئىلغار ئامىللارغا ئىگەئىكەنلىكىگە كۆز يۇمغىلى بولمايدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قەدىمكى ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى كىشىلەرنىڭ يۇكسەك بەدئىي دىنىي سۈپىتىدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلغان جانلىق شاھىدى بولۇپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆلمەس مىراسلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى تونۇشلىرىنى، ۋە ئىجتىمائىي غايىلىرىنى چۈشىنىش ۋە ئۇنى مۇھاكىمە قىلىشتا بىزنى پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئەتكۈچى ئاساسلىق مەنبەلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلارنى داۋاملىق ھالدا توپلاش، تەرتىپكە سېلىش ۋە تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

① ق. ئىدگلىس: «لېۋىدوۋىگ فىيېرباخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى 86 — 87- بەتلەر.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

خەلق داستانلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ كوللېكتىپ ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇزاق تارىختىن بېرى ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن نەزمە ۋە نەسرى ھېكايىلار دۇر.

خەلق داستانلىرى مۇكەممەل سىيوژېت، جانلىق شەكىلدىكى ئوبراز ئارقىلىق كەڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يېڭى ژانىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى باي ۋە خىلمۇ خىل بولغان گۈزەل ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىغا ئىگە. بۇ قىممەتلىك ئېغىز مىراسلىرى ئىچىدە بولۇپمۇ خەلق داستانلىرى ۋەتىنىمىز مەدەنىيەت تارىخىدا كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتىنىك شەكىللىرىدىن بېرى بولغان مەددىھىلار (ۋايىزلار) ئەدەبىياتىمۇ داستان ئېيتىشنى ئاساس قىلىدۇ.

مەددادلىق ئەدەبىياتى قاتارلىق تۈرلۈك ئاممىۋى سەنئەت پائالىيەتلىرى ئارقىلىق دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىنى مۇلاھىزە قىلىش — خەلقىمىزنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىنى چۈشىنىش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

خەلق داستانلىرى ئۆزى پەيدا بولغان ناھايىتى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بېرى ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈش جەريانىدا داۋاملىق ئۆزگىرىپ بارىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ پەيدا بولۇش يىللىرىنى ئېنىق بەلگىلەش قىيىنراق بولسىمۇ، ئېتنوگرافىيە ئىلمى ۋە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن مۇھاكىمە قىلغاندا خەلق داستانلىرىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىنى ئۇچ دەۋرگە ئايرىش مۇمكىن.

1. قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى

يەنى VII ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئۇرخۇن، سېلىنگا دەرياسى بويلىرىدا ياشىغان «ئون ئۇيغۇر» (ھونلار — ئاپتوردىن) «توققۇز ئوغۇز» قەبىلىلىرى ۋە تەڭرىتاغ ئېتىكىدىكى «ئوغۇز» قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان قەھرىمانلىق توغرىسىدىكى رىۋايەتلىك ئېپوسلاردىن ئىبارەت. بۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولغان خەلق داستانـ

لىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغانلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

1. «ئوغۇزنامە» داستانى

«ئوغۇزنامە» داستانى مەشھۇر تارىخىي شەخس ئوغۇز خاقان ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر خەلق داستانى ھېسابلىنىدۇ. ئوغۇزخان توغرىسىدىكى بۇ قىسسە قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ ئۇزاق جەريانىدا بېيىشىدىن كەچۈرگەن، شۇنداقلا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەڭ خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ بېيىغان، بەدىئىي جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن.

«ئوغۇزنامە» داستانى تارىخىي، ئىجتىمائىي ۋە بەدىئىي قىممىتى جەھەتتە جاھانغا مەشھۇر قەدىمىي يۇنان ئېپوسلىرىدىن «ئىلىئادا» ۋە «ئودىسا» بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسى ھېسابلىنىدۇ.

ئوغۇزخان توغرىسىدىكى قىسسىنىڭ پەيدا بولۇش دەۋرى توغرىسىدا ئالىملارنىڭ كۆز قارىشى بىردەك ئەمەس. لېكىن ئوغۇز تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك تېتنوگرافىيىلىك مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ئوغۇز رىۋايەتلىرىنىڭ مىلادىدىن خېلىلا بۇرۇن پەيدا بولغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن وغۇز خاقان ھەققىدىكى بۇ قىسسە تارىخىي

رىۋايەت سۆپەتلىدە نۇرغۇن تارىخىي كىتابلاردا يېزىپ قالدۇرۇلغان ۋە شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ مۇھتىياجى ھەمدە ئاپتورنىڭ سۆيۈكتىپ خاھىشى بويىچە بەلگىلىنىڭ دەرىجىدە ئۆزگەرتىلگەن.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمكى خاتىرىلەنگەن قىممەتلىك قوليازمىسى XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كۆچۈرۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى بولۇپ، جەمئىي 42 بەت، ھەر بېتى 9 قۇردىن 378 قۇر، بۇ نۇسقا پارچە مىللىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن ئۆزاق ئۆتمۈشتە يارىتىلغان قەھرىمانلىق ھەققىدىكى بۇ ئېپوس ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. داستاندا تەسۋىرلەنگەن باش قەھرىمان ئوغۇز خاقان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلىكلەر تارىختىكى پۈتۈن - پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ يا كى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سىمۋولىق ئوبرازىدۇر. بۇ ئېپىك داستاننىڭ ئەڭ بۈيۈك قىممىتى شۇ يەردىكى: ئۇ نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى خەلق داستانلىرىغا خاس بەدىئىي ۋاسىتىلەر بىلەن ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش شەكلى، ئۆرپ - ئادىتى، قائىدە - يوسۇنلىرى، ئېتنوگرافىيەسى، ئەدەبىياتى، تارىخىي ھەمدە تىل ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا بىزنى

بىرىنچى قول قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانى مەزمۇنىنىڭ بايلىقى، تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى، بەدىئىي ۋاسىتىلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، ئېپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ جانلىقلىقى ۋە كونكرېتلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خەلق بۇرۇنلا دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ ئالاھىدە قىزىقىشىنى قوزغىغان. مەسىلەن:

نېمىس ئالىمى دېتىس (*Detis*) بىرىنچى قېتىم 1815 - يىلى بۇ ئەسەردىن پارچىلارنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغاندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بۇ داستاننىڭ تۈرلۈك تىللاردىكى تەرجىمىلىرى ئېلان قىلىندى ۋە ئۇ توغرىدا نۇرغۇن تەتقىقات ماقالىلىرى يېزىلدى.

«ئوغۇزنامە» دە ئېپادىلەنگەن كۆپلىگەن رېئاليە تلەر ۋە قەدىمكى مىللار (ئەپسانە ۋە چۆچەكلەر) بىلەن باغلىنىش ۋەقەلەر ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئېدىئولوگىيىسىنى ئىنچىكىلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقالايمىز. بولۇپمۇ داستاننىڭ ئاخىرىدىكى ئېپىزوتتا تەسۋىرلەنگەن مۇراسىمدا، قىرىق غۇلاچتىن ئىككى دەرەخ تىكىپ؛ ئۇنىڭ بېشىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇ؛ تۆۋىگە ئاق ۋە قارا قوينىنى باغلىشى — شامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر خىل ئۆرپ - ئادەت ئىكەنلىكى ھەممىگە ئېنىق، شۇنداقلا ئەسەرنىڭ بېشىدا ئوغۇز خاقانىنىڭ ھايۋانلارغا تەقلىد قىلىپ تەس-

ۇرلەيدۇ. ھەمدە «كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىق ئەركەك بۆرە» تەكرىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئوغۇز خاقانىغا ھەمراھ بولىدۇ، ئوغۇز خاقان «كۆك بۆرى بىزنىڭ بەلگىمىز بولسۇن»ــ دەيدۇ؛ بۇ تۈركىي خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى تۈتىمزم دەۋرىدىكى تۈرمۇشىنىڭ ئەسىردىكى ئۆزىگە خاس ئىپادىلىنىشى.

دېمەك، «ئوغۇزنامە» دە ناھايىتى قەدىمكى، يەنى ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئىشەنگەن ۋاقىتتىكى ئېتىقاد ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ ئەكس ئەتكەنلىكىدىن، بۇ داستانىنىڭ قەدىمىي زامانلاردىن تارتىپ ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس.

2. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانى

«چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانىمۇ «ئوغۇز نامە» گە ئوخشاش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى باتۇرلۇق قىسسەلىرىدىن بىرى. بۇ داستاننىڭ يازما خاتىرىگە ئېلىنغان ئەڭ بۇرۇنقى نۇسخىسى (قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە خاتىرىلەنگەن نۇسخىسى) نى گېرمانىيەنىڭ تارىخىۋلوگىيىلىك تەكشۈرۈش دۇيى 1913 — 1914 - يىللىرى تۇرپاندىن تاپقان. بۇ نۇسخا ھازىرغىچە بېرلىندا ساقلانماقتا.

بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا «چاشتانى ئىلىگ بەگ» توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ ۷ — VI ئەسىرلەردىلا يازما شەكىلگە كىرگەنلىكىنى ھەمدە بۇ داستان

ئەسلىدە بۇددا ۋە نىستورى (خرىستىئان) دىنلىرى پەيدا بولۇشتىن كۆپ زامانلار ئىلگىرى ئۇيغۇرلار ئانىمىزم دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن ۋاقىتتىلا ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. («شەرق ھەقىقىتى» ژۇرنىلى 1949 - يىلى 7 - سان 16 - بەت). «چاشتانى ئىلىگ بەگ» دە بەدىئىي ۋە شېئىر شەكلىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەلۇم دەۋردە جامائە - ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمىنى باشتىن كەچۈرۈشى ئەكس ئېتىلگەن ۋە بۇ داستان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئايرىم قەبىلىلەردىن تەشكىل ئېتىلگەن دەسلەپكى تۈزۈلۈشى دەۋرىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» دە «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي (ئانىمىستىك) دەۋرىدىكى ھەر خىل قاراشلىرى ئۆزلىرىنىڭ شېئىرى ئىپادىسىنى تاپقان ....» (گ. پىلخانوۋ: «تارىختا مۇنىستىك قاراشنىڭ راۋاجلىنىشىغا دائىر مەسىلىلەر ھەققىدە» ئەسەرلەر VIII - جىلد 211 - بەت)

كۆپلىگەن تارىخىي ۋە ئەدەبىي پاكىتلار «چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى باتۇرلۇق قىسسىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. لېكىن «چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانى ھەققىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مۇلاھىزىلەردە كۆز قاراش بىردەك ئەمەس. بۇ ھەقتىكى بەزى تەتقىقات ماقالىلىرىدە: «چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانى بۇددا نوملىرى (بۇددا دىنى تەرىقەتلىرى توپلىمى» ئىچىدىكى بىر رىۋايەت. بۇددىزم مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق

ئەسەر، «IX — XIII ئەسىرلەر تارىلىقىدا قەدىمكى كۇچا تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان .....» دېيىلمەكتە. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ داستان خەلقىمىز تارىخىدا قەدىمدىن تارتىپ كەڭ تارقالغان چاشتانى رىۋايەتلىرىنى ئاساس قىلغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئانىمىستىك كۆز قاراشلىرى سەۋەبىدىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن قولىمىزدىكى نۇسخىسىدىن قارىغاندىمۇ، ئۇنىڭ مەزمۇنىدا بۇددىزمنىڭ ئەقىدىلىرىنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق ئالامەت يوق. بۇددىزىم تارىخىمۇ «چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانىنىڭ ئېتىنىك مەنبەسى ئۇستىدە يۇقىرىقىدەك يەكۈن چىقارغانلىقى مەلۇم ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن «چاشتانى ئىلىگ بەگ» ئۇستىدە تېخىمۇ چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇكى؛ ھەرگىز يەكگىللىك بىلەن خەلقىمىزنىڭ دۇنياغا ئايان بولغان بۇ پارلاق ئەدەبىي يادىكارلىقىنى ئالدىراپ خاتىرىدىن ئۆچۈرۈۋېتىشكە بولمايدۇ.

3 . «دېدى قورقۇت» (قورقۇت ئاتا) داستانى.

«دېدى قورقۇت ھېكايىسى» مۇ «ئوغۇزنامە» گە ئوخشاشلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى داستانلىرىنىڭ بىرىدۇر. بىزگە مەلۇم بولغان پۈتۈن «ئوغۇز نامە»لەردە «دېدى قورقۇت» نىڭ نامى تىلغا ئېلىنىدۇ. «دېدى قورقۇت» توغرىسىدىكى ئەپسانىلاردا قورقۇت ئاتىنىڭ ھەم بۇيۇك شائىر ھەم ھەكىم

(تېۋېپ) ھەم شامان پىرى ھەم ئاسترونوم ... دەپ تەسۋىر لەيدۇ. ھەمدە ئۇنىڭ ئۆچ ئەسىر (295 ياش) ياشىغان دەپ رىۋايەت قىلىدۇ.

«دېدى قورقۇت» رىۋايىتى جۇغراپىيە جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى رۇم ئېلىگە قەدەر (تۈركىيىنىڭ ياۋروپا قىسمى) بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىگە كەڭ تارقالغان.

1945 - يىلى ئىستانبولدا نەشىر قىلىنغان «تۈرك گرامماتىكىسى» (*Türk dilibilgisi*) ناملىق كىتابتا، «دېدى قورقۇت» رىۋايەتلىرىدىن تارقالغان يادىكارلىقلار ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ خېلى كۆپ ئۇچرايدىغانلىقىنى ھەمدە ئۇنىڭ قۇۋۇزغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىدىغانلىقىنى يازغان، بۇ بىزگە ئۇيغۇر داستانچىلىق سەنئىتىنىڭ خەلقىمىز ئىچىدە ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئەنئەنە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ۋەھالەنكى بۇ داستاننىڭ تولۇق تېكىستى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

4. «ئالىپ ئەرتۇڭگا قىسسىسى»

بۇنىڭدا ئاساسەن تارىخىي شەخس ئالىپ ئەرتۇڭگانىڭ ھايات پائالىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتىغا خەلقىنىڭ چوڭقۇر تەزىيىسى شېئىرىي يول بىلەن بايان قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى ۋە دۇنياغا تونۇلغان مەشھۇر تىلشۇناسى مەھمۇت قەشقەرى (II-

ئەسىردە ياشىغان) نىڭ «دىۋانۇلۇغەتىت تۈرك» نامـ
لىق قامۇسى ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن كۆپلىگەن خەلق
قوشاقلىرىنىڭ ئۇلگىلىرىدىن قارىغاندا «دىۋان» بار-
لىققا كېلىشتىن خېلى بۇرۇنلا ئالىپ ئەرتۇڭگا شە-
نىگە يارىتىلغان مۇكەممەل بىر داستانىنىڭ بارلىقىنى
پەرەز قىلىش قىيىن ئەمەس.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىغان «ئالىپ ئەرتۇڭگا»
ئىرانلىقلار تەرىپىدىن «ئەفرەسسىياپ» دەپ ئاتالغان
كىشى بولۇپ، «ئالىپئەرتۇڭگا» — خەلقلەر تەرىپىدىن
ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئۇنۋاندۇر. (ئالىپ ئەرتۇڭگا «يول-
ۋاسنى يەڭگۈچى باتۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.)
ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى (مىلادى 934 — 935 يىللىرى
تۇغۇلغان) تەرىپىدىن يېزىلغان «شاھنامە» دە ئەفرە-
سىياپنى «تۈران»① مەملىكىتىنىڭ خاقانى دەپ تىلغا
ئالىدۇ. «ئالىپ ئەرتۇڭگا» غا بېغىشلانغان قىسىم مانا
شۇ «شاھنامە» دە بايان قىلىنىغان ۋەقەلەر دەۋرىگە
توغرا كېلىدۇ. يەنى ئىران بىلەن تۈران ئوتتۇرىسىدا
قاتتىق ئۇرۇش بولغان ساسانىيان② دەۋرىگە توغرا
كېلىدۇ.

بۇ تارىخىي مەنبەلەگە قارىغاندا، ئالىپ ئەر-

---

① تۈران — مەركىزى ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا، ۋە موڭغۇلىيىنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان بۇ كەڭ زېمىننى ئىرانلىقلار «تۈران» دەپ ئاتىغان.

② ساسانىيان — ئىرانىنىڭ 4 — سۇلالىسى «ساسانىلار» مىلادى 226 —
يىللىرىن 651 — يىللىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن، سامىي «قاموسۇل ئەلام»
4 — جىل 248 — بەت

تۇڭگا شەنگە بېغىشلانغان قىسسىنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتى مىلادى II — IV ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

بەزىلەر ئەفرەسسىيابنى تاريخنا ئۇتمىگەن غايىۋى شەخسىي دەپ پەرەز قىلىشىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى كۆپلىگەن تاريخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا ئاشۇ دەۋرلەردە شۇنداق بىر تارىخىي شەخسنىڭ ئۆتكەنلىكى ھەم ئۇنىڭ ئەپسانۋى قەھرىمان سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا ياشاپ كەلگەنلىكى ئېنىق، مەيلى قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر، ئۇزاق دەۋرلەردىن بېرى، ئۇ، خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە سۆيۈملۈك قەھرىمان سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

5 - «ئەرگىنە قۇن» داستانى («ئەرگىنە قۇن مەسىلىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)

«ئەرگىنە قۇن» - ئۆتۈكىن تاغ جىلغىلىرى (موڭغۇلىيە چېگرا سىدىكى ئۆتۈكىن يايلىقى) نىڭ ئۇمۇمىي نامى بولۇپ ئۇ قىسمەن شۇ جايلاردا ياشىغۇچى «ئون ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئىپادىلەنگەن، يەنى شۇ دەۋرلەردە ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆتۈكىن تاغ جىلغىلىرىدىن (ئەرگىنە قۇندىن) رودا قېزىپ ئۇنى تاۋلاپ ھەر خىل تۆمۈر قوراللارنى ياسىغانلىقى، تاش قوراللار دەۋرىگە خاتىمە بەرگەنلىكى..... داستان شەكىللىدە بايان قىلىنغان. تۇرپان رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان يېقىنقى زامان ئارخېئولوگىيىلىك

تەكشۈرۈشىنىڭ ئىسپاتلىنىشىچە، تۈرپان ئاستانە خەلقلىرى ئەسلىدە ئەرگىنە قۇندا ياشىغان، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى مەلۇم بولماقتا.

يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەڭ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ داستانلار ئومۇمەن ئىرادىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە ئىدىيىۋى ئىشەنچلىرىنى، تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان ھەر خىل ئىجتىمائىي كۈرەشلىرىنى ..... رىۋايەت شەكلىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ ۋە ئاشۇ دەۋرلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيىتىنى، تىل ـ ئەدەبىياتىنى، تارىخىي ۋە ئېتنوگرافىيىسىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. لېكىن ئۇ داستانلارنىڭ بەزىلىرى ھەر خىل تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن بۇگۈنكى دەۋرىمىزگىچە تولۇق تېكىستى بىلەن يېتىپ كېلەلمىگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە مۇشۇ دەۋرلەرگە تەئەللۇق بولغان «شاھزادە قالىيامىتارا ۋە پاپامقارا ھەققىدە قىسسە»، «توشقان ھەققىدە تېپىشماق»، «ئابىدارما قوشا» قاتارلىق ئېپىك داستانلارنىمۇ تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

قەھرىمانلىق توغرىسىدا يۇقىرىقى داستانلاردىن

قالسا خەلق ئاغزىدا ھازىرغىچە يادلىنىپ كېلىۋاتقان «پەرھات - شېرىن» داستانىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىمۇ نىسبەتەن ئۇزۇنراق. «پەرھات - شېرىن» ھەقىقىدىكى رىۋايەت ئەسلىدە مەلۇم تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان خىسراۋ، ساسانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئىران شاھلىرىنىڭ بىرسى يەنى VII ئەسىردە ياشىغان نۇشىرۋانىنىڭ نەۋرىسى. تارىختا ئېيتىلىشىچە ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە خەت يازغانلىقى، ئۇنىڭ ئاشۇ VII ئەسىردە ئۆتكەنلىكىنى جەزملەشتۈرىدۇ. داستانىنىڭ باش قەھرىمانى پەرھات خاقان چىن① نىڭ شاھزادىسى بولۇپ، ئۇ زالىم خىسراۋ بىلەن شېرىن ئۈچۈن قاتتىق جەڭ قىلىدۇ. بۇ جەڭ ماھىيەتتە ئىران بىلەن تۈران ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى ھېسابلىنىدۇ. كېيىنچە سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا زور رول ئويناغان مەشھۇر «يىپەك يولى» ئارقىلىق بۇ داستان شۇ جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەر ئارىسىغا تېخىمۇ كەڭ تارقالغان، بارا - بارا تېخىمۇ ئىجتىمائىي تۈس ئېلىپ شۇنچە ئۇزاق يىللاردىن بېرى خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك مەدەنىي ھاياتىغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن.

تارىختىن بېرى «پەرھات - شېرىن» ھېسسىسى ئۆزىنىڭ مەزمۇندارلىقى ۋە بەدىئىي گۈزەللىكى بىلەن

① چىن — چىن ماچىن. بۇ تارىخىي چۈشەنچە بولۇپ خوتەننى ئۆرسەتمەيدۇ.

لەن كۆپلىگەن ئەدەبىلەرنىڭ دىققەت - مۇتەبارىنى قوزغىدى، شۇ سەۋەبتىن نۇرغۇن كلاسسىك يازغۇچى - شائىرلار خەلق ئارىسىدىكى بۇ قىسسىگە ئاساسەن ئۇنى يازما ئەدەبىياتقا ئايلاندۇرۇپ تېخىمۇ بېيىتتى ۋە تولۇقلىدى. مەسىلەن 1 - قېتىم X ئەسىردە ئىرانلىق پىرىدەۋسى «پەرھات - شېرىن» ناملىق داستان يېزىپ قالدۇردى. بىراق ئۇ مىللىي مەنپەئەت نۇقتىسىدىن ئۆز داستانىدا پەرھات ھەققىدە گەپ قىلمىدى، پىرىدەۋسىدىن كېيىن XII ئەسىردە نىزامى گەنجەۋى ئۇنى رومانلاشتۇردى، ئۇنىڭ يازغىنىدا گەرچە پەرھات قەستۇرۇلغان بولسىمۇ ئاساسىي قەھرىمان ئوبراز سۈپىتىدە گەۋدىلەندۇرۇلمىدى. XIV ئەسىردە ئەمىر خىسراۋ دېھلەۋى پارس تىلىدا داستان شەكىلىدە يېزىپ قالدۇردى. پەقەت XV ئەسىرگە كەلگەندە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەلىشىر ناۋائىي «پەرھات شېرىن» داستانىنى ئەڭ مۇكەممەل ھالدا يېزىپ قالدۇرۇشنا مۇۋەپپەق بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى ئابدۇرېھىم نىزارى «پەرھات شېرىن» داستانىنى ئىجادىي ھالدا يېزىپ چىقىپ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پوئېزىيەسىنىڭ ئاساسچىسى نەم شېھىد ئارمىيا دامولام بۇ ساھەدە ئەمگەك سىڭدۈرۈپ «پەرھات - شېرىن» داستانىنى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم يېزىپ قالدۇرغان پېشقەدەملەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. (1947 - يىلى يازغان).

بۇ مىسالالار «پەرھات - شېرىن» قىسسىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا ئۇزاق ئەسىر لەردىن بېرى چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى ۋە شۇ جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئورتاق مەنىۋى بايلىقى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

II ئوتتۇرا ئەسىردە ياكى ئىسلامىيەتتىن كېيىن پەيدا بولغان خەلق داستانلىرى (IX ئەسىردىن كېيىن)

IX ئەسىردىن كېيىن شىنجاڭدا بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قەشقەر قاتارلىق رايونلاردا ئىسلام دىنى ئاستا - ئاستا ئومۇملىشىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن XIII ئەسىرگە قەدەر) بۇ جايلارنىڭ تارىخىدا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ غەربىي رايونىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا زور تۆھپە قوشۇش بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى يېڭى دەۋرگە كۆتۈردى. بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئاساسىي جەھەتتىن ئىسلام جەمئىيەت باسقۇچىدا تۇراتتى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئىسلام مۇناسىۋەتلەرنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى. شۇڭا بۇ دەۋرلەردە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت كۆزگە كۆرۈنەرلىك تەرەققىي قىلدى. بۇ يېڭى تەرەققىيات يالغۇز ئۇيغۇر يېڭى ئەدەبىياتىدىلا ئىنكاس قىلىنىپ قالـ

ماستىن تېغىز ئەدەبىياتى — جۇملىدىن خەلق داستانـ
لىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. بۇ دەۋرلەرگە تەـ
ئەللۇق بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن «غېرىب
سەنەم»، «تاھىر - زوھرا» «چىن تۆمۈر باتۇر»، «يۈسۈپ -
ئەخمەت»، «قەمەر شاھ»، «ھۇرلىقا - ھەمراجان» .....
قاتارلىقلارنىڭ مىسال قىلىش مۇمكىن. بۇ داستانلار-
نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر داستانلىرىدىن پەرقى شۇ يەر-
دىكى ئەپسانە خاراكتېرىنى يوقىتىپ رېئاللىققا تېخى-
مۇ يېقىنلاشقان. ئىسلامىيەتتىن كېيىن پەيدا بولغان
ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىدىن
قارىغاندا: ئاساسەن مۇھەببەت ۋە ۋاپادارلىق تېمىسى
مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنداق بولۇشىنىڭ بەلگىلىك
ئىجتىمائىي سەۋەبى بار؛ مەلۇمكى ئېلىمىزنىڭ غەر-
بىي رايونىدا فېئودالىزمنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ،
سىنىپىي زىددىيەتلەرمۇ كەسكىنلىشىشكە باشلىدى. شۇ-
نىڭ ئۈچۈن رېئاللىقنىڭ ئىنكاسى بولغان خەلق داس-
تانلىرى مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق فېئودالىق دىنىي
ھاكىمىيەتنىڭ ئىنسانلار بېشىغا كەلتۈرگەن بالايى-
ئاپەتلىرىنى پاش قىلىپ، ئەركىنلىكنى تەرغىب قىلا-
دى، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئەر-
كىن مۇھەببەت ئىستىكىنى، فېئودال ئەزگۈچى سىنىپلار
بىلەن ئەمگەكچىلەر ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى كۈچلۈك
سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقنى، ئادالەت بىلەن - ئادا-
لەتسىزلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى ۋاستىلىك ئىپا-
دىلەپ. خەلقىمىزنى فېئودالىق تۈزۈمگە قارشى ئىس-

يانكارلىق روھتا تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلدى. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلق فولكلورىنىڭ ئەڭ نادىر نەمۇنىسى ھېسابلانغان «غېرىب - سەنەم» داستانىنى تالاساق. ئۇنىڭدا مۇھەببەت ئەلەملىرىدە كۆيگەن، جۇدالىق ئوتلىرىدا يانغان غېرىب‌ۋە سەنەمدىن ئىبارەت بۇ ۋاپادار بەختسىز ئاشىقلارنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىسى ھېكايە قىلىنىدۇ. بىز ئۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ ئەركىنلىككە ۋە ئازادلىققا بولغان ئارزۇسى، سەمىمىي كىشىلىك مۇھەببەت ئىستىكىنى كۆرەلەيمىز؛ سىياسىي، ئەخلاقىي جەھەتلەردىن چىرىكلەشكەن، مەنىۋى جەھەتتىن يىمىرىلگەن فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ يىرگىنىشلىك ئەپتى - بەشىرەسىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

بۇ داستان زادى قاچان بارلىققا كەلگەن؟ دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە كۆز قاراش بىردەك ئەمەس. «غېرىب - سەنەم» داستانىنىڭ بەزى نۇسخىلىرىدا شاھى ئابباس خاننى قاراخانىلار ھاكىمىيىتىگە تەئەللۇق بىر پادىشاھ دەپ كۆرسىتىلگەن، شۇنداقلا داستاننىڭ ئۆزىدە تىلغا ئېلىنغان جۇنەيدىن باغدات IX — X ئەسىر ئارىلىقىدا ئۆتكەن تارىخىي شەخس. بۇ پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا «غېرىب - سەنەم» نىڭ دەسلەپكى ھېكايىلىرى ئۇيغۇرلار دەۋرىدە پەيدا بولغان دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە باتۇرلۇقنى تېما قىلغان «چىن تۆمۈر باتۇر» داستانى موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە — (XIII ئەسىردىن كېيىن)، «يۇسۇپ - ئەخمەت»

داستانی خارەزمی شاھلىقى (XV - ئەسىرلەر) دەۋردە پەيدا بولغان دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. بۇ پىكىرلەرنى شۇ داستانلار ئىچىدىكى بەزى تارىخىي ناملار ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا مەزكۇر داستانلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا دائىر ھۇججەتلىك ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز، بۇ ھەقتە يەنە چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

III يېقىنقى زامان تارىخىدا پەيدا بولغان خەلق داستانلىرى

بۇ دەۋردە پەيدا بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ كۆپچىلىكى مەنچىڭ ئىستىبداتچىلىرىنىڭ قاتمۇقات زۇلمىغا قارشى كۈرەشكە ئاتلانغان خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى باتۇرلۇق قىسسىلىرىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا XVIII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، تىللاردا داستان بولۇپ كېلىۋاتقان كۆپلىگەن خەلق قەھرىمانلىرى ئۆتتى. ئۇلار توغرىسىدا خەلقىمىز قىسسە، داستانلارنى ئىجاد قىلىپ، بۇگۈنكى دەۋرىمىزگىچە ئۆزلىرىنىڭ ناخشا كۆيلىرىدە مەدھىيىلەپ كەلمەكتە.

مەسىلەن: «سادىر پالۋان قىسسىسى» (1798 - يىللىرىدىن 1871 - يىلغىچە ئىلىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر قەھرىمانى)، «نوزۇگۇم داستانى» 1826 -

يىللار ئۆپچۆرىسىدە). «گۈلەمخان قىسسىسى» (1820 - 1825 - يىللار ئۆپچۆرىسىدە پەيدا بولغان). «مايسەم خان داستانى» (ۋاقتى نامەلۇم). «سىمىت نوچى داستانى» (قەشقەردە ئۆتكەن زالىم ھەربىي ئەمەلدار ماتىتەي دەۋرىدە. يەنى 1911 - ، 1914 - يىللار ئۆپچۆرىسىدە پەيدا بولغان) ... « تۆمۈر خەلىپە داستانى» (1911 - ، 1913 - يىللار) ... قاتارلىق داستان ۋە قىسسەلەردە رېئال تارىخىي قەھرىمانلار تەسۋىرلەنگەچكە. ئۇنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتى، كىتابخانىلارغا بىر قەدەر ئېنىق. يېتىنگى زامان تارىخىغا تەئەللۇق بولغان داستانلاردىن يەنە «ئابدۇراخمان خان پادىشاھ» ۋە «ئالىم خان» لارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بۇ داستانلارنىڭ كۆپچىلىكى مۇزدىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئۇنىدىلىك سەنئەت پائالىيەتلىرى ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى — ئۇيغۇر خەلقى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ جانلىق شاھىدى. ئۇ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى خەلق ئەدەبىياتىغا خاس شەكىللەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئىماتىك مەزمۇنى كەڭلىكىگە ۋە چوڭقۇرلۇقىغا ئىگە. بولۇپمۇ ئۇنىڭدا باتۇرلۇق ۋە قەھرىمانلىق. مۇھەببەت ۋە ۋاپادارلىق. ۋەتەنپەرۋەرلىك. ئىتتىپاقلىق ئىنسانپەرۋەرلىك... ... قاتارلىق مەزمۇنلار ئارقىلىق خەلقچىللىق

ئەدەبىيسى ئالغا سۈرۈلمەدۇ. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى-نىڭ تېما تەرەققىيات تېمىسى بولۇغاچقا، بىز بۇ يەردە كۆپ توختالمايمىز.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى بەدىئىي قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. خەلقىمىز ئىچىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان خەلق داستانلىرى ئومۇمەن نەزمىي ۋە نەسرىي شەكىلدە تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكلى ھېسابلىنىدۇ. يەنى داستاندىكى پېرسوناژلار پائالىيىتىنىڭ بۈرۈلۈش نۇقتىلىرى نەسرىي يول بىلەن قىسقىچە ھېكايە قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ياندىشىپ پېرسوناژلار خاراكتېرى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار ۋەقەلەر نەزم (شېئىر) ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ھال داستانىنىڭ لىرىكچانلىقىنى كۈچەيتىپ ئوبرازلارنى جانلاندۇرىدۇ. بۇنداق داستانلار مەددادىلىق ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى سۈپىتىدە خەلق ئىچىدە مۇقىملاشقان ئاھاڭغا ئىگە. داستاندىكى ناخشا-قوشاقلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان مۇزىكا - كۈيلىرىنى ئاساس قىلغاچقا، ئۇ كىشىلەردە ناھايىتى روشەن بەدىئىي تەسىرات قالدۇرالايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق «12 مۇقامى» شۇنىڭ ئۈچۈن خېلى كۆپ خەلق داستانلىرىنىڭ ناخشا - ئاھاڭلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن.

مەسىلەن، «چاريگاھ»، «مۇشاۋۇرەك»، «راك»، «ئۆزھال»، «ئوشاق»، «بايات»، «ناۋا» مۇقاملىرىنىڭ داس-

تان قىسمىغا «غېرىب - سەنەم» داستانىدىن 50 كە يېقىن ناخشا - كۈي تاللاپ ئېلىنغان. شۇنداقلا «يۈسۈپ - ئەخمەت»، «ھۇرىلىقا - ھەمراجان»، «تاھىر - زوھرا»..... داستانلىرىدىنمۇ، خېلى كۆپ ناخشىلار تالىلىنىپ «12 مۇقام» ئىچىدىن ئورۇن ئالغان.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن «12 مۇقام» ئىچىگە سىڭدۈرۈلگەن بۇ ناخشا - كۈيلەر خەلق داستانلىرىنىڭ ئەسلىدە مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھەمدە ئۇنىڭ «12 مۇقام» نىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە سىستېمىلىشىشىغا تۈرتكىلىك رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى مۇكەممەل سىيۇژېتقا ئىگە بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن ئۇنىڭ تېمىسى سىيۇژېت بولۇشكە نىسبەتەن تەرتىپى بويىچە قانات يايىدۇ. بەدىئىي تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئىخچاملىقتا، ئاممىبابلىققا ۋە قىزىقارلىققا ئىگە. ئۇ. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا مۇرەككەپ ۋە ئەگرى - بۈگرى زىددىيەت توقۇنۇشلىرى بولمايدۇ. بەلكى پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازى ئاددىي يوللار بىلەن روشەن ۋە جانلىق يارىتىلىدۇ. پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىشتا جانلىق ھەرىكەت بىلەن ھېس - تۇيغۇ زىچ بىرلەشكەچكە، خەلق داستانلىرى ئۆز - ئۆزىدىن ھېسسىيات تېمپې تۇرىدىغان ھېسسىيات بۇلىغىغا ئوخشايدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى ھەر خىل تەسۋىرى ۋاستىلەرمۇ ناھايىتى جانلىق. بىز ئۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر كۇچىنىڭ يۇكسەكلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ پىكرىمىزنى دەللىلەش ئۈچۈن پەقەت «ئوغۇزنامە» داستانى ئىچىدىكى ئىككى تەسۋىرىي بايانىنى كۆرسەكلا كۇپايە قىلىدۇ. يەنى، «ئوغۇزنامە» دە ئىككىسى گۈزەل قىزنىڭ بىرىنى: «بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق مېڭى بولۇپ خۇددى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى..... ئۇ كۆلسە كۆك ئاسمان قوشۇلۇپ كۈلەنتى، ئۇ يىغلىسا كۆك ئاسمان قوشۇلۇپ يىغلايتتى» دەپ تەسۋىرلىسە يەنە بىرسىنى: ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىن كۆكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۇيىدەك، چىشلىرى ئۇنچىدەك دەپ گۈزەل ئوخشىتىشلار ئارقىلىق ئىنتايىن ئىخچام ۋە جانلىق سۈرەتلەپ بەرگەن. بۇنداق ئالاھىدىلىك باشقا خەلق داستانلىرى ئۈچۈنمۇ ئورتاق، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا يەنە رومانتىك خىيال بىلەن رېئال ۋەقەلەر ناھايىتى مۇۋاپىق جىپسىلاشتۇرۇلغان بولۇپ. ئۇنىڭدا مۇبالىغە ۋە فانتازىيە نىسبەتەن كۆچلۈك. بولۇپمۇ «ھۇرلىقا - ھەمراجان»، «قەمەرشاھ»قا ئوخشاش غايىۋى قەھرىمانلار تەسۋىرلەنگەن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى قويۇق رومانتىك تۇسكە ئىگە. بۇنداق رومانتىك خىيالنىڭ ئارقىسىدا ھامان ئىجتىمائىي رېئاللىقتىن پەيدا بولغان رې-

ئالىستىك روھ ياتىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى مەزمۇنىنىك بايلىقى، بەدئىي قۇرۇلۇشىنىك مۇكەممەللىكى، بەدئىي ۋاستىلىرىنىك باي ۋە خىلمۇ خىللىقى، سىيۇژىتلىرىنىك ئىخچام ۋە ھەرىكەتچانلىقى، تىلىنىك جانلىقلىقى ۋە ئاممىبابلىقى قاتارلىق بىر تۇتاش ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىك مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ئۆزىگە خاس ئورۇن تۇتىدۇ.

ئەپسۇسكى، باي مەزمۇنغا ۋە كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىك داستانلىرى تاھازىرغىچە خەلق ئىچىدە كۆمۈلۈپ ياتماقتا.

خەلق داستانلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىك باشقا ژانىرلىرىغا قارىغاندا ھەم مۇرەككەپ ھەم ئىنچىكە خىزمەت. چۈنكى، خەلق داستانلىرى ھامان تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى توپلاش ۋە رەتلەشتىن بۇرۇن بۇ ھەقتىكى كۆزقاراشنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىك بەزىلىرى ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر، يەنى خەلقلەرنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا، ئۆزلىرىنىك كېلىپ چىقىشى بويىچە تارىخىي ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغانلىقى، مىللەتلەر ۋە خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسە-

ۆەت، مەشھۇر «يىپەك يولى» ئارقىلىق باشلانغان - مەدەنىيەت ئالاقىسى ۆە باشقا ھەر خىل ئالاقىلار- دىن شەكىللەنگەن ئوخشاش تۇرمۇش شارائىتلىرى. . سەۆەبىدىن مەركىزىي ئاسىيا ۆە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى خەلقلەر ئۇرۇسىغا ئورتاق سىڭىپ كەتكەن، بىز مۇنداق داستانلارنىڭ زادى قايسى خەلققە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئايرىشتا، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نوقتىئىنەزەر بويىچە، شۇ داستانىدا ئىپادىلەنگەن تۇرمۇش پۈرىقى، مىللىي ئالاھىدىلىك، شۇ خەلق ئىچىگە ئومۇملىشىش ۆەۋىجىسى قاتارلىقلارغا قارىشىمىز لازىم. چۇنكى خەلق ھېچىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتتەك مۇقىملىققا ئىگە ئەمەس، ئۇنى ھەر قايسى خەلقلەر ئۆزلەشتۇرگەنىدە ئەلۋەتتە ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش مەنپەئەتلىرىگە ۆە مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىگە بېقىندۇرىدۇ. ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ مەنسۇي بايلىقى سۈپىتىدە ئەۆلادتىن - ئەۆلادقا مىراس قالدۇرىدۇ.

ئادەتتە بەزى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ كېيىنكى دەۆرلەردە خاتىرىلەنگەن نۇسخىلىرىغا ۆە داستانچىلارنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلىغا قارىساق داستان قەھرىمانلىرىنىڭ پائالىيەت مەيدانى — باغدات، بەسرە، رۇم، يەمەن ..... قاتارلىق چەت جايلار ئىكەنلىكىنى ئۇچرىتىمىز. بىزنىڭچە بۇنداق ھېكايە ئىملىشىشنىڭ ئىككى خىل سەۆەبى بولۇشى مۇمكىن.

بىرىنچىدىن، ھەرقانداق سىنىپنىڭ ئەدەبىياتىغا

قارىتا بەلگىلىك ئۆلچىمى بولىدۇ. جۈملىدىن فېئودال لىزم جەمئىيىتىمۇ فېئودال سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇنلاشقان سىياسىي ئۆلچىمى بولغاچقا ئۇلار ئەينى شارائىتتا فېئودالىزمغا قارشى ئىدىيە بىلەن سۇغۇرۇلغان ئىلغار پىكىرلىك خەلق داستانلىرىنىڭ ئۆز يېرىنىڭ نامى بىلەن مەيدانغا چىقىشىغا يول قويمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن فېئودال ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قارشىلىقى ۋە كاشىلىسى تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ كۆزىنى غەلەت قىلىش مەقسىتىدە داستاندىكى ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بولغان ئورنىنى ئۆز يېرىدىن يىراق بولغان جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتاشقا مەجبۇر بولغان.

ئىككىنچىدىن، خەلقنىڭ كۆپلىگەن ھېكايە - چۆچەكلىرىدە تارىخىي نىسبەتەن ئۇزاق ھەم ھەممە كىشىگە بىر قەدەر تونۇشلۇق بولغان شەھەرلەرنىڭ نامىنى ئاتاپ ھېكايە قىلىش شۇ تارىخىي شارائىتتا بىر خىل ئەنئەنىۋى بايان قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ قالغان. شەرق فولكلورىنىڭ بەدئىي ئىپادىلەشتىكى بۇ خىل ئادەتتىن خەلق داستانچىلىرى ۋە ھېينكى خاتىرىلىگۈچىلەرگە بەلگىلىك تەسىر قىلغان بولۇشى مۇمكىن، مەيلى قايسى جايىنىڭ نامى ئاتىلىشىدىن قەتئىينەزەر، خەلق داستانلىرى خەلقنىڭ مەنىۋى بايلىقى بولغاچقا، ئەڭ مۇھىمى شۇ داستانىنىڭ ئومۇملىشىش ئەھۋالى ۋە خەلق ئىچىدىكى تەسىرى ئۇنى ئايرىشنىڭ ئاساسلىق شەرتى بولۇشى كېرەك.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۆتمۈش تارىخىي دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇ مەزمۇن جەھەتتىن مەلۇم تارىخىي چەكلىمىگە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىغا قارىتا، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قاراش بويىچە ئەينى تارىخىي شارائىت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراپ، «قەدىمكى فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ھەممە چېرىك نەرسىلىرىنى قەدىمكى دېموكراتىكلىكى ۋە ئىنقىلابىيلىقى بولغان گۈزەل خەلق مەدەنىيىتىدىن پەرقلەندۈرۈشىمىز» (1) ۋە شۇ ئاساستا خەلق داستانلىرىدىن ئىبارەت ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ بۈڭانېرىنى تۇپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە ئەستايىدىل كۆڭۈل بۆلۈشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تەتقىقات تېزىسلىرى

1. داستانلارنىڭ تەرىپى

فولكلورشۇناسلىق ئۆتكەن ئەسىرلەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ خەلقئارالىق پەن سۇپىتىدە رەسمىي ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بۇساھەدىكى تەتقىقات ناھايىتى تېز راۋاج تېپىشقا باشلىدى. ھەمدە دەسلەپكى باسقۇچتىكى بىر قەدەر ئابستراكت بولغان ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتىن تەرەققىي قىلىپ، كونكرېت زامىن ۋە تۇرلەر بويىچە تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت مەخسۇسلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. نەتىجىدە ئىپوس تەتقىقاتى (داستانشۇناسلىق) بارلىققا كېلىپ بۇگۈنكى كۈندە ئۇ، پۈتكۈل فولكلور تەتقىقاتىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى (يادروسى) بولۇپ قالدى.

شۇ سەۋەبتىن فولكلورشۇناسلىق بىر قەدەر روناق تاپقان ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ياپونىيە قاتارلىق ئەل

لەردە «گىسارشۇناسلىق» «جاڭغىرشۇناسلىق»، «ما-
ناسشۇناسلىق» قاتارلىق تېخنىمۇ مەخسۇسلاشقان ئىل-
مىي تەشكىلاتلار قۇرۇلدى. دۇنياغا داڭلىق بۇ ئۇچ
ئىپوسىنىڭ ئانا يۇرتى بولغان ئېلىمىزدىمۇ يېڭىدىن
بۇنداق تەتقىقات جەمئىيەتلىرى بارلىققا كېلىپ،
ئېپوس تەتقىقاتىدا بۆسۈش خاراكتېرلىك نەتىجىلەر-
گە ئېرىشمەكتە. شۇنىڭ بىلەن ئېپوس تەتقىقاتىنىڭ
مۇھىملىقى ۋە باشقا ئىلىم پەن قۇرۇلۇشىدىكى رولى
بارغانسېرى كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىپ، ئىج-
تىمائىي پەن ئورگانلىرىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى
قوزغىماقتا.

1986 - يىل 11 - ئايدا ئېچىلغان يەتتىنچى
بەشىيىللىق ئىجتىمائىي پەنلەر پىلان يىغىنىدا، ئې-
پوسلار تەتقىقاتىنىڭ مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق
تەتقىقات تۈرى قىلىنىپ بېكىتىلگەنلىكى يوقىرىقى
پىكىرىمىزنى دەلىللەيدۇ، ئەلۋەتتە.

ھازىرغىچە بىزدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردا،
داستانلارنىڭ تەرىپى ۋە شەرىپىگە بېغىشلانغان ما-
قالىلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ جەھەتتە
ئورتاقلىققا ئىگە بولغان پىكىرلەردىن قارىغاندا، خە-
لق داستانلىرى خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىنىڭ ئەينە-
كى، بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدىكى
ئىپادىسى ۋە بەدىئىي تىلىنىڭ خەزىنىسى، خەلق
تارىخىنىڭ پوئېتىك كۆرۈنۈشى بولغاچقا. ئەدەبىياتى-
مىز تارىخىنى خەلق داستانلىرىدىن ئاجرىتىپ قاراش-

قا بولمايدۇ. لېكىن ئۇ تارىخنىڭ نەق ئۆزى ئەمەس. چۈنكى تارىخ رېئال ۋەقەنى ۋاقىت، ئورۇن ۋە تارىخىي ھۆججەتلەر بىلەن دەللىلىسە، داستان مۇكەممەل سىيۇژېت ۋە جانلىق پوئېتىك ئوبرازلار ئارقىلىق كەڭ ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

«داستان سۆزى — قىسسە، ھېكايە، شانۇ - شۆھرەت، سەرگۈزەشتە، تەرىبىيىلەش ۋە ماختاش مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئەممائۇ ئەدەبىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە، خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان رىۋايەتلەر ئاساسىدا ئامما تەرىپىدىن شېئىرىي، نەسرىي ئۇسلۇب بىلەن ئىجاد قىلىنغان يىرىك ھەجىمدىكى ئېپىك ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. «ئېپوس» گرېكچە سۆز بولۇپ ئۇ داستانلارنىڭ خەلق ئارا نامىدۇر.

«ئېپوس» بۇ خەلقنىڭ قەھرىمانلىق غايىسى كۆلىمىدىكى جانلىق ئۆتمۈشى» (1) بولغاچقا، بۇ ئاتالغۇنىڭ ئەسلى ئېھتىمالىي گىرېكچىلىك مەنىسى جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇ كۆپرەك قەدىمكى «قەھرىمانلىق دەۋرى»نىڭ مەھسۇلى بولغان تارىخىي داستانلار ۋە يىرىك قەھرىمانلىق داستانلىرىغا تەتبىق قىلىنغان.

داستان مۇشۇ مەنىدە مۇرەككەپ سەنئەت ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي داستان بولۇشى ئۇچۇن مۇكەممەل ۋەقەلەر قۇرۇلمىسىدىكى ئەدەبىي تېكىست، مۇزىكا ۋە غەزەلخانلىق سەنئىتىگە ماھىر داستانچىلاردىن ئىبارەت ئۈچ ئامىل ھازىرلىنىشى شەرت. بۇ

هال داستانلارنىڭ قويۇق مۇزىكىلىق خاراكتېرلىگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

خەلق داستانلىرىنىڭ ئەڭ ئېپتىدائىي شەكلى مېنى (خۇدالار ۋە قەھرىمانلار ھەققىدىكى توقۇلما ئەپسانە) تەن باشلىنىدۇ.

بىز كۆپلىگەن خەلق داستانلىرىغا قارىساق، ئۇخشاشمىغان دەرىجىدە خىيالى - فانتاستىكىلىق توقۇلمىلار دىن بارلىققا كەلگەن مېھفولوگىيىلىك ئوبرازلار سىستېمىسىنى ئۇچرىتىمىز. بۇ ھال داستانلارنىڭ بىر خىل بەدىئىي ئەنئەنىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئالايلۇق: «غېرىب - سەنەم» داستانىدىكى شاھبەلەن ھەسەن ۋەزىرنىڭ ئايالىلىرىنىڭ مىلدار بولۇش سەۋەبلىرى. شىكارغا مۇناپىقاندا ئايالىلارنىڭ بىرلا ۋاقىتتا كۆزى يورۇغانلىقىدىن خوش خەۋەر كېلىشى ۋە شۇ جايدىلا قۇدا بولۇشۇپ، ئەل - يۇرتقا يارلىق چۈشۈرگەنلىكى قاتارلىق ئىپسۇزوتلار بىلەن، «يۈسۈپ - ئەخمەت» داستانىدىكى پەرى قىياپىتىگە كىرگەن بۇلبۇلگويانىڭ ھەمراجانغا يول باشلىشى ۋە مۇشكۈل قىيىنچىلىق ئىچىدە سىنىشى قاتارلىقلار كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ كونا ئادەتلىرى — مېھفولوگىيىلىك ئەپسانىلىرى بىلەن تەسەۋۋۇرلىرى بولۇپ، «تاھىر - زۇھرا»، «پەرھات - شېرىن»، «گور ئوغلى»، «قوزى كۆرپەش بايان سۇلۇ»، «ئالپامىش»، «مانىاس» ھەتتا مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەيدا بولغان «ئابدۇ-

راخمان‌خان پادىشاه» بىلەن «سەيىت نوچى» داستانلىرىدىمۇ (شەكلەن) مەۋجۇت. داستانلاردىكى مۇنداق كوسمۇگونىك مەنپولوگىيىلىك ئوبرازلار بىلەن فانتاستىك توقۇلمىلار ساپ دىنىي چۈشەنچىلەر بولماستىن، بەلكى رومانتىك ئوبراز ياراتىشنىڭ بەدىئىي ۋاستىلىرى سۈپىتىدە قارىلىشقا تېگىشلىك.

دېمەك مۇنداق خۇسۇسىيەتلەر داستانلاردىكى بىر خىل خەلقئارا ئورتاقلىق بولۇپ ئۇ ھەرگىز ھەرقايسى خەلقئارا داستانلەرنىڭ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە دىللىي ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى چەتكە قاقمايدۇ.

II . داستان تەتقىقاتىدىكى بىر قانچە ھالقا

بىزدە داستان ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ شۇنچە كېيىن باشلىنىشىغا قارىماستىن، 3 — 4 يىلدىن بۇيان بۇ ھەقتە خېلى كۆپ مۇلاھىزىلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. جۈملىدىن كەمىنە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل قۇرۇلۇشى، تارىخىي، تەسۋىرى، كىلاسسىپكاتسىيىسى قاتارلىقلار توغرىسىدا بىر قانچە ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقالىلەرنىڭ كۆپچىلىكى بىۋاسىتە تەتقىقاتنىڭ نەتىجىسى بولماستىن، بەلكى ۋاستىلىك تەتقىقاتنىڭ نەتىجىسى بولغاچقا دەلىلۈ دەلىلىكى يېتەرلىك ئەمەس. دەرۋەقە بىزدە تېخى خەلق داستانلىرى ئىلمىي ھالدا ئومۇمىيۈزلۈك

رەتلىنىپ بولمىغاچقا. بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتتا بەزى نۇقسانلاردىن خالى بولۇش تەس.

بۇندىن بىر قانچە يىللار ئىلگىرى جامائەت ئارىسىدا «ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتى تەرەققىي قىلغاچقا، ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان خەلق داستانلىرى يوق دېيەرلىك» دېگەنگە ئوخشاش يۈزە قاراش مەۋجۇت ئىدى.

1979 - يىلدىن باشلاپ ھازىرغىچە 20 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر خەلق داستانى رەتلىنىپ، كىتاب ۋە ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. بۇ ئەھمىيەت يۇقىرىقى قاراشنىڭ توغرا بولمىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ھەققىدە بىۋاسىتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ پايدىلىق ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق. مىنداچە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى تەتقىق قىلىشتا تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر دەپ قارايمەن.

بىرىنچى ئومۇملۇق ۋە ئايرىملىق مەسىلىسى:

بىزماقالىمىزنىڭ بېشىدا داستانلارنىڭ تەرىپىنى بايان قىلىپ ئۆتتۇق. بۇ تەرىپ ئومۇملۇق نۇقتىسىدا پۈتكۈل خەلق داستانلىرى ئۈچۈن ئورتاق. لېكىن مەيلى قايسى ساھەدىكى تەتقىقات بولسۇن، ئۇنىڭ ئەمەلىي ئۇنۇمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھالدا ھەممىگە ئايان بولغان ئومۇملۇق بولماسلىقى، بەلكى ئومۇملۇق ئىچىدىكى ئايرىملىقلىقى ئىجارەت تۈپ

خاسلىقتۇر. مەسىلەن، قازاق، قىرغىزلار ئارىسىدا داستانلارنى ئاغزاكى ھالدا ئېيتىش قەدىمدىن تاھازىر — غەچە ئەزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل ئاممىۋى سەنئەت ئەنئەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھال يۇسۇپ ماماباەك تەكىدىشى يوق مەشھۇر داستانچىلار-نىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. ئۇيغۇرلاردا يازما ئەدەبىيات ۋە كىتابىي ئۇرۇنلا تەرەققىي تاپقانلىقى ئۈچۈن دەشھۇر سىيۇژىتلىق داستانلارنى شائىرلار، كاتىپلار، خەتتاتلار ۋە تارىخ-چىلار توپلاپ كۆچۈرۈپ كىتاب شەكلىگە كەلتۈرگەن. تاش باسمىلاردىمۇ نەشىر ئېتىلگەن. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر-لاردا داستانلارنى ئاغزاكى ئېيتىشتىن كۆرە كىتابخانلىق قىلىش شەكلى كەڭرەك قانات يايغان. گەرچە خەلق شائىرلىرى داستان ئېيتىپ-زوتلىرىنى ئۇنداق ياكى مۇنداق دەرىجىدە بېيىتىپ يېزىپ قالدۇرسىمۇ لېكىن ئۇنىڭدا توپلاپ كۆچۈرگۈچىنىڭ شەخسىي ئۇناسۇتى ئىپادىلەنمىگەنلىكىدىن ئۇلار يەنە خەلق داستانلىرى قاتارىدا قارىلىۋېرىدۇ مەسىلەن، ھاجى يۇسۇپ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن «غېرىب — سەنەم» ۋە «پەرھات — شېرىن»، بىلال نازىمى كۆچۈرگەن «تاھىر — زوھرا»، تۇرپانلىق نامەلۇم ئۇيغۇر كاتىپى تەرىپىدىن XIII ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن «ئوغۇزنامە»، موللا مۇھەممەت تۆمۈر تەرىپىدىن كۆچۈ-رۈلگەن «ھېكايىتى ھۇرىلقا»، موللا ئابدۇراخمان تەرىپى-

دىن كۆچۈرۈلگەن «بوز ئوغلان» «يۈسۈپ - ئەخمەت» قىسسىسى بىر رىۋايەتتى، قاتارلىق يازما نۇسخىلىرىدا يەنىلا خەلق داستانلىرىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرى ساقلانغان. كەسپىي شائىرلارنىڭ شۇ نامىلىق داستان نۇسخىلىرىغا قەلەمگە ئالغان. ئۇلار ئەنە شۇ ئوخشاش بىر خىل داستان سىيۇژىتىغا ئىجادىي يانداشىپ ۋاقەلىك، تېمىلىق، ئوبراز، شېئىرىي مەزمۇن بىلەن شەكىل قاتارلىق جەھەتلەردە شەخسىي ئىجادىيەت مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، ئەلشىر ناۋائىنىڭ «پەرھات — شېرىن»، «لەيلى — مەجنۇن» داستانلىرى بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «پەرھات — شېرىن»، «لەيلى — مەجنۇن» داستانلىرى ساپ شېئىرىي يول بىلەن يېزىلغان بولۇپ ئىددىيەسى، ئۇسلۇبى، ئوبراز ۋە تىل جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس ئىجادىي ئورگىنالليقى بىلەن شۇ نامىلىق خەلق داستانلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا كېيىنكىسىنى خەلق داستانلىرى قاتارىغا كىرگۈزمەيمىز. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىغا مۇناسىۋەتلىشىتا ئۇنىڭ بۇتۇنلەيدەك خاسلىقى (ئايرىمچىلىقى) بىلەن ئورتاقلىقى (ئومۇملىقى)غا تەڭ ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر.

ئۇندىن تاشقىرى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ داستانچىلىق ئەنئەنىسىدىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىق مەۋجۇت بولىدۇ. ئەگەر مۇشۇ نۇقتا چوڭقۇر ھېس قىلىنسا، داستانلارنىڭ مىللىي تەۋرىلىكىنى بەلگىلەيدىغان دۇچ كېلىۋاتقان بەزى قىيىنچىلىقلارنى ئېنىق ھالدا

هەل قىلغىلى بولىدۇ. بۇ جەھەتتە، بۇ ئۇيغۇر داستانى چىلىق ئەنئەنىسى بىلەن قازاق ۋە قىرغىز داستانى چىلىق ئەنئەنىسىنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرساق مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكىلگىچە ئايرىم پەرقلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ھېس قىلىمىز.

بۇ مەسىلە ئۈستىدە «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1985 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سېلىشتۇرما تەتقىقاتنىڭ قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا» ناملىق ماقالەمدە تەپسىلىي توختالغاچقا يەنە قايتا تەكرارلىمايمەن.

ئىككىنچى سېلىشتۇرما تەتقىقات مەسىلىسى:

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنى ۋە قىممىتى، داستان سىيۇژېتلىرىنىڭ خاراكتېرى، پەلسەپە، دىن ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيەھالەتلىرىنىڭ داستانلاردىكى ئىنكاسى قاتارلىق مۇھىم تېمىلارنى پەقەت سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ئارقىلىقلا يېشىپ بەرگىلى بولىدۇ. قەدىمدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ماكانى بولغان شىنجاڭ كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدىغان ۋەتىنىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭ مەدەنىيىتى، قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، مىسۇپوتامىيە مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت تۆت بۆيۈك قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى قوشۇلغان مەركىزىي رايونلارغا جايلاشقان. تارىختىكى شامان، خرىستىئان، مانى، زارو ئاستر

(ئاتەشپەرەسلىك) بۇددا ۋە ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلار، ئىلىگىرى - ئاخىرى بولۇپ بۇ رايوندا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئاردىسىغا تارقالغان. ئەنە شۇ كۆپ خىل مەدەنىيەت سىستېمىسى ۋە كۆپ خىل دىنىنىڭ تەسىرى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىمۇ خېلى سېزىلەرلىك دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن «ئوغۇزنامە» داستانىدا شامان دىنىغا خاس بولغان ئادەتلەر يېتەرلىك دەرىجىدە تەسۋىرلەنگەن بولسا «كىتابىي جەمشىت». «رۇستەمى داستان» قاتارلىق ئىپىسلاردا زاردۇشتىر دىنىنىڭ تەسىرى قويۇق. «چىستانى ئىلىك بەگ»، ئىككى تىكىنىنىڭ ھېكايىسى»، «شاھزادە ۋە شىر» («ئالتۇن ياروق» ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن) قاتارلىق ئەپسانىۋى قەھرىمانلىق داستانلىرى. بۇددا دىنىنىڭ ئەپسانىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولسا، «غېرىب ـ سەنەم» قاتارلىق داستانلاردا ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن ۋە باشقىلار. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ مەزمۇن قۇرۇلمىسىدىكى ئاشۇنداق مۇرەككەپ ئەھۋالنى ئىلمىي ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن ھامان سېلىشتۇرما تەتقىقاتقا تايانماي مۇمكىن ئەمەس.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىغا سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى بويىچە مۇئامىلە قىلغاندا ئۇنىڭ سىيۇژېتى ئىككى مەنبەدىن تۇغۇلغانلىقىنى كۆزگە چېلىقىدۇ. بىرسى يەرلىك سىيۇژېت. يەنە بىرى خەلقئارا سىيۇ-

ژدت. بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى خېلى كۆپچىلىك قىسمى، يەرلىك سىيوژىت ئاساسىدا يارىتىلغان بولۇپ ئۇنىڭدا شۇ خەلقنىڭ مىللىي پسىخولوگىيىسى ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ يەنە بىر قىسمى كۆچمە سىيوژىتلار يا كى خەلقئارا سىيوژىت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. بەزى ئۇيغۇر داستانلىرىدا ۋەقەلىكنىڭ يۈز بەرگەن ئورنى دىيار بەكرى باغدات، ھەلەپ ۋە شىرۋان، مىسىر، خوراسان قاتارلىق جايلار ئىكەنلىكىنى ئۇچرىتىمىز. بۇنىدىن ئىلگىرى «غېرىب سەنەم» داستانى ھەققىدە يازغان بىر پارچە ماقالەمدە قىياسقا تايىنىپ، ۋەقە يۈز بەرگەن ئورۇننىڭ ئۇيغۇر مۇھىتىدىن يىراق قىلىپ تەسۋىرلىنىشىنىڭ سەۋەبىنى باشقىچە چۈشەندۈرگەن ئىدىم. ئۆگىنىش ۋە ئىزلىنىش جەريانىدا بۇنداق چۈشەندۈرۈشنىڭ ئىلمىي جەھەتتىن پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. لېكىن گەپ قىلغاندا بۇ خىل داستانلار ئۇچۇن خېمىر تۇرۇش بولغان دەسلەپكى ۋەقەنىڭ ئاشۇ جايدا پەيدا بولغانلىقى مەلۇم. بۇنداق بولۇشنىڭ ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىكى يوق. قەدىمدىن شەھەردە ياشاپ شەرقنىڭ كلاسسىك مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا مۇناسىپ ھەسسە قوشۇپ كەلگەن ئۇيغۇرلار، ئەرەب ۋە پارس خەلقلىرى بىلەن يانمۇيان ھەتتا ئارىلاش ياشاپ كەلگەنلىكتىن ئەينى زاماندا ئەرەب ۋە پارس ئەدەبىياتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا

كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنداق تەسىر
قەتىجەسىدە كۆچمە سىيۇژىتلىق داستانلار بارلىققا
كەلگەن. «پەرھات — شېرىن»، «لەيلى — مەجنۇن»،
«غېرىب — سەنەم»، «يۈسۈپ ئەخمەت» قاتارلىق
داستانلار كۆچمە سىيۇژىتلىق داستانلار تەركىبىگە
كىرىدۇ. لېكىن «كۆچمە سىيۇژىت» شۇ داستاننىڭ
تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەپ بېرەلمەيدۇ. چۈنكى
خەلقئارالىق تەسىر ئېغىز ئەدەبىياتىدا دائىم كۆرۈ-
لۈپ تۇرىدىغان بىر خىل مۇقەررەر ھادىسە. بۇگۈنكى
كۈندە غەربنىڭ بەزى سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى
لىرى شەرق ئەدەبىياتى بىلەن غەرب ئەدەبىياتىنى ئۆز-
ئارا سېلىشتۇرۇپ «پەرھات — شېرىن» داستانى،
شېكسپىرنىڭ «رومىئو — ژولىتا» ناملىق مەشھۇر
تراگېدىيىسىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئېتىراپ
قىلماقتا. شۇنداقلا «تاھىر — زوھرا» داستانى بىلەن
«لېيلا ۋەنبەي - جۇيېكتەي» داستانىنى سېلىشتۇرساق
بەزى ئېپىزوتلىرىدا ئوخشاشلىق بارلىقىنى ئۇچرە-
تىمىز. بۇنداق تەسىرنى بىر رايوندا ياشىغۇچى
قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ داستانلىرىدىن تېخىمۇ
ئېنىق بايقىغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «ئالپامىش»
داستانىدىكى باش قەھرىمان ئالپامىشنىڭ زىنداندا
يېتىشى. دومبىرا ياساپ كەيقۇباتقا بېرىشى. نامە
يېزىپ ئۆز ئىلىگە ئەھۋالدىن خەۋەر يەتكۈزۈشى قاتار-
لىقلار، «يۈسۈپ - ئەخمەت»، «يۈسۈپ — زۇلەيخا»،
«گور ئوغلى» داستانلىرىدىكى شۇ خىل ئېپىزوتلار

بىلەن مەلۇم دەرىجىدە مەنىداش. «يۈسۈپ — ئەخمەت»، «گور ئوغلى» داستانلىرىدىكى قارلىغاچ، قارا كۆز ناملىق پېرسوناژلار. «ئالپامىش» ۋە «قوپلاندى» داستانلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. «گور ئوغلى» داستانىدىكى سىتەك بىلەن سىمىتەك - «مانىاس» داستانىدا سىتەك بىلەن سىمىتەك بولۇپ كەلسە: «يۈسۈپ - ئەخمەت» داستانىدىكى كۆكچى شائىر (كۆكچى باتۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ) «ئىرتارغىن» داستانىدىكى كۆكچى باتۇر ۋە «مانىاس» داستانىدىكى كۆكچە كۆز بىر مەنبەدىن كەلگەن ۋە ھاكازالار. مۇشۇنداق يەرلىك ۋە كۆچمە سىيوژىتلار خەلق ئىغىز ئەدەبىياتىدا ئوخشاشمىغان ۋاريانتلىق داستانلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. «بىر خەلقنىڭ داستانىنىڭ بار - يوقلۇقىنى بىلىشتىكى ئۆلچەم — ئومۇمەن داستانىنىڭ بولۇشى بىلەن ئەمەس بەلكى پەقەت خەلقىمىزا سىيوژىتقا شۇ خەلقنىڭ جاۋاب تەرىقىسىدە ئۆز ۋاريانتىنى يارىتقان باكى يارىتمىغانلىقى بىلەن ئۆلچىنىدۇ»① پەقەت بىر داستانىنىڭ مەۋجۇت بولغان بارلىق ۋاريانتلىرىنى، پارالللىل ھالدا ئۆزئارا تەپسىلى سېلىشتۇرمىغاندىلا، شۇ داستانىنىڭ مەزمۇن ماھىيىتى ۋە تارىخىي تەرەققىياتى ھەققىدە ئىشەنچلىك خۇلاسىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. لېكىن بىزدە ھازىرغىچە بىر داستانىنىڭ پەقەت بىر نۇسخىسىنى ئېلان قىلىپ، باشقا ۋاريانتلىرىنى ئېلان قىلىشقا زېھىن يارىتىلماي كېلىۋاتىدۇ. بۇ ھال

① قوڭراتبايوپ «قازاقنىڭ قوزى كۆرپەش جىرى» توغرىسىدائالىۋتا، 1959 - يىل نەشرى 18 -بەت.

داستانلار ئۇستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا زور قىيىنچىلىق تۇغدۇرماقتا. تۈركىيە فولكلور شۇناسلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، «گور ئوغلى» داستانىنىڭ خەلقئارا 40 نەچچە خىل ۋارىيانتى بارلىقى مەلۇم.

مەسىلەن «غېرىب - سەنەم» داستانىنى ئالساق ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك ۋارىيانتلىرى بىزگە مەلۇم.

(1) «شاھ سەنەم ۋە شاھ غېرىب» — ھىجرىيە 1290 - يىلى (مىلادى 1873 — 1874) قەشقەردە كۆچۈرۈلگەن، قول يازمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر قانچە ۋاراق كەم. س. س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق بۆلۈمىدە ساقلانماقتا.

(2) «شاھ سەنەم ۋە غېرىب» (ھاجى يۈسۈپ كۆچۈرگەن 1500 مىسرا 68 ناخشا ھازىر لېنىنگراد كۇتۇپخانىسىدا)

(3) «غېرىب — سەنەم» — (شەمشىدىن ئىلان قىلغان) قازىقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى مەركىزىي ئىلمىي كۇتۇپخانىسى. 260 ۋاراق بولۇپ 439 مىسرا، 26 ناخشا.

(4) «غېرىب — سەنەم» (ئەرشىدىن مەمەتنىياز وپ) قازىقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇر شۇناسلىق شۆبىسىنىڭ 1964 - يىل كەتمەندىن يېزىپ ئېلىنغان قول يازما.

(5) «غېرىب — سەنەم» (شىنجاڭ داشۆ ئەدەبىيات

(فاكۇلتېت كىتابخانىسى. قول يازما 28 - بەت 56 ناخشا)

(6) «ئاشىق غېرىب ۋە شاھ سەنەم» (ئۆزبېكىستان س. س س (پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى 1956 - يىل نەشرى)

(7) «شاھ سەنەم ۋە غېرىب» (ئاشىقلار 1940 - 1948 - يىللىرى)

(8) «ئاشىق غېرىب» (ئىلى ھايات نەشرىياتى ئالماتا 1955 - يىل)

(9) «ئاشىق غېرىب» (كاۋكازنۇسخىسىXIII ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن 1892 - يىل نەشرى)

(10) «غېرىب بىلەن شاھ سەنەم» (ئەزەربەيجان ئاناتولوگىيىسى 1939 - يىل نەشرى)

(11) «غېرىب — سەنەم» يېقىنقى زامان تېپىلغان قولىازما (شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي تەتقىقات باشقارمىسى) يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيې ۋە يەرلىك قەدىمكى كىتابلارنى ساقلاش ئورۇنلىرىدا مەزكۇر داستاننىڭ بىزگە مەلۇم بولمىغان قولىازما نۇسخىلىرى بار.

چەت ئەل ئالىملىرى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ۋاريانتلىرىنى توپلاش ۋە نەشر قىلىش ئىشىغا XIX ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىن باشلاپ كىرىشكەن. تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى روسىيىلىك ۋ. ۋ. رادلوپ «ھەمراھ» (ھۇرىلقا — ھەمراجان)، «شېرىن»، «بوزكۆرپەش»، «چىن تۆمۈر باتۇر»،

«تاهىر پاشا بىلەن زوهرا خانىم» قاتارلىق داستانلارنىڭ پىروزا شەكلىنى تراڭسكرىپسىيە ئۇسۇلى بىلەن يېزىۋېلىپ، شىمالىي تۈركىي خەلقلىرىدىنىڭ ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزگەن. (1886 - يىل). ن. ن. پانتاسوپ ئۆزىنىڭ «تارىخىي خەلق ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» (1909 - يىل) ناملىق كىتابىغا بىلال نازىمى توپلىغان «چىن تۆمۈر باتۇر»، «تىببىي پاشا بىلەن زوهراخان» ۋە «نوزۇگۇم» قاتارلىق داستانلارنى كىرگۈزگەن. ئاتاقلىق سوۋېت تۈركلوگى س. يىمالوپ «ھەمراجان ھەم قۇش» نامى بىلەن ئاتالغان «ھۇرلىقا» داستانىنىڭ پىروزا شەكلىدىكى ۋارىيانتىنى تراڭسكرىپسىسى ئۇسۇلى بىلەن يېزىۋېلىپ «ئۇيغۇر تىلى» (1954 - يىل) ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلغان.

گېرمانىيىلىك P. راكتىت 252 مىسرالىق «تاهىر — زوهرا» داستانىنىڭ قەشقەردە كۆچۈرۈلگەن بىر ۋارىيانتىنى تراڭسكرىپسىيىلەپ نەشرىگە تەرجىمىسىنى قوشۇپ 1930 - يىلى نەشر قىلدۇرغان. تۈركلوگ گ. يارىڭ «تاهىر — زوهرا» داستانىنىڭ خوتەن ۋارىيانتىنى — «تىرە ۋە زورە» نىڭ تراڭسكرىپسىيىسى بىلەن ئىنگلىز تىلىغا قىلغان تەرجىمىسىنى قوشۇپ 1946 - يىل لوندوندا ئېلان قىلغان. ئۇندىن باشقا س. ئولدېنبورگ، ن. پېتروۋىسكى قاتارلىقلار تەرىپىدىن توپلانغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىرى 15 خىلدىن ئارتۇق.

بولۇپ هازىر س. س. س. ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق شۆيۈەنىنىڭ لېنىنگراد بۆلۈمىدە ساقلانماقتا. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى داستانلارنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىرىنى توپلاش ۋە نەشىر قىلىش ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئەھمىيەتلىك خىزمەتلەرنىڭ بىرسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇچىنچى تارىخىي تەتقىقات مەسىلىسى:

بىز داستانلارنى ئومۇملۇق جەھەتتىن خەلقنىڭ پۈتۈنلەي تارىخى دەپ ھېسابلايمىز.

بۇنداق دېيىشىمىزگە ئاساس بولغان نەرسە شۇكى بىرىنچىدىن خەلق داستانلىرى بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى قەھرىمانلىق داستانلىرى ۋە تارىخىي داستانلار شۇ خەلقنىڭ تارىخى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ھالدا تارىخىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئىككىنچىدىن، داستان بىر خىل ئەدەبىي ژانىر سۈپىتىدە توقۇلما ۋە تەسەۋۋۇر ئارقىلىق تۇرمۇشنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھەر قانداق داستانلاردا مۇقەررەر ھالدا تارىخىي چىنلىق بىلەن ئەپسانە، پاكىت بىلەن توقۇلما بىر-بىرىگە چېتىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بۇ ھال ئۇنىڭ نەق تارىخنىڭ ئۆزى ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. لېكىن داستان ژانىرىنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانلىرىنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، ئۇنىڭ باشقا ژانىرلارغا قارىغاندا تارىخقا تولىمۇ يېقىنلىقىنى ھېس قىلىمىز.

هەممىدىن بۇرۇن، خۇددى ماركس كۆرسەتمىچە ئۆتكەن-دەك: «تارىخىي ھۆججەت بولمىغان يىلەن خەلقلەر تارىخىنى پۈتۈنلەي جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.» شۇڭا داستانلارنىڭ ئومۇمىي ماھىيىتىنى ئەتراپلىق شەرھلەش ۋە ئۇنىڭ فولكلور ساھەسىدىكى ئورنى ۋە رولىنى ئىلمىي ھالدا كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئەلۋەتتە تارىخىي تەتقىقاتنىڭ قانات يايدۇرۇش لازىم.

تارىخىي تەتقىقات فولكلورشۇناسلىقتىكى بىر قەدەر مۇرەككەپ ۋە ئىنچىكە خىزمەت بولۇپ، ئۇ ھامان بىرەر پارچە ئەسەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىنى كونكرېت ماددىي ئاساس ۋە تارىخىي پاكىتلار يىلەن دەللىلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىزگە مەلۇمكى ھەرقانداق بىر پارچە خەلق داستانى بىرلا تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئەمەس. خەلق ئارىسىدا ئەڭ دەسلەپ بىرەر داستان ئۇچۇن خام ئەشيا بولغان مەلۇم رىۋايەت ياكى تارىخىي ئەپسانە پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئۇنى خەلق ئىچىدىكى نامسىز سەنئەتكارلار (داستانچىلار) پىششىقلاپ ئىشلەپ تېخىمۇ بېيىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ خېلى ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرىدۇ. ھەم ئۇ، ئىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولۇپ، «داستان» دېگەن ئۇقۇمنى شەكىللەندۈرىدۇ. داستانلار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تارىخىي تەتقىقات. مانا شۇ تارىخىي جەريانلارنى پائىتلىق ۋە سىستېمىلىق ھالدا يېشىپ

بەرىپ، شۇ داستاننىڭ پەيدا بولۇش دەۋرىنى، ئۇنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. بىزدە تېخى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى تولۇق ئۆگىنىلمىدى. بۇ ساھەدە ئىشلىگەن خىزمەتلىرىمىز تەلەپتىن تولىمۇ يىراق. ئايرىم تەتقىقاتچى يولداشلىرىمىز بەزى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تارىخى ئۇستىدە دەسلەپكى مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي ياكىتلىرى ئىشەنچلىك ۋە قايىل قىلارلىق ئەمەس.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ تارىخىي دەۋرى ھەققىدىكى بەزى مۇلاھىزىلەر. ئۇنىڭ پەيدا بولغان تارىخىي دەۋرىنى نامەلۇم ئۇيغۇر كاتىپى تەرىپىدىن يېزىققا ئېلىنغان. XIII ئەسىر ئارىلىقىغا باغلاپ چۈشەندۈرىدى.

مۇنداق قاراش تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى «ئوغۇزنامە»دە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۈرمۇش كارتىنىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ پەيدا بولغان دەۋرىدىن تارتىپ كېيىنكى زامانلاردا خاتىرىگە ئېلىنىشقا تەگىشلىك ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانىنىڭ ئۆتكەنلىكى ھەممىمىزگە مەلۇم

1981 - يىل يازغان بىر مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالەمدە «غېرىب ــ سەنەم» داستانلىرىنىڭ بەزى چاپى نۇسخىلىرىدا شاھى ئابباس خاننى قاراخانىلار ھاكىمىيىتىگە تەۋەلۈق بولغان بىر پادىشاھ سۈپىتىدە تىلغا ئالغانلىقى ھەمدە داستاندا غېرىبقا ئۇستاز

بولغان جۆنەيدىل باغداتنىڭ IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇتكەن تارىخىي شەخس ئىكەنلىكىگە قاراپ، مەزكۇر داستانىنىڭ پەيدا بولغان تارىخىي دەۋرى X ئەسىر ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن دېگەن يۇزەكى پىكرىمنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم. لېكىن «غېرىب — سەنەم» داستانىنىڭ ئوخشاشمىغان ۋاريانتلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ بۇنىڭدىكى ۋەقەلەر ۋە پېرسونا ژلارنى تارىخىي ھالدا چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىپ كۆرسەتسەك، ئۇنىڭدىكى پىكرىنىڭ ئىلمىي جەھەتتىن ئوت تۇرۇپ تۇرالايدىغانلىقى سېزىلىدۇ. «غېرىب — سەنەم» داستانىنىڭ ھەممە ۋاريانتلىرىدا پۇتكۈل ۋەقەلىكى ئابباسنىڭ ئوردا ھاياتى بىلەن باغلىنىدۇ. ئۇنىڭغا شاھى ئابباسنىڭ تارىخى مەزكۇر داستانىنىڭ تارىخىي دەۋرىنى بېكىتىشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ شاھى ئابباسنىڭ 1587 — 1627 - يىللىرى ياشىغان ئىران شاھى ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتساق، «غېرىب — سەنەم» داستانىنىڭ قەلەمگە ئېلىنىشىنى XVII ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئەزەربەيجانلىق ئالىم ئەھمەت ئارەسلى بىلەن ئۆزبېك ئالىمى ۋاھىد ئابدۇللايېۋلارمۇ بۇ داستانىنىڭ دەسلەپكى سۆزىكى - XVI ئەسىردە ئۆتكەن غېرىب تەخەللۇسلۇق مەلۇم بىر شائىرنىڭ ھىجران تېمىسىدىكى شېئىرلارنى ئۇزۇراشتۇرۇش ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.①

① ئابدۇللايېۋ AB، «ئۆزبېك ئەدەبىيات تارىخى» تاشكەنت 1967 - يىل 43 - بەت.

لېكىن بۇ «غېرىب» تەخەللۇسلۇق شائىرنىڭ كىم ئىكەنلىكى ھەققىدە ھازىرغىچە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. شۇڭا بۇقېرىقى يېڭىرىسەرنىڭ مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتكىلى بولماس. يەنە بەزى يېرىك ھەجمىلىك داستانلارنىڭ شەكىللىنىشى ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالغاچقا، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىي دەۋرىنى بېكىتمەك ئىنتايىن قىيىن بولۇپ دەرھال ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. چۈنكى مۇنداق داستانلاردىكى تارىخىي چېنىقىق ئۇزاق زامانلارنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئەپسانە تۇمانلىرى ئارىسىدا ئەسلىدىكى ئۇرنىنى يوقاتقان. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرقتە ئىنتايىن كەڭ تارقالغان «گۇر ئوغلى» تۈركۈمىدىكى داستانلار تەخمىنەن 40 تىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى داستانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنقى ۋەقەلىكىلەر ۋە خەلق ئاردىسىدىكى قەدىمكى ئەپسانە رىۋايەتلەر تەسۋىرلەنگەن. بەزىلىرىدە مۇندىن 3 — 4 ئەسىر بۇرۇنقى ۋەقەلىكىلەر سۆرەتلەنگەن. داستانىنىڭ رادىئوفىكازنىيە ۋە يېقىن شەرق نۇسخىلىرىدا گۇر ئوغلىنى ئىران شاھى ئابباس I نىڭ (مىلادى 1585 — 1628 - يىللار) زامانىدىكى مىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئىران تارىخچىسى ئەرەكىل تەبرىزنىڭ (ۋاپاتى 1670 -يىلى) كۆرسىتىشىچە شاھ ئابباس ۋە تۈركىيە سۇلتانى قانۇنىي سۇلەيمان قاراقۇشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلەرنىڭ باشلىقلىرىدىن بىرى گۇر ئوغلى بولغانلىقى مەلۇم. «گۇر ئوغلى» نىڭ

ئۇيغۇرلار ئاربسغا تارقالغان نۇسخىلىرىدا (جۇملىدىن «مىراس» نىڭ 1983 - يىلى 1 - سانىدا ئەرشىدىن تاتلىق تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان «ئىمىر گور ئوغلى» ناملىق نۇسخىدا) گور ئوغلىنى قاراخانىلار سۇلالىسى نىڭ خانلىرىدىن بىرى بولغان قاراخان بىلەن باغلايدۇ. ئۇنداقتا، «گور ئوغلى» تۈركۈمىدىكى داستانلارنىڭ تارىخىي دەۋرى 4 — 5 ئەسىر ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. شۇنا مۇنداق ئوخشاشمىغان پىكىرلەرنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ بېتەرلىك تارىخىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بەرگەندىلا ئاندىن ئۇ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. تەجرىبە ساۋاقلاردىن قارىغاندا داستانلار ئۇستىدە تارىخىي مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە، سالماقلىق بىلەن ئەتراپلىق ئىزلىنىش ناھايىتى مۇھىم. شەكلەن ھادىسىلەرگە قاراپلا سۇبېيېكتىپ ھېسسىيات بويىچە ھۆكۈم قىلىشتىن ساقلىنىش لازىم. ھەر قانداق تارىخىي تەتقىقات ئىشەنچلىك تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانمىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كونكرېتنى بولغان تەتقىقات ئوبېيېكتى — (كونكرېت ئەسەر) نى گەۋدە قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئوبېيېكتىنىڭ ئەينەنلىكىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىۋەتمەسلىكنى تەكتلەش شۇ ساھەدىكى تەتقىقاتنىڭ مۇھىم تەلەپلىرىدىن بىرى، ۋەھالەنكى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى بويىچە يۈرگۈزۈلگەن تەتقىقات ئىشلىرىنىڭ ئاستا - ئاستا كېڭىيىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ توپلانغان ۋە نەشىر قىلىنغان خەلق داستانلىرى ئىچىدە-

ۋجدده ئۆزىنىڭ ئەينەنلىكىنى يوقاتقانلىقىنى، تولۇ
ق قاراملىق بىلەن سۆتكە سۈنى ئارىلاشتۇرغاندەك
داستانلا رنڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئۆزگەرتىۋەتكەنلىكى
مىزنى چۈشۈر ھېس قىلماقتىمىز. بېقىندىن بۇيان
خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئەينەن خاتىرىلەش، ئەتراپ
لىق توپلاش، سالماقلىق بىلەن رەتلەش مەسىلە
سى ھەققىدە كۆپلىگەن ئاكتىپ تەشەببۇسكارلار ۋە ئىل
مىي مۇلاھىزىلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ كېشىلەرنىڭ دىق
قەت ئېتىبارىنى قوزغىدى ۋە قوزغىماقتا. مەن بۇ
پرىنسىپلارنى بۇنىدىن كېيىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى
تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملارنڭ ئىلمىي
ئەخلاقىنى ئۆلچەيدىغان بىر مىزان دەپ قارايمەن.
شۇنداق قىلغاندىلا ئېلىمىزنىڭ داستان تەتقىقات سە
ۋىيىسىگە يېتىشكىلى ۋە بۇ جەھەتتە بۆسۈش خاراك
تېرلىك نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئىشىنىمەنكى
بۇ ساھەدە تاشلانغان تۇنجى قەدەم ئۇيغۇر خەلق
داستانلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ مۇقەددىمىسى
بولۇپ، ئۇزاقنا قالماي تېخىمۇ يۇقىرى دولقۇنغا
كۆتۈرۈلگۈسى.

ئۇيغۇر ئەلنەغمە تىياتىر سەنئىتى تۇغرىسىدا

يېقىندىن بۇيان ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتى ھەققىدە قانات يېيىۋاتقان مۇھاكىمە ۋە مۇلاھىزىلەردە. ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتى ئاساسەن 30 - يىللاردىن كېيىن، تېخىمۇ كونكرېتراق ئېيتقاندا، 1934 - يىلىدىكى «ئاپرېل ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن بارلىققا كەلگەن. دېگەن بىر خىل قاراش بىر قەدەر كەڭ ئىلگىرى سۈرۈلمەكتە. ھەتتا يەنە بەزى سورۇنلاردا «ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتى پەقەت ئازادلىقتىن كېيىن رەسمىي بارلىققا كەلدى» دېگەن شەكىلەن پىكىر لەرمۇ مەۋجۇت. دەرۋەقە، بۇ قاراشلار پەقەت بىر قەدەر زامانىۋى خاراكتېردىكى مەخسۇسلاشقان ئۇيغۇر تىياتىر ئۆمەكلىرىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانىنىلا ئاساسلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئېچىتقۇسى بولغان ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى تىياتىر سەنئىتى (ئەلنەغمە ئەدەبىياتى) نىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريانلىرىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. ياكى ئۇنىڭغا تولىمۇ ئېتىبارسىز قارايدۇ.

مەلۇمكى، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ھەر قا-

سى ئەدەبىيات - سەنئەت تۈرلىرى شەكىللىنىش. ئۇ-
سۇش ۋە راۋاجلىنىش باسقۇچلىرىنى ئۆز بېشىدىن
ئۆتكۈزىدۇ. مۇنداق تەبىئىي گارمۇنىك ئىزچىللىق ۋە
ئوردىگىنا للىقتىن مۇستەسنا هالدا بىر خىل سەنئەت
تۈرىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى چۈشىنىش مۇمكىن
بولمىغىنىدەك. ئۇيغۇر هازىرقى زامان تىياتىر سەن-
ئىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان خەلق ئارىسىدە-
كى قويۇق مىللىي ئالاهىدىلىككە ئىگە ئەنئەنىۋى تىيا-
تىر (مەددااهلىق - غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى) نىڭ تا-
رىخىي جەريانلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇ-
سىيەتلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلمىشقا زادى بولـ
مايدۇ. چۈنكى، ئەلنەغمە تىياتىر شۇ خەلقەرنىڭ
هازىرقى زامان تىياتىر سەنئىتىنىڭ بىخى ۋە ئې-
چىتقۇسى. خۇددى «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئە-
دەبىياتنىڭ سۈت ئانىسى» (م. گوركي) بولغىنىدەك،
خەلقنىڭ ئەنە شۇ ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە يارات-
قان خىلمۇخىل ئەلنەغمە تىياتىرلىرى بۈگۈنكى
زامانىۋى تىياتىر سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۆ-
سۈشىگە ماددىي ۋە مەنىۋى ئاساس بولدى. مانا شۇ
مۇهىم نۇقتىنى ئېتىراپ قىلغانىدا، ئۇيغۇر تىياتىر
سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى جەريانلىرىنى قانداقتۇر
ئۇقۇلمىدا بىرەر تىياتىر ئۆمەكلىرىنىڭ قۇرۇلۇش تارىخـ-
دىن ئەمەس، بەلكى، ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى تۈزۈلمىسى بول-
غان خەلق ئەلنەغمە تىياتىرلىرىنىڭ مۇنبەت سەھنـ-
سىدىن ئېنىقلاش كېرەك. ئا. ن. ئوستروۋىسكىي:

«تىياتىر — بىر مىللەتنىڭ مىللەت بولۇپ مۇكەممەل-لىشىش بەلگىسىدۇر» دېگەن ئىدى. بۇ ھال بىر جەھەتتىن، تىياتىر پۈتكۈل سەنئەت ئىچىدە ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىك بىر خىل سەنئەت تۈرى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە. يەنە بىر تەرەپتىن، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىياتىر سەنئىتى تارىخى توغرىسىدىكى مۇھاكىمىگە ئەستايىددىل ئەھمىيەت بېرىشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى. شەكىلەن ھادىسىلەر گىلا قاراپ ئۇنىڭ تارىخىدىن يەكۈنلۈك بىلەن يەكۈن چىقىرىۋەتمەسلىك لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بىز ئەنە شۇ مەقسەتتە. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەلنەممە تىياتىرى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان تىياتىر سەنئىتىگە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە دەسلەپكى مۇلاھىزىمىزنى ئوتتۇرىغا قويماقچى. چۈنكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەلنەممە تىياتىرلىرىنىڭ تارىخىي جەريانلىرىنى تۆگىمىش ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشىنىش ماھىيىتىنى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىنى مۇھاكىمە قىلىش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ يارانقان پارلاق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋە بۇ بىر پۈتۈنلۈكنىڭ ئىگە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت قوشۇنىدا يېتەكچىلىك رول ئويناغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا

مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدىكى مۇ-
ھاكىمىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا، ئۇنىڭ بىر ئۇ-
لۇشى بولغان ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ئەلنەغمە تىياتىرلى-
رىنىڭ ئومۇمىي جەريانلىرىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆ-
تۈش ئەلۋەتتە پايدىلىق دەپ قارايمىز.

1

«ئەلنەغمە» — «ئەل» ۋە «نەغمە» دىن ئىبا-
رەت ئىككى تۈپ سۆزدىن بىرىككەن ئاتالغۇ بولۇپ،
ئۇ، ئومۇمەن خەلق ئاغزاكى تىياتىر سەنئىتىنىڭ ئور-
تاق نامىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، خەلق ئىغىز ئەدەبى-
ياتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بىر
خىل تۈر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

لېكىن بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «ئەلنەغمە»
ئومۇمەن ئويۇن كۆرسىتىش كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.
تىل سەنئىتى ھېسابلانغان ئەدەبىي ئىجادىيەت نۇقتى-
سىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇنى تولۇق مەنىسى بىلەن
«مەدداھلىق ـ غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى» دەپ ئاتاش
مۇۋاپىقراق.

نەزمى نەسرى ۋە سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ ئور-
تاق ئالاھىدىلىكلىرىنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان
«مەدداھلىق ـ غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى» ھەم ھېكايە
قىلغىلى ھەم مۇزىكىلىق ھالدا ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى
بولىدىغان دراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ-

نىڭ ھەر قايسى مىللەت ۋە خەلقلەر ئارىسىدىكى ئىپا-
دىلىنىش شەكىللىرى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ.
مەسىلەن، تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خەنزۇ
خەلقىنىڭ ئارىسىدىكى ئەلنەغمە تىياتىر خىللىرى تەخ-
مىنەن 400—500 خىلدىن ئاشىدۇ. بۇ شەكىللەرنىڭ ھەر
بىرى قويۇق مىللىي ۋە يەرلىك پۇراقتا ھەمدە ئۆ-
زىگە خاس سەنئەت قانۇنىيەتلىرىگە ئىگە. ئەنە شۇ
ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكلەرگە قاراپ، ئۇلارنى
تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. (1) ھېكايە قە-
لىش ئاساس قىلىنغان خەلق قىسسىلىرى تۈرى. (2)
دېكلاماتسىيە ئاساس قىلىنغان كۆيۈشۈ ۋە كۆيەبەن
قوشىقى تۈرى. (3) ناخشا ئېيتىش ئاساس قىلىنغان
غەزەلخانلىق نەزمىلىرى تۈرى. (4) دېئالوگ ئاساس
قىلىنغان شىياڭشىڭ تۈرى. خەنزۇ ئەمگەكچىلىرى
ئۆزلىرىنىڭ مانا شۇنداق مول ۋە رەڭدار ئەمگەك
بولغان «مەددىھىلىق - غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى» ئار-
قىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل نەمۇنىلىرىنى
«غەربكە سايىھەت»، «سۇ بويىدا»، «ئۇچ دۆلەت ھەق-
قىدە قىسسە»، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» قاتارلىق
نادىر كلاسسىك ئەسەرلەر ئىچىدىكى ئەھمىيەتلىك ۋە
قىزىقارلىق ۋەقەلەرنى قايتىدىن پىششىقلاپ ئىشلەپ
دراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئەلنەغمە تە-
ياتىرلىرىغا ئايلاندۇرغان. ھەمدە كۆپ خىل كۆيەبەن
قوشاقلىرى ۋە شىياڭشىڭلارنى ئۇجاد قىلىپ، ئېلىمىز-
نىڭ مىللىي تىياتىر سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تە-

رەققىياتى ئۈچۈن پۈختا ئاساس يارىتىقان. بولۇپمۇ، ئۇيغۇرنىڭ چەت - چېگرا رايونلىرىدا ياشىغۇچى قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىدا يەرلىك مىللىي ئەلىنەغمە تىياتىرلىرى نىسبەتەن كەڭ ئومۇملاشقان ۋە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مەنزىرى ھاياتى ۋە سەنئەت ئارزۇسى ئەنە شۇ ئەلنەغمە تىياتىرى ئارقىلىق مۇئەييەن دەرىجىدە ئەكس ئېتىلگەن. مۇنداق دېيىشىمىزنىڭ ئەڭ ئاساسلىق بار: بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، چېگرا رايونلاردا ياشىغۇچى خېلى كۆپ ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئازادىلىقچە يازما ئەدەبىياتى بولمىغان. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئەدەبىيات سەنئىتى ئاغزاكى ئەدەبىيات بولۇپ، بۇ مول سەنئەت مىراسلىرىنى ساقلاپ قېلىشتا ۋە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يەتكۈزۈپ بېرىشتە ئۇلارنىڭ ئەلنەغمە تىياتىرلىرى (مەدداھلىق - غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى) كۆڭۈلدىكىدەك رول ئويناپغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتە كىشىچىلىق ۋە تىياتىرچىلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تۆۋەن بولغاچقا، يەرلىك - مىللاق ۋە چەت جايلاردا ياشىغۇچى بۇ خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى، ئاساسەن ئۇلارنىڭ يەرلىك مىللىي ئەلنەغمە تىياتىرلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق زېمىن ھازىرلاپ بەردى ۋە مەخسۇس ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللانغۇچى كۆپلىگەن تالانتلىق مەدداھلار ۋە غەزەلخانلارنى يېتىشتۈردى. شۇنىڭ بىلەن

لەر ئۇلارنىڭ توي - تۆكۈن مۇراسىملىرى، مىللىي هېيت - بايراملىرى. سەيلە ۋە باشقا پائالىيەتلىرىنىڭ هەممىسى دېگۈدەك ئەلنەغمە تىياتىرلىرىسىز ئۆتكۈزۈلمەيدىغان جۇشقۇن ۋەزىيەت شەكىللەندى.

جۇاڭزۇلارنىڭ «مۇساك»، موڭغۇللارنىڭ «خۇلباڭ» قازاقلارنىڭ «ئۆلەك»، قىرغىزلارنىڭ «ئىر» لىرى شۇ خەلقلەر ئارىسىدىكى ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان غەزەلخانلىق تىپىدىكى ئەنئەنىۋى ئەلنەغمە تىياتىرلىرى بولۇپ، هەر بىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىكلىرى ۋە قانۇنىيەتلىرى بار. بىز بۇ يەردە پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىكى ئەلنەغمە تىياتىرلىرىنىڭ تۇرى، شەكلى ۋە ئېتىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدىلا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى:

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر ئەلنەغمە تىياتىرلىرىنىڭ تارىخى ناهايىتى ئۇزاق دەۋرلەردىن باشلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن 2000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىلا شىنجاڭدا بىر قەدەر مۇقىم هالەتتىكى دراما تىياتىرلىرى ئويلىنىشقا باشلىغان. «مايتىرىسىمىت» ئەنە شۇ قەدىمكى ئۇيغۇر دراملىرىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى. ئۇ، «ئىلىمىزدە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى دراما قوليازمىلىرى ئىچىدە يىل - دەۋرى ئەڭ ئۇزاق بولغان، توخرى تىلىدا ئىجادقىلىنىپ، تۇركىي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان كۆپ كۆرۈنۈشلۈك يىرىك سەھنە ئەسىرى

رى»① بولۇپ. ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيىتى تارىخىدا بىر مۇھىم نامايەندە ھېسابلىنىدۇ.

«مايتىرىسىمىت» نامىلىق بۇ يىرىك سەھنە ئەسىرىدە ھىنايانا بۇددا مەزھىپىنىڭ ئەڭ چوڭ بۇتساتىۋاسى مايتىرېيانىڭ بۇددا بىلەن كۆرۈشكەنلىكى ئوبرازلىق تۇرمۇشى ھېكايە قىلىنغان ۋە 27 كۆرۈنۈش (پەردە) گە ئايرىلىپ، ئەينى دەۋردىكى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم ئوچاقلىرىدىن بولغان ئودۇن (خوتەن)، كۇسەن (كۇچا)، يەنجى (قارا شەھەر) ۋە كېيىنرەك ئىددىقۇت ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن كوچا تىياتىرى قىلىپ ئوينالغان ئىدى.

«مايتىرىسىمىت» نىڭ يەنجىدىن تېپىلغان توخرىچە نۇسخىسىنىڭ خاتىمىسىدە: «ئاگىنىدىش ئولۇستا تۇرمىش ئارياچانتىرى بۇ دىسۇئات كەشى ئاچارى ئەنەتكەك تىلىغىتىن نوخرى تىلىنچە يارىتىمىش. يىرتاندىاكشت كىر نۇزارك تۇرك تىلىنچە ئەۋرەمش مايتىرىسىمىت نوم بېتىك» (يەنجى ئېلىدە تۇغۇلغان بۇددىزم ئۇستازلىرىدىن ئارياچانتىرى ھىندىستان تىلىدىكىگە ئاساسەن توخرى تىلىدا ئىجاد قىلغان. يىرتانراكشىت كرانۇزارك تۇرك تىلىغا تەرجىمە قىلغان مايتىرىسىمىت) دەپ يېزىلغان.

بۇ خاتىرىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، «مايتىرىسىمىت» نىڭ پەردىلەرگە ئايرىلىپ دارما شەكىلىگە

① قۇربان ۋەلى: «مايتىرىسىمىت»ۋە «توخرى تىلى» شىنجاڭ گېزىتى 1982-يىلى 12 - ئايلىق 21 - نومۇرلۇق سانىدا قارالسۇن.

كەلتۇرۇلگەن توخرىچە نۇسخىسى قارا شەھەر ئۇيغۇر-لىرى تەرىپىدىن يارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇيغۇر بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تەۋەررۇكلىرى قاتاردا مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم.

مەلۇمكى، ھەر قانداق مىللىي سەنئەت شۇ خەلق-نىڭ مىللىي ھاياتىنىڭ ئىنكاسى. ئۇ، شۇ خەلقلەر-نىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان تۇر-مۇش ئۇسۇلىنىڭ مەھسۇلىدۇر. شۇنداق بولغاچقا، ئۇ، شۇ خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ئۆرپ - ئادەت-لىنى، پسىخىكىسىنى، ئېتنوگرافىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. ئۇيغۇر ئەلنەغمە تېياتىرىنىڭ تارىخىي بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، ئۇنىڭ گەۋدىسى يەر-لىك ناخشا - ئۇسسۇل، نەغمە - مەشرەپلەرنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تەرەققىياتى جەريانىدا يەرلىك دراما تېياتىرىنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكى بويىچە مۇكەممەللىشىپ ئۆسۈپ يېتىلىدۇ ۋە ئەۋلاد-تىن - ئەۋلادقا ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىدۇ. ئېنگېلس: «نېمىس خەلق ئىجادىي ئەسەرلىرى» دېگەن ماقالە-سىدە، خەلق تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلانغان ئەلنەغمە تېياتىرلىرىنىڭ رولى ئۈستىدە توختىلىپ: «ئاغزاكى دراما ئەسەرلىرىنىڭ ۋەزىپىسى كۆن بويى ئېغىر ئىشلاردا يۈرۈپ، كەچكە يېقىن چارچاپ قايتقان ئەمگەكچىنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈش، روھلاندۇرۇش، ئۇ-نىڭ ئېغىر ئەمگىكىنى يەڭگىللىتىپ تەشنا دېگىزىنى چىمەنلىك باغقا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىشتىن

دەرمانى قورغان مالاينىڭ ھالىدىن كەتكەن كەيپىياتىنى پوئىزىيە يالقۇننىڭ ئالتۇن ئوردىسىغا ئايلانىدۇرۇشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ مۇگدىدىگەن ئېگىنى سەگەكلەشتۇرۇش بىلەن، ئۆز كۆچىنى، ئۆز ئىقتىدارىنى، ئۆز ئەركىنلىكىنى تونۇتۇش، ئۇنىڭ باتۇرلۇقىنى ۋەتەنگە بولغان سۆيگۈسىنى ئويغىتىشتىن ئىبارەت ①
دەپ ئىدى.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر ئەلنەغمە تىياتىرلىرىنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى ۋە تەرەققىيات جەريانلىرىنى كۆزدىن كەچۈرسەك، ئۇنىڭمۇ ئېنىق-پلىس كۆرسەتكەن ئەنە شۇ مەقسەت ئۈچۈن كەلگەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ ھەقتە 1963 - يىلى 4 - ئىيۇنغىچە ئامېرىكىنىڭ ئىندىيانا داشۇسىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا ئالتايشۇناسلار دائىمى كونفېرىنسىيىسىدە ناپلېس داشۇسىنىڭ پروفېسسورى ئا. بومباچىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان «قەدىمكى تۈرك دراما ئۇيۇنلىرى» نامليق ماقالىسى تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ. ② تۈركشۇناس بومباچىنىڭ مۇھاكىمىسىدە ۋە ئىستانبولدا بېسىلغان «تۈرك تىياتىر تارىخى» (Tnrktiatrosutariki) دېگەن كىتابتا كۆرسەتكىنىدەك، قەدىمكى ئۇيغۇر تىياتىرلىرى (ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى) بىرىنچىدىن، شۇ خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ -

① «قازاق ئەدەبىياتى تارىخى» ئالمۇتا نەشرى 21 - بەت.
② ئالتايشۇناسلار دائىمى كونفېرىنسىيىسىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى. ئېنگلىزچە نەشرى. 23- يىل.

ئادەتلىرى ۋە ئېتىنىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن، ئىك كىنچىدىن، بۇددىزمنىڭ ئىدىيىۋى ئىشەنچىلىرى بىلەن، ئۇچىنچىدىن، قويۇق مىللىي ناخشا - ئۇسۇل ۋە مۇزىكا بىلەن بىر گەۋدە بولغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇۋچىلىق بىلەن شۇغوللانغان ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىلا بىر مۇڭۇپە قىمەت يۇز بەرگەنىدە، ئەر - ئايال جەم بولۇپ، مۇراسىم ئۇتكۇزۇپ، تەنتەنە قىلىدىغان ئادەت بولغانلىقى مەلۇم. «ئوغۇزنامە» ئېپوپىسىدىكى ئوغۇز خاقان جەڭ غەلىبىسىدىن كېيىن ئەل - جامائەتنى تەكلىپ قىلىپ بەرگەن «ئۇلۇغ توي» مۇراسىمىدىكى پائالىيەتلەر بىزگە ئۇيغۇر ئەلنەغمە - تىياتىرلىرىنىڭ دەسلەپكى شەكلىنى ئەسلىتىدۇ.

V — VI - ئەسىرگە ئائىت «ۋادي يىلنامىسى گاۋچى تەزكىرىسى» دە «گاۋچى (قەدىمكى ئۇيغۇرلار) نىڭ ئۇرۇپ - ئادەتى ئۇستىدە توختالغاندا: «ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى بىر يەرگە يىغىلىپ مۇراسىم ئۇتكۇزگەندە جەم بولغانلار نەچچە تۈمەن بولاتتى. مال سويۇپ ئات دەيگىسى قىلاتتى. ناخشا ئېيتىپ، ئۇسۇل ئويناياتتى.»① دېيىلىدۇ. مۇنداق ئەلنەغمە مۇراسىملىرى شىنجاڭ مىڭ ئۆيلىرىنىڭ تام سۈرەتلىرىدىمۇ روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەنە شۇ دەۋرلەردە بولۇپمۇ، مەدداھلىق - غەزەلخانلىق تىپىدىكى ئەلنەغمىچىلىك بىلەن

① «ۋادي يىلنامىسى. گاۋچى تەزكىرىسى» 6 - تومغا قارالسۇن.

كومېدىيە خۇسۇسىيەتكە ئىگە ھەر خىل قىزىقچىلىق ئويۇنلار راسا ئەۋجى ئالغان ئىدى.

«كۈسەندە ... ھەر يىلنىڭ بېشىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان - «سۇ - مۇز ئويۇنى» دا① يۈزىگە ھەر خىل نىقابلارنى تارتقان كىشىلەر گاھى غەيرىي - غەيرىي ھايۋانلارنىڭ، گاھى جىن - ئالۋاستىلارنىڭ شەكلىگە كىرىپ، ئەر - ئاياللار جۈپ - جۈپى بىلەن ئويۇن كۆرسىتەتتى ۋە بۇ ئويۇن ناھايىتى قىزىق بولاتتى.»②

مىلادى 982 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى ۋاڭ يەندى خاقان تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندا، «ئوردىدا چالغۇ ئەسۋابلىرى چېلىنىپ زىياپەت باشلاندى. ئاندىن كومېدىيىلىك قىزىقچىلىقلار كۆرسىتىلدى. بۇ، تاكى كەچقۇرۇنغىچە داۋام قىلدى.» ③ دەپ ئۆز خاتىرىسىدە بايان قىلغان.

بۇيۇك ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ ئۇيغۇر ئەلنەغمە تېياتىرلىرىنىڭ XI ئەسىردىن بۇرۇنقى بەزى كۆرۈنۈشلىرىنى ئەسلىتىدۇ.

---

① «سۇ - مۇز ئويۇنى» تاڭ دەۋرىنىڭ تارىخچىسى خويلىنىڭ «مۇزىكا تەزكىرىسى» دېگەن كىتابىدا: «ھەر يىلى ئىككىنچى ئايىنىڭ 8 - كۈنى ئويىنىلىدىغان. كونا يىلنى ئۇزىتىپ، يېڭى يىلنى قارشى ئېلىش ئويۇنى» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ ئويۇننى ھايۋان قىياپىتىدىكى كىرىملىك كوچا تېماتىرى بولۇپ، كۈسەندە ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. بۇ «نورۇزبايرىمى» نىڭ تەدىمكى شەكىللىدىن ئىبارەت.

② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە 240 - بەت.

③ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 40 - يىلى 490 - بەت (2).

ھان خاتىرىلەر ۋە شېئىرىي پارچىلار ئۇچرايدۇ. ئۇ، ئۆز ئەسىرىدە سوغدىچ (Sogdiq) ۋە سۇرچوك (suγ-čik) ئاتالغۇلىرىنى «قاتار بەزمە، قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن بولىدىغان مەشرەپ، كىچىك - ئولتۇرۇش.»① دەپ ئىزاھلاپ، ئۇنى خەلقىلەر ئارىسىدىكى بىر خىل سەنئەت ئۆرپ - ئادەت ئەنئەنىسى سۈپىتىدە ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. شۇنداقلا، «دىۋان» دا نەقىل قىلىنغان قوشاقلار ئىچىدىمۇ نەغمە - ساز بىرلەشكەن تىياتىر شەكلىنى ئالغان مەشرەپ قوشاقلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇ، مەسىلەن،

كۆكلەر قامۇغ تۇزۇلدى،
ئۇرۇق، ئېدىش تىزىلدى،
سەنسىز ئۇزۇم ئۇزۇلدى،
كەلگىل ئامۇل ئاۋۇنالىم.

يىگىتلىرىڭ ئىشلەتۇ،
يىغاچ يېمىش ئىرغاتۇ،
قۇلان، كىيىك ئاۋلاتۇ،
بەزرەم قىلىپ ئەۋنەلىم.

ئوتور ئىچىپ قىقرالىم،
يۇقار قوپۇپ سەكرەلىم،
ئارسىلانلار يۇكۈكرەلىم،
ساقىنچ قاچتى سەۋنەلىم.

---

① مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە. 1 - توم 593 - 624 - بەتلەر.

نەقىل قىلىنغان بۇ قوشاقلارنىڭ مەزمۇنىدىن ئەر - ئايال بىرلىكتە نەغمە - ناۋا بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشىدىغان، مەشرەپ خاراكتېرىدىكى ئەلنەغمە شەكىلىنىڭ، ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىلا تۇراقلىق بىر خىل ئەنئەنىۋى سەنئەت ئادىتىگە ئايلانغانلىقىنى چۈشىنىش مۇمكىن.

ئومۇمەن، تولۇق بولمىغان تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر ئەلنەغمە (دراما) ئويۇنلىرىنىڭ شەكلى ئۇچ خىل بولغانلىقى مەلۇم. بىرسى، دىن بىلەن (شامان، زەر دوشىت، مانى، بۇددا) باغلانغان ھەر خىل سېھىرگەرلىك تېپىدىكى ئويۇنلار بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ئېتىتىدائىي ئەلنەغمە تېياتىرلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان قەدىمكىي دەۋرلەردە بىر قىسىم ئىلاھىيلاشقان پىرىخورلار مەيدانغا چىقىپ، دەسلەپكى ئەلنەغمە تېياتىرلىرىنىڭ باشلامچىسى سۈپىتىدە مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا نىسبەتەن بەلگىلىك دەرىجىدە تۇرتكىلىك رول ئويناغان ئىدى. «پىرىخونلار» دەپ ئاتالغان مۇنداق سەنئەتكارلار دائىم - دۇمباقا قاقا تەڭكەش قىلغان ھالدا شامان ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل سېھرىي ئويۇنلارنى، بەزىدە بىر - بىرىگە گۇل تۇتىشىپ پىر (ئۇسسۇل) ئويناپ، بەزىدە لىرىكىلىق ۋە بايان خاراكتېرلىك ئېيتىشىشلارنى ئېيتىشاتتى. ئۇلار مەزمۇنغا باي، شەكلى جانلىق بولۇپ، زور دەرىجىدە جەلپ قىلىش ۋە

زوقلاندۇرۇش كۆچىگە ئىگە ئىدى.

ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ ئىجادىدىن نەمۇنە قالغان يازما ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. پەقەت تاڭ دەۋرىنىڭ تارىخچىسى سۇي لىڭجەن يازغان «ئوقۇتۇش يۇرتى خاتىرىسى» دا ئاشۇ تېپتىكى ئەلنەغمە تېياتىرلىرىدىن «گۈل پانۇس ئويۇنى»، «كۆسەن ئەلنەغمىسى»، «ئۇيغۇر ئەلنەغمىلىرى» نىڭ خاتىرىلىرىنىڭ تىزىملىكى كۆرسىتىلگەن.

ئىككىنچىسى، نقابلىق ياكى ھايۋانات گىرىملىدىكى ھەر خىل ئويۇنلار، تېياتىر شەكلىدىكى بۇنداق ئويۇنلار كۆپرەك ھېيت - بايرام ۋە مىللىي مۇراسىملاردا ئويۇشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. ھايۋانلارچە نقابلىنىپ ئويناىدىغان بۇنداق تېياتىرلار قەدىمكى دەۋرلەردە، بولۇپمۇ، كۆسەن، يەنجى (قارا شەھەر) ئودۇن (خوتەن) دە ناھايىتى ئەۋج ئالغان. ئۇنىڭ ئىچىدە چېلىش ئويۇنلىرى، بۇقا سوقۇشتۇرۇش، شىر ئويۇنى قاتارلىقلار بولۇپ، زېبۇزىنەتلىك «جۇگونىڭ قەدىمكى دراما تېياتىرلىرى ھەققىدە» (1962 - يىل) دېگەن ئەسىرىدە كۆرسىتىلىشىچە: «شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت زىچ بولغان دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇنداق نقابلىق دراما ئويۇنلىرى خەنزۇلار ئارىسىغا سىڭىشكەن. بۇ ئويۇنلاردا ئۇرۇش خۇداسى — بۇقىغا تەقلىد قىلىنغان. شۇڭا نقابلىق بۇقا سوقۇشتۇرۇش ئويۇنى ئۇرۇش خۇداسىنى ئەسلەش

شەرىپىگە ئۆتكۈزۈلەتتى.»①

قەشقەرلىك مەشھۇر بۇددا ئالىمى ئويلان (مىلادى 820 — 737) ئۆزىنىڭ «نوم سۆزلۈكلىرىنىڭ شەرھىسى» ناملىق كىتابىدا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ھايۋانات نەقىبىدىكى دراما ئويۇنلىرىنىڭ بىر خىلى بولغان «سۇ - مۇز ئويۇنى» نى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن. ئۇ سۇ - مۇز غەربىي دىيار ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۆزى بولۇپ، ئەسلى كۈسەندىن چىققان. ئۇنىڭ ئۆز نەغمىسى ھېلىمۇ بار. ئۇ قونىتتۇر، دامىيەن، باتۇر ئويۇنلىرىدەك يىرتقۇچ سۈرەتلىك، يا بولمىسا جىن - ئەرۋاھلار سۈرىتىدە نەقاب تاقاپ ئويناليدۇ. ھەر يىلى 1 - ئاينىڭ بەشىدا باشلىنىپ يەتتە كۈن داۋام قىلىدۇ. ئەل ئىچىدىكى رىۋايەتتە بۇ خىل ئويۇن خەلققە ئاپەت سالىدىغان جىن - شەيتانلارنى قوغلاش ئويۇنى دەپ قارىلىدۇ» ② دەپ يازغان.

شاڭدا ئەپەندىنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي دىيار ۋە چاڭئەن مەدەنىيىتى» ③ (唐代西域与长安文明) ناملىق كىتابىدا «سۇ - مۇز» ئەسلىدە غەز قىلى بولۇپ، مەنسى نوروز بېيتلىرىنىڭ مەپئىلىنىڭ نامىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ھەددە قە-

① ئا. بوماچى: «قەدىمكى تۈرك ئويۇنلىرى» (ئىندىيانا داشۇسىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئالتىنچى ئالىملار ئىلمىي كونفىرىنسىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى» 23 -- 89 - بەت.

② «شىنجاڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسۇل سەنئىتى» ناملىق كىتابقا قارالا!

③ شاڭدا ئەپەندىنىڭ شۇ ناملىق كىتابىغا قارالا!

ياتىرلاشقان «سۇ - مۇز» ئويۇنلىرى ئىچىدە نىقابلىق كومېدىيىلىك ئويۇنلارۋە «سۇتىلەش ئويۇنى» قاتارلىق كۆپ خىل تىياتىر پائالىيەتلىرىنىڭ بولغانلىقىنى، بۇ ئويۇنلارنىڭ ئەسلىدە غەربىي رايونىدىكى كۆسەندە بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئېيتقان.

ئۇچىنچى خىلى، توي مۇراسىملىرى ۋە مەشرەپ پائالىيەتلىرىدىكى ئەلنەغمە تىياتىرلىرى؛

مەلۇمكى، قەدىمكى توي مۇراسىملىرى تىياتىر سەنئىتى ئېلېمېنتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدا مەلۇم دەرىجىدە رول ئوينىغان. پاتىرىئارخال ئۇرۇقچىلىق دەۋرىدىلا نىكاھ تويى مۇراسىمى كېلىپ چىققان بولۇپ، شۇ دەۋرلەردىن باشلاپ توي مۇراسىملىرىدا تىياتىر - سەنئىتى بىخلىنىشقا باشلىغان. پاتىرىئارخاللىق تۇزۇمنىڭ راۋاجلانغان دەۋردە بولسا توي مۇراسىملىرى ناھايىتى ئۇزاق مەزگىل داۋام قىلىپ، ئۇنىڭدا نىكاھنىڭ تۇرلۇك مەزگىللىرىنى يەنى كېلىنىنىڭ ئەر ئۆيىگە ياكى باشقا ئۇرۇققا كۆچۈرۈلۈشى، ئەر ھۆكمى ئاستىغا ئۆتۈشى، شېرىن ھاياتقا ئېرىشىشى ياكى پاجىئەلىك تەقدىرگە يولۇقۇشى قاتارلىق رېئال ئەھۋاللار مۇزىكىلىق كومېدىيىلىك ئويۇنلاربىلەن تەسۋىرلىنەتتى.

ئەلشىر ناۋايى: «سەددى - ئىسكەندەر» ناملىق داستانىدا قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تويلىرىدا بولىدىغان تىياتىر ئويۇنلىرىنى تىلغا ئالغان. ئىرامىزدىن ئالدىنقى 329 - يىلدا پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز

ئىشغالىيىتى ئاستىغا ئالغان يۇنان ھۆكۈمدارى ئىسكەندەرنىڭ شەرىپىگە ئۇيۇشتۇرۇلغان بىر مۇراسىمدا ئىنتايىن كۆپ يەرلىك سازەندىلەر، ئۇسسۇلچى ۋە قىزىقچىلار تىياتىرلاشقان ھەر خىل سەنئەت نومۇرلىرىنى ئىجرا قىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 30 گۈزەل قىز ئۇسسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتقان. ئىسكەندەر ئاشۇ قىزلار ئىچىدىن رۇشەنەكنى ئىسىملىك بىر گۈزەل قىزنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنىڭغا ئۆيلەنگەنلىكى توغرىسىدا قەدىمكى تارىخچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە مەلۇماتلار بار.

ناۋايى يۇقىرىقى داستاندا شاھانە تويىنى ئىنتايىن گۈزەل تەسۋىرلەپ بەرگەن:

مۇغەننى تۈزۈپ چاڭ ئەزنىدە چاڭ،
ناۋا چەكتى «ھاي-ھاي ئۆلەڭ» جان ئۆلەڭ.
دېسەڭ سەنكى قارداشىم يار - يار،
مەن ئېيتايكى مۇڭلۇق باشىم يار - يار.

شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەركى، قەدىمكى دەۋر تويلىرىدا ئېيتىلىدىغان «يار - يار» كۈيى ھازىرقى زامان تويلىرىدىمۇ ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

بۇندىن باشقا، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەلەغەمە تىياتىرىنىڭ شەكىللىنىشى دىنىي مۇراسىملار، مەۋسۇم مۇراسىملىرى، نوروز بايرامىلىرى، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ تۈگىشى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان سەيلە ئويۇنلىرى قاتارلىقلارغا ھەم ئالاقىدار بولۇپ،

بۇ مۇراسىملاردا ھەر خىل ھەۋىللىك ئويۇنلار، تەقـ
لىدى قىزىقچىلىقلار، شوخ ناخشا، كۈلكىلىك ئېيتـ
شىشلار، كومېدىيە تىپلىرى تۇغۇلۇشقا باشلىغان. بۇ
دەۋردە قۇلدارلىق تۈزۈمى شەكىللەنـدۈرگەن ھۆكۈمـ
ران سىنىپلار، ئارىستوكراتلار ئوردىلىرىدا كومېدىيىلىك
قىزىقچىلارنى ساقلاش بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان.

تىياتىر تەتقىقاتچىسى ئا. د. ئاۋدىيېۋ ئاسسىيا،
ئافرىقا، ئاۋستىرالىيە ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ئىج
تىمائىي جەمئىيەت دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان
جامائە ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ئاساس
لىنىپ، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ ئېپتىدائىي دەۋر
ردە ئەۋلادلار روھىغا تايىنىش دىنى بولغانلىقىنى،
ئۆلگەن ئادەمنىڭ روھىنى تىرىلدۈرۈش مەقسىتىدە
قىلىنى دەپنە قىلىشتىن ئالدىن مەخسۇس مۇراسىم ئۆتـ
كۈزۈش كەڭ تارقالغانلىقىنى ئاساسلاپ بەرگەن. بۇنـ
داق دەپنە مۇراسىملىرىدا بىر كىشى نىقابلىنىپ
ئۆلگەن كىشىنىڭ قىياپىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇنىڭ
ھاياتىدىكى ئىش - ئىزلىرىنى، خۇلق - مىجەزلىرىنى
مەرسىيە قوشاقلىرى ۋە تراگېدىك ئويۇنلار ئارقـ
لىق ئىپادىلەپ بەرگەن. دېمەك، ئېپتىدائىي «تىيا
تىرنىڭ كېلىپ چىقىشى ئېپتىدائىي دەۋر ۋە ئۇنىڭ
ئۇرۇق - قەبىلە جەمئىيىتى ئىدېئولوگىيىسى بىلەن
ئالاقىدار.»①

ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ ھەممە تۈرلىرى گەۋدىلەنـ

① «ئۇزبېك تىياتىرى» تاشكەنت. 1975 - يىل. 68 - بەت.

گەن. «خەلقنىڭ سەنئەت مەكتىپى» بولغان ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدە دراما شەكلىنى ئالغان ئويۇنلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئۇيغۇر مەشرەپىنىڭ «جازا» قىسمىنى تولۇق مەنىسى بىلەن خەلقنىڭ ئەلنەغمە تىياتىرى دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز.

ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ ئۆزئالدىغا مۇقىملاشقان قائىدە ۋە مۇپەسسەل ئىنتىزامى بولۇپ، ئۇ كىشىلەر ئومۇمىيئىتىراپ قىلغان ئەخلاقنىڭ جارى قىلىنىشى ۋە ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەتلەر ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەشرەپ ئىنتىزامى — ئەينى ۋاقىتتا جەمئىيەتنىڭمۇ تەرتىپ - ئىنتىزامى ۋە ياش ئەۋلادلارغا ئۆرپ - ئادەت ئۆگىتىپ، ياخشى ئەخلاقىي خىسلەتلەرنى يېتىشتۇرۇشنىڭ ئۇنۇملۇك ئوسۇلى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئاشۇ سەۋەبتىن مەشرەپ ئىنتىزامىنى بۇزغۇچىلار «جازا»غا تارتىلىدۇ بۇ، «جازا» يەنىلا ئاساسلىقى سەنئەت پائالىيىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەجۋى، يۇمۇرىستىك ۋاستىلەر بىلەن خەلقنىڭ ئېچىكى قاتلىمىدىكى ناچار ئادەتلەر ۋە ئەخلاقسىزلىق تەنقىدلىنىدۇ. مەسىلەن، مەشرەپلەردە ئويناتقۇچىغا «سامسا يېقىش»، «سۈرتىنى تارتىش»، «ئۆپكە قۇيۇش»، «جۇۋازغا قېتىش»، «مونەك تۆگۈش»، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش» قاتارلىق ئويۇنلاردا خەلقنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتى، ھۈنەر - كەسىپلىرى، ئەخلاقى ۋە ستېرىتىك قاراشلىرى كومېدىيەلىك ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن

ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇلار كىچىك تىپتىكى ئەنئەنىۋى خەلق كومېدىيىلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

مەشرەپ ۋە باشقا سەنئەت مۇراسىملىرى ئارقىلىق شەكىللەنگەن روشەن مىللىي خاراكتېرلىك ئۇيغۇر ئەلنەغمە تىياتىرلىرىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى شۇكى: بىرىنچىدىن بۇ خىل تىياتىرلارنىڭ غايىۋى مەزمۇنى ساتىرىك ۋە يۇمۇرىستىك يۆنىلىشتە تۈزىلىدۇ. ئىككىنچىدىن، مەخسۇس سەھنە تەلەپ قىلمايدۇ. يەنى بۇ خىل تىياتىرلاردا يېزا - قىشلاقلارنىڭ كوچىسى، شەھەر بازارلىرى، ھويلا - ئارام، گۈلخان ئەتراپلىرى، ئۆي ئىچى «سەھنە» بولسا، تەبىئەت مەنزىرىسى، دەل - دەرەخلەر، ئاي ۋە يۇلتۇزلار بۇ «سەھنە»نىڭ دېكوراتسىيىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۈچىنچىدىن. ئەلنەغمە تىياتىرلىرىنىڭ ئىجادكارلىرى، رولچىلىرى خەلق ئارىسىدىكى مەشھۇر سەنئەتكارلار (مەدداھلار، قىزىقچىلار ۋە مەسخىرىۋازلار) بولۇپ، ئۇلار ئەلنەغمە تىياتىرلىرىنىڭ ئاكتىيورلىرىدۇر. تۆتىنچىدىن، بۇنداق ئەلنەغمە تىياتىرلىرى ئۇسسۇل، ناخشا - مۇزىكا، ھەرىكەت، سۆز، (دېئالوگ ۋە مونولوگ) قاتارلىق كۆپ خىل سەنئەت تۈرلىرىنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان ئۈنۈملۈك سەنئەتتۇر. بۇ تىياتىرلارنىڭ تېمىسى رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن ئېلىنغان بولۇپ، ھەر خىل ئەھمىيەتلىك ۋەقەلەر خەلقنىڭ ئاڭزاكى ئىجادىيىتى شەكلىدە بىر ياكى ئىككى نەپەر قىزىقچى تەرىپىدىن سەھنە ئەسەرى

لىرىكە خاس خۇسۇسىيەتلەر بويىچە ئىجرا ئېتىلىدۇ. بەزىلىرىدە رول ئالغۇچى سەنئەتچىلەر مەخسۇس سەھنە كىيىملىرىنى كىيىپ، گىرىم قىلىشىدۇ. لېكىن كۆپچىلىكىدە گىرىم ئىشلىتىلمەيدۇ. خەلق تىياتىرلىرىنىڭ ئىجراچىلىرى يۈكسەك سەنئەت ئىقتىيارىغا ئىگە بولۇپ، جانلىق ھەرىكەت، پىسخىك ئۆزگىرىش قاتارلىق بىر قاتار ماھارەتلىرى بىلەن يارقىن ئوبراز يارىتىپ، تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە كۈچلۈك جەلپ قىلىدۇ. خەلقنىڭ بۇنداق ئاغزاكى دراملىرىدا ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاقىي مەسىلىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. زالىم ئەمەلدارلار، ئالدامچى روھانىلار قېمۇدالىق ئەرلەر زۇلمى، كۈندەشلىك بالاسى، ھاكاۋۇرلۇق ۋە مەنمەنچىلىك، خىيانەت ۋە ۋاپاسىزلىق پاش قىلىنىدۇ. ۋەتەنپەرۋەرلىك، قەھرىمانلىق، كۆيۈمچانلىق، ئاق كۆڭۈللۈك، مەردلىك ۋە مەردانىلىق، كەمتەرلىك ۋە ئالىيجانابلىق قاتارلىق بۈيۈك خىسلەتلەر مەدھىيىلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تىياتىرلىرىدا ئىپادىلەنگەن ئاشۇ خىل مەزمۇنلار خەلق ئارىسىدىكى قىزىقچىلار ۋە مەسخىرىۋازلار تەرىپىدىن ئىنتايىن قىزىقارلىق ئورۇنلىنىدۇ. مەلۇمكى، «مەسخىرە» سۆزى ئەرەبچىدىن ھېلىپ چىقىقان بولۇپ، كۆلكە، مازاق مەنىسىدە، ئۇنىڭغا ئۇلانغان «باز» قوشۇمچىسى پارسچە بولۇپ، ئىجراچى، ئويۇنچۇچى مەنىسىدە. لېكىن مەسخىرىۋازلىق تىياتىرلىرى ئەرەب ئىستېلاسىدىن ئاللىقاچان ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا

مەۋجۇت بولغان. قەدىمكى يازما مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئىرامىزدىن ئاۋۋالقى IV ئەسىرلەردە يەرلىك خەلق ئۇيۇنلىرى قەدىمكى لاتىن تىلىدا «ماسكا» (*Mascha*) دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. جۈمەك، ئىللىنىزم مەدەنىيىتى دەۋرىدىلا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەسخىرۋازلىق شەكلىدىكى «ماسكا» ئويۇنلىرى بارلىققا كەلگەن. ئەرەبلەر ئىرادىن كېيىنكى VII — VIII ئەسىرلەردە ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا يەرلىرىنى بېسىپ ئالغاندا، يەرلىك خەلقنىڭ تەرەققىي تاپقان مەسخىرە (ماسكا) تىياتىرلىرى بىلەن ئۇچراشقان ۋە بۇ ئاتالغۇنى ئەنە شۇ يەرلىك خەلقلەردىن قوبۇل قىلغان. شۇنداق قىلىپ ئىلخانلار دەۋرى بىلەن ئالاقىدار بولغان «ماسكا» ئويۇنى ئاستا - ئاستا «مەسخىرە» سۆزىگە ئايلانغان. مەسخىرۋازلارنىڭ ئويۇنلىرى ئۇنىۋېرسال سەنئەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، ھەربىر كەت، مۇزىكا ۋە سۆز سەنئىتى زىچ بىرلەشكەن.

ئۇيغۇر ئەلنەغمە تىياتىرلىرىنىڭ يۇقىرىقى شەكىللىرىدىن باشقا يەنە، ئەنئەنىۋى قورچاق تىياتىرلىرىنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ.

قورچاق تىياتىرى ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خېلى دەرىجىدە كەڭ تارقالغان دراماتىك شەكىل. ئۇنىڭدا تۈرلۈك ياغاچ قورچاقلار ئارقىلىق جانلىق بولغان كونكرېت ئوبرازلارنى يارىتىلىدۇ. قورچاق تىياتىرلىرى قورچاقۋاز-

لار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدۇ. بۇ تىياتىر ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىشتىراكچىلىرى بالىلار ۋە ياش - ئۆسمۈرلەردىن ئىبارەت. ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى قورچاق تىياتىرلىرىدىن تۈرلۈك مەنبەلەر ئارقىلىق بىزگىچە يېتىپ - كەلگەنلىرى «گاچا پەلۋان»، «تۆگمەنچىنىڭ تويى»، «يېتىم قىز»، «تۆمۈرچى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى قورچاق تىياتىرلىرىنىڭ بەزىلىرى سېھىرگەرلىك خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئىگە. ئۇنىڭدا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ - غارايىپ سېھرىي ئويۇنلار ياغاچ قوچاق ئوبرازىدا تاماشىبىنلار ئالدىدا نامايان بولىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەلنەغمە تىياتىرى ئىرامىزدىن ئىلگىرىكى ۷ ئەسىرلەردە سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا شەكىللەنگەن. ئۇ، قەدىمكى شەرق تىياتىرلىرىغائوخشاش دىنىي مۇراسىملار، توي - تۆكۈن مۇراسىملىرى، مەۋسۇم مۇراسىملىرى، مەشرەپ ئويۇنلىرى شەكىلىدە مەيدانغا كەلگەن. «سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەر بىز چۈشەنگەن مەنىدىكى تىياتىر سۆزى بولغان ئەمەس. چۈنكى ئادەملەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى جانلاندۇرۇپ كۆرسىتىش ئۈچۈن ئىنسانلاردا زۆرۈرىيەت تۇغۇلمىغان. سىنىپلارغا بۆلۈنمىگەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتى يېگانە، بىر پۈتۈن كۈچ تەرىقىسىدە ئەتراپ-

نى ئوراپ تۇرغان تەبىئەتكە ئۆزىنى قارشى قويغان. تۇتىم نىقابىنى يۇزىگە تارتىپ، ھايۋان تېرىسىنى يېپىنىپ ئېلىپ، بىر ئادەمگە ھايۋان قىياپىتىنى، ئىككىنچى ئادەم ئوۋچى تىمسالىنى ئىپادىلىگەن. ئادەملەر نېمە ئۈچۈن بۇنداق ھالەتنى كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغان؟ چۈنكى، پاراۋان ياشاش ئۈچۈن ئىنتايىن زۆرۈر بولغان نەرسىلەر پەقەت ئوۋچىلىق جەريانىغا، قولغا كىرگۈزۈلگەن ئولجىغا باغلىق ئىدى. ياراتقۇچى مەبۇد سۈپىتىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تەبىئەتتىكى دەھشەتلىك كۈچكە قارام بولغان بۇنداق ئىتائەتكارلىق سىنىپسىز جەمئىيەتتە خەلق ئويۇنلىرىدا ۋە ساماۋى كۈچلەرنى ئۇلۇغلاپ، سەجدە قىلىشتا تېياتىر ئېلېمېنتلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. شۇنداق قىلىپ، ئادەم بىلەن ئادەملەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەپ تەسۋىرلەشكە باشلىغاندا تېياتىر تۇغۇلدى. بۇ ئاشۇ ئىنسان - ئىنسانغا تەۋە بولۇپ، ئادەم ئادەمنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا ئۆتكەن ۋاقىتتا سادىر بولدى. تېياتىر — سىنىپىي جەمئىيەت بىلەن بىرگە دۇنياغا كەلدى».① ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنە شۇنداق باي ۋە بىباھا مەدەنىي مىراسى نەچچە مىڭ يىللىق تەپەككۇر ۋە ئىجادىيەت روھىنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ جانلىق تارىخىي ئارزۇ - ئۈمىد-

① ك. گاباين: «ئەرەن تېياتىر تارىخى» 2 - توم. 397 - بەت- «ئۆزبېك تېياتىرى» تاشكەنت 1975 - يىل 69 - بەت.

لىرى، كۆرەشلىرى، قايغۇسى ۋە خۇشاللىقى ئەكس ئەتكەن.

× × ×

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يۇقىرىقىدەك كۆپ خىل ئەل-
نەغمە تىياتىرلىرى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ
بىر خىل ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت سۈپىتىدە ھەر
قايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ روھىنى ئۆزىگە سىڭدۈ-
رۈپ، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۆزلۈكسىز تە-
رەققىي قىلدى ۋە راۋاجلاندى. ھەمدە تەدرىجىي ھال-
دا تېخىمۇ قويۇق تىياتىر تۈسىنى باشلىدى. شۇنـ
داق قىلىپ، دېموكراتىك مەزمۇنغا ئىگە بولغان ئۇي-
غۇر ھازىرقى زامان تىياتىر سەنئىتىنىڭ بىخى سۈ-
پىتىدە ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئاساس
بولدى.

30 - يىللار ئىچىدە جۇڭگو گومىنداڭ پار-
تىيەسىنىڭ ۋەكىللىرى ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا
كېلىپ ئىنقىلابىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئەي-
نى يىللاردا مۇستەبىت شىڭشىسەي جاھان ۋەزىيىتـ
ىنىڭ تەقەززاسى. جۇڭگو كومىنداڭ پارتىيەسىنىڭ
بىۋاسىتە ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى ۋەكىللىرىنىڭ تە-
شەببۇسى بىلەن ئۆزىنىڭ سىياسى پروگراممىسى
بولغان «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى تۈزۈشكە مەجبۇر
بولغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قانۇنلۇق ھالدا 1934 -

يىلى ئۇرۇمچىدە ھەرمىللەت خەلقىنىڭ «مەدەنىي ئاقارىش ئۇيۇشما»لىرى قۇرۇلدى. ئارقىدىنلا ناھايىتى تېز لىكتە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئۇنىڭ شۆبىلىرى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ئاقارىش خىزمىتىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. ھەر قايسى «ئاقارتىش ئۇيۇشما»لىرى قارمىقىدا دەسلەپكى قەدەمدە خەلق سەنئەتكارلىرىدىن تەركىب تاپقان «سانائى نەفسە» (تىياتىر سەنئەت ئۆمەكلىرى) قۇرۇلدى.

ئۇيغۇر ئەلنەغمە تىياتىر سەنئىتى يېڭى بۇرۇلۇش دەۋرىگە قەدەم قويدى. بۇنداق تىياتىر ئۆمەكلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۆچلۈك بالدۇر قۇرۇلغانلىرىدىن بىرى مەرھۇم ئىنقىلابىي قۇربان، جامائەت ئەربابى، شائىر ھەم رېژىسسور قاسىمجان قەمبىرى يېتەكچىلىكىدىكى «غۇلجا سانائى نەفسە» بولۇپ، ئۇ، 1934 - يىلى قۇرۇلغان. ئىككىنچى قەدەمدە 1935 - يىلى قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن، قۇمۇل ۋىلايەتلىرىدە، 3 - قەدەمدە 1936 - يىلى چۆچەكتە ۋە 1938 - يىلى خوتەندە قۇرۇلدى. بۇ تىياتىر ئۆمەكلىرى ئەينى ۋاقىتتا خەلق سەنئەتكارلىرىنى تەشكىللەيدىغان ۋە تەربىيىلەيدىغان «سەنئەت مەكتىپى»، «بىلىم يۇرتى»غا ئايلانغان ئىدى. غۇلجا تىياتىر ئۆمىكى ئاشۇ يىللاردىلا خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئەلنەغمە تىياتىرلىرىنى توپلاپ، رەتلەش بىلەن بىرلىكتە، يەنە «غېرىب - سەنەم»، «پەرھات -

شهردن»، «نوزۇگۇم» قاتارلىق يىرىك دراما تىل-
ياتىرلىرىنى كوللېكتىپ رەتلەپ سەھنىلەشتۈرگەن
بولسا، قەشقەر ئەلنەغمە تىياتىرى جەمئىيەتتىكى
ناچار ئىستىللارنى پاش قىلىدىغان ۋە تەنقىدلەيدىغان
«ساتىراش»، «چېكىملىك نەتىجىسى». «شەرمەندىلەر»
«نامان خەلپەت» قاتارلىق قىزىقارلىق كومېدىيىلەر-
نى ئىشلەپ سەھنىلەشتۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن
بۇ ئۆمەك ئاردىسىدىكى سەنئەت مىراسلىرىنى توپ-
لاش ۋە رەتلەش ئىشىغىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى.
«غېرىب - سەنەم»، «تاھىر - زوھرا»، «پەرھات -
شېرىن»، «ئارشىن مال ئالان» قاتارلىق يىرىك
دراما ۋە كومېدىيىلەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ
چىقتى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتى شە-
كىللەنگەندىن تارتىپلا كومېدىيە، دراما ۋە ئوبە-
رادىن ئىبارەت ئۇچ خىل تىياتىر شەكلىنى بىر
گەۋدە قىلىشتەك مىللىي تىياتىر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە
بولۇپ، خەلق ئاردىسىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتتى ۋە
تىل سەنئىتىنىڭ پارلاق يادىكارلىقى سۈپىتىدە دەۋ-
رىمىزگىچە يېتىپ كەلدى.

شۇنداق دەپ قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر
تىياتىر سەنئىتىنىڭ ھەقىقىي باھارى پەقەت ئازادلىق-
تىن كېيىنلا باشلاندى. لېكىن ھازىرقى زامان ئۇي-
غۇر تىياتىر سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى خەلق ئاردىسىد-
كى قويۇق مىللىي ئەلنەغمە تىياتىرىنىڭ تەرەققىيا-

قىنى بوغۇپ قويغىنى يوق. بەلكى، ئۇ تېخىمۇ كۆپ خەلق ئاممىسىنىڭ سەنئەتكە بولغان ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنىڭ كاپالىتى سۈپىتىدە ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە. ھەمدە كۆپلەپ خەلق سەنئەتكارلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرمەكتە. ھازىرقى زامان تىياتىر سەنئىتىنى تېخىمۇ بېيىتىپ راۋاجلاندۇرۇشتا تۈرتكىلىك رول ئوينىماقتا. بىز بۇنىڭدىن كېيىن يەرلىك ئەلنەغمە تىياتىرلىرىغا تېخىمۇ ئېتىبار بىلەن قاراپ، ئۇنىڭ تارىخىي جەريانلىرىنى، بەدىئىي شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگىنىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز زۆرۈر.

مەشھۇر تارىخىي شەخس جاڭ چيەنىڭ غەربىي دىيارغا قىلغان ساياھىتى ئارقىلىق كۇچا ئەلنەغمىسىنى چاڭئەنگە ئېلىپ كېتىپ ئۇ يەردە ئۇمۇملاشتۇرغاندىن تارتىپ، تاكى چوڭ تىپتىكى ئوپېرا تىياتىرى «غەربىي - سەنەم» قاتارلىق بىر قاتار يېڭى تىياتىرلارنىڭ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا زور ئالقىشقا ئىگە بولۇشىغىچە ئۆتكەن 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت، ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى تارىخىي ئۇستىدىن قىممەتلىك خۇلاسە چىقىرىدىغان باي ماتېرىيال بولىدۇ. ھەمدە ئۇ بىزگە ئۇيغۇر ئەلنەغمە تىياتىر سەنئىتىنىڭ 2000 يىللىدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

يەركەن خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات-
سەنئەت

شىنجاڭ تارىخىدا «يەكەن خانلىقى» بەزى تا-
رىخچىلارنىڭ تەبىرى بويىچە ئۆزىنىڭ قۇرغۇچىسىنىڭ
نامى بىلەن «سەئىدىيە دەۋرى» دەپمۇ ئاتىلىپ كەل-
مەكتە. ۋەھالەنكى، 170 يىل ئەتراپىدا دەۋر سۈر-
گەن «سەئىدىيە دەۋرى»نىڭ خاراكتېرى، تارىختىكى
نۇرنى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي قۇرۇلمىسى
قاتارلىقلار ھەققىدە تېخى ھازىرغىچە تارىخ مۇھاكە-
مە سورۇنلىرىدا رەسمىي مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلگىنى
يوق. پەقەت بۇ دەۋرنىڭ تارىخىي خاتىرىسى بولۇ-
خان قەشقەرلىك مىرزا ھەيدەر كوراگان①نىڭ «تارى-
خىي رەشىدى» ② ناملىق ئەسىرىدىلا، بىز ئۇچۇن
«سەئىدىيە دەۋرى» ھەققىدە مەلۇمات بېرىدىغان
ئاساسلىق مەنبە ھېسابلانسىمۇ، لېكىن بۇ ئەسەر بىز تەلەپ
قىلىدىغان بەزى مەسىلىلەرگە قانائەتلىنەرلىك جا-
ۋاب بېرەلمەيدۇ. بىزمۇ بۇ ئاددىي ماقالىمىزدا ئاز
غىنە كەم II ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن
«يەركەن خانلىقى»نىڭ ئۇمۇمىي ئەھۋالىنى تارىخىي

ئۇقتىدىن تولۇق يورۇتۇپ بېرەلمەيمىز. ھازىرچە بۇ ھەقتە قولىمىزدا بار بولغان ماتېرىياللار يېتەرلىك ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرنىڭ ماھىيىتى ۋە خاراكتېرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن داۋاملىق ئۆگىنىش ۋە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن ئايرىم مۇلاھىزىلەردە، سەئىدخان ھاكىمىيىتى يىراق نەسەب جەھەتتىن چىڭگىزخانغا باغلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، چاغاتاي موڭغۇل ھاكىمىيىتى كاتېگورىيىسىگە قوشۇۋېتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى ئىككى ئەسىر «ئاق» قالىدىغان ئەھۋال شەكىللەنگەن، بىزنىڭچە، نەسەب جەھەتتىكى يىراق باغلىنىش ئەھۋالىغا قاراپ، خاس تىلى، ئۆرپ - ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە مىللىي ئالاھىدىلىك خۇسۇسىيەت شەكلىنى ئالغان بىر مىللەت فورمىسىنى ئايرىم تەھلىل قىلماي مۇمكىن ئەمەس، شۇڭا تارىخىنىڭ بۇ ئىزىنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بويىچە يورۇتۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ گارمۇنىك ئىزچىللىقىنى مۇپەسسەللەشتۈرۈش لازىم. ئۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ دەۋرنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈشنىڭ بەلگىلىك ئەھمىيىتى بار.

× × ×

چىڭگىزخان (مىلادى 1143 — 1227 - يىللار)

ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئۇ قول ئاستىغا كىرگۈزگەن دۇنيانىڭ كەڭ بىر قىسمىنى ئوغۇللىرى جوجى خان (ۋاپاتى 1227 - ؟ مىلادىيە)، چاغاتاي خان (ۋاپاتى 1240 — ؟ مىلادىيە) تولۇي خان(ۋاپاتى 1244 — ؟ مىلادىيە) ئوگدەي خان (ۋاپاتى 1241 — ؟ مىلادىيە) لارغا تەقسىملەپ سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن ئىدى.③ چاغاتاي خان چىڭگىز خاننىڭ 2 - ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭغا شىنجاڭ رايونى، ئالتاي خان يۇرتى (ئالتاي تاغلىرى ئېتىكى)، قەدىمكى نايمان يۇرتلىرى، ④ قارا كىدان (لىياۋ)، تۈركىستان، ماۋرا ئۇننەھىردىن ئىبارەت كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى سۈيورغال قىلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ جايلاردا بەشبالىق (جىمسار) پايتەختلىكىنى چاغاتاي خان سەلتەنىتى تىكلەندى.

چىڭگىز خاننىڭ نەۋرىسى قۇبلاي خان (تولۇي — خاننىڭ بالىسى) چىڭگىز سەلتەنىتىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن (مىلادى 1267 - يىلى) پايتەختنى قارا قۇرۇمدىن بېيجىڭگە يۆتكەپ، جۇڭگونى يەنە بىر قېتىم بىرلىككە كەلتۈرگەن يۈەن سۇلالىسىنى قۇردى.

1368 - مىلادىيە يىلى يۈەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن چىڭگىز خاننىڭ جۇڭگونىڭ ئۆچكى ئۆلكىلىرىدىكى تەسىرى تۈگىتىلدى. چاغاتاي خانلىقى ۋەئودالىق گېجۇي (پارچىلانغان ۋەئودال خانلىق)گە بۆلۈنۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا شىنجاڭدىكى ئەۋلادلىرىمۇ پارچىلىنىپ، چىڭگىز ئەۋلادلىرى سىيا-

سىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىن ئۆزدىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان يەرلىك مىللەتلەرگە ئاسسىمىلاتسىيە بولۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ چاغاتايىنىڭ يۇقىرى سىياسى ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا، مەدەنىيەت مۇتەخەسسىسلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق زاتلىرى ئاساسىلىق رەھبەرلىك خىزمىتىگە قويۇلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى چاغاتاي مۇغۇللىرى ئارىسىغا سىڭىپ كىردى⑤.

چاغاتايدىن تارتىپ تاكى تۇغلۇق تۆمۈرخان (مىلادىيە 1329 — 1363 - يىللىرىدىچە) ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن تەقەززاخانلىق ئۆتتى. تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن چاغاتاي نەسەبىدىن مۇبارەك شاھ. بۇراق خان (چاغاتايىنىڭ تۆتىنچى ئەۋلادى⑥) لار مۇئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرى بىلەن مۇسۇلمان بولۇپ، تۈركلىشىشنىڭ دەسلەپكى قەدىمىنى باسقان ئىدى.

ئاقسۇلۇق مۇللا ئەرشىدىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا ئالدى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخان مۇسۇلمان بولغانىدىن كېيىن (مىلادى 1353 - يىلى) ئۇنىڭغا ئەگىشىپ چاغاتاي ئەۋلادىدىن بىر قېتىمدىلا 70،000 كىشى مۇسۇلمان بولدى⑦. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى تارىخچىلار ئۇيغۇر خانلىقى تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدىن باشلانغان، دەپ قارايدۇ. لېكىن ئۇنىڭ سىياسىي ھاكىمىيەت شەكىللىدىن قارىغاندا، ئۇنى ئىسپاتلايدىغان بېتەرلىك ئاساس يوق. «تارىخ رەشىدى»

دىمۇ تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىنىڭ ھاكىمىيەت قۇ-
رۇلمىسى شەكىل جەھەتتىن چاغاتاي خانىنىڭ ھا-
كىمىيەت تۈزۈلۈشىگە ئوخشايدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ
داۋامى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. «تارىخ رە-
شىدى» (زەيلى)دە مۇنداق بىر ۋەقەنى ھېكايە قىلىپ
دۇ:«چىڭگىزخاننىڭ چەۋرىلىرىدىن بولغان ئىسەن بوغا-
خاننىڭ چوڭ خوتۇنى ساتىلمىش تۇغماس ئىدى.
كىچىك خوتۇنى مەكىلىك ھامىلدار بولغاندا، ساتىل-
مىش خوتۇن ھەسەت قىلىپ، مەكىلىك خوتۇنىنى قو-
ماندان شىراۋۇلغا بېرىپ، ئۇنى يۇرتىغا قوغلىۋەتـ
تى (چىڭگىزخاننىڭ نەسەب ئادىتى بويىچە خانلار-
نىڭ كىچىك خوتۇنىنى چوڭ خوتۇن خالىسا ئائىلىسى-
دە تۇرغۇزاتتى، خالىمىسا ئۇنى باشقا ئەرگە بېرى-
ۋېتىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى). ئىسەن بۇغاخان ئاز ۋا-
قىتتىن كېيىن ۋاپات بولدى. موڭغۇللار خانسىز قالـ
دى. ئەمىر بولاجى دوغلات، خانزادە تېپىش ئۈچۈن
تاش تۆمۈر ئىسرىنى بۇيرۇدى. ئۇ ئەترايىنى قېزىپ،
مەكىلىك خوتۇنىنى تېپىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى.
مەكىلىك خوتۇن ئىسەن بۇغاخاندىن تۇرەلگەن ئوغلـ
غا «تۇغلۇق تۆمۈر» دەپ ئىسىم قويغان ئىدى. ئۇلار
مۇۋاپىق پۇرسەت تېپىپ خانلىق نەسەبى ئۈچۈن تۇغـ
لۇق تۆمۈرنى ئىلىپ قاچتى ۋە يولدا كۆپلىگەن رە-
يازەتلەرنى چېكىپ، ئاخىرى ئامان - ئېسەن ئاق-
سۇغا يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن تۇغلۇق تۆمۈر-
خانىنى قەدىمكى موڭغۇل خانلىرىنىڭ رەسمىيىتى

بويىچە خانلىققا كۆتۈردى...⑧» يۇقىرىقى بايانلاردىن قارىغاندا، ئاقسۇنى مەركەز قىلغان ئىسلام خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ھاكىمىيىتى ئۆز ئالدىغا بىر دەۋرنى شەكىللەندۈرەلمەيدۇ. بۇلارنى ئىزاھلاپ ئۆتۈشتىن مەقسەت، بىز مۇلاھىزە قىلماقچى بولغان يەركەن خانلىقىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى قانداق ئۆلچەملەر بويىچە پەرقلەندۈرۈش لازىملىقىنى چۈشىنىش ئۈچۈندۇر.

تۇغلۇق تۆمۈر خاندىن كېيىنكى ئەھۋاللارغا كەلسەك ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجەخان 1399-مىلادىيە يىلى قەمىرىددىننىڭ (ئەمىر بولاجى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى) قولىدىن قېچىپ چىقىپ، دەسلەپ خوتەنگە كەلدى. ئۇ يەردىن دادىسىنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە ئاقسۇ ئارقىلىق تۇرپان قاراغوجىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپانىنى مۇسۇلمان قىلدى. پەقەت مىلادىيە 1419 - يىلغا كەلگەندە تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى پۈتۈنلەي مۇسۇلمانلىشىپ بولدى. تۇغلۇق تۆمۈر خاندىن تارتىپ سۇلتان سەئىدخانغىچە جەمئىي چىققىزىلادىدىن يەتتە خان تەختكە ئولتۇردى⑨. بۇ دەۋرلەر تارىخىستاندا ئاقساق تۆمۈر (تۆمۈرلەڭ) ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان تارىخىي پەيتكە (تۆمۈرلەر دەۋرى) تۇغرا كېلىدۇ. ئاقساق تۆمۈردىن بۇرۇن ماۋرا ئۇنىڭھىر ۋە شىنجاڭ رايونى چاغاتاي ئۇلۇسى تەۋەلىكىدە بولۇپ، كېيىنچە بارلاس قەبىلىسىدىن بولغان تۆمۈرلەڭنىڭ ھەر خىل يوللار بىلەن ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ ماۋ-

رائۇننەھمرنى بۆلۇۋالغاندىن كېيىن چاغاتاي ھاكىمىيىتى پاوچىلىنىپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئاقساق تۆمۇر 1360 - يىلى باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن تارتىپ تاكى 1405 - يىلى ئۆلگەنگە قەدەر يېرىم ئەسىرگە يېقىن دېگۈدەك ھەربىي يۈرۈش قىلىپ ئىرانىنىڭ بىر قىسمى، پۈتۈن خۇراسان، دەشتى قىپچاق، شىمالىي ھىندىستان قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزۈپ، تۆمۇرلەر سۇلالىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. تۆمۇر ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تاررىسىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى ئۈزۈلمەي داۋام ئەتتى. شۇنداق تارتىپ تاكى ئەبۇ سەئىد (1459 - 1469 - يىللار ئارىلىقىدا ھراتتا تۆمۇرلەرنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان) زامانىسىغىچە بولغان يېرىم ئەسىر ئىچىدە كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە شاھلىق تاجى شاھرۇھمىرزا، ئۇلۇغبەك، ئابدۇللىتىپ، ئابدۇللا، بابۇر قاتارلىق بىر قانچە شاھزادىلەرنىڭ بېشىدىن ئالماشتى. بۇ جەريانلاردا يالغۇز تۆمۇرلەر ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش جەڭ - ماجىرالىرى داۋاملىشىپلا قالماستىن، يەنە شىنجاڭدىكى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ھاكىمىيەت تالىشىش ماجىرالىرىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن ئىدى.

سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ چوڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇت خاننىڭ ياردىمى بىلەن شاھبەك شەيبانى خان پۈتۈن ماۋرا ئۇننەھرگە خان بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئۇ سۇلتان ئەخمەت خان (سۇلتان مەھ-

مۇت خانىڭ ئىنىسى) نى يوقىتىشقا قەدەم قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئەخنىس دېگەن جايدا شىددەت-لىك ئۇرۇش قىلىپ، بۇ ئۇرۇشتا شەيبانى خان غەلىبە قىلدى. ئۇ مەھمۇت خان بىلەن ئەخمەت خاننى ئەسىر ئالدى ۋە ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئافسۇغا ھەيدەپ تۇتتى. ئەسىرلەر ئىچىدە سۇلتان ئەخمەت خانىڭ ئوغلى سەئىدخانمۇ بولۇپ، ئۇ ياردەم بولغاچقا، ئەسىر سۈپىتىدە شەيبانىخان قولىدا قالدى. ئۇزاق ئۆتمەي، دادىسى ئەخمەت خانىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، سەئىدخان شىنجاڭغا قېچىپ كەلدى. دەسلەپ قىرغىزلارغا خان بولدى. بىراق ئۇ تېخى كۈچ نىسبىتى جەھەتتە شەيبانى خاندىن كۆپ ئاجىز بولغاچقا، ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، بەرەخشان ئارقىلىق كابولغا بېرىپ، بىر نەۋرە ئاغىسى بابۇر شاھنىڭ⑩ پاناھىغا كىردى. سۇلتان سەئىدخان بابۇر شاھنىڭ ياردىمى بىلەن كۆچلەنگەندىن كېيىن ئەنجان ئارقىلىق قەشقەرگە كەلدى. ھەمدە دوغلات شاھزادىلىرىدىن ئابابەكرى مىرزىنىڭ يەركەن، قەشقەر، خوتەندىكى 48 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئاتالغان «يەركەن خانلىقى»نى تىكلىدى. «سەئىدخان كۆچلۈك مەردىپەتپەرۋەر مەدەنىيەت ئاشناسى ئىدى... ئۇنىڭ دەۋرىدە قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ھاۋاسى نۇرلاندى، سەئىدخان ئېسىل، نجاتكار ۋە ئالىيجانابكىشى ئىدى. تەكەللۇپنى ياخشى كۆرمەيتتى، بۇنىڭ

ددن باشقا جەسۇر ۋە جەڭگىۋار بولۇپ، سىپاگەرچە-
لىكتە قوماندان ئىدى. مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ
ئېيتقىنىچە موڭغۇل، ئۆزبېك، چاغاتاي ئۇلۇرى
ئىچىدە سەئىدخاندەك ئۇستا مەرگەن يوقتۇر»⑪. «تا-
رىخ رەشىدى» (زەيلى)دە سەئىدخان «خەتتاتلىق، شە-
رىيەت، ھەلچىلىك (خەتكە ھەل بېرىش) مۆھۈر ئو-
يۇش (تامغىچىلىق)، زەرگەرلىك، نەققاشچىلىق، مە-
مارچىلىق، سازچىلىق، ئوق ئۆتىمەس تۆمۈر كىيىم
ياساش (بىرونىك)، ئوق، قىلىچ، نەيزە ياساش،
مېتال ئايرىش قاتارلىق ھۈنەر - سەنئەتلەردە ئۇ
ئۇر دەۋرىنىڭ ئىقتىدارلىق كامىلى ئىدى. سەنئەتنى
قىزغىن سۆيەتتى. ئۇد، ساتار، تەمبۇر، چارتار
(تۆت تار) غىجەكلەرنى ياخشى چالاتتى. تۇركچە
ۋە پارسچە بەھۇزۇر شېئىر يازالايتتى. قىسقىسى، ئۇ
ھەم ئەلەم، ھەم قەلەم ساھەسىنىڭ ئىستېداتلىق ما-
ھىرى ئىدى»، دەپ بايان قىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان يۇقىرىقىدەك سۈپەتلىرى بە-
لەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ناھايىتى تېز شۆھ-
رەت تاپتى ۋە كۆپ ھىمايىگە ئىگە بولدى. ئۇ «يەر-
كەن خانلىقى» نىڭ باش خانى سۈپىتىدە ھاكىمى-
يەت بېشىدا تۇرغان مەزگىللىردە ئالدى بىلەن پار-
چىلىنىپ كەتكەن فېئودال بۆلۈنمە بەگلىكلەرنى بىر-
لەشتۈردى. ئۇ دەسلەپ ئوغلى ئابدۇرېشىت خان بىلەن
مىرزا ھەيدەر كوراگان («تارىخىي رەشىدى»نىڭ مۇ-
ئەللىپى) نى ئېلىپ، بولۇر (لاداخ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى-

ددکی یەرلەر)گە یۈرۈش قىلىپ، ئۇ جايلارنى «يەر-
كەن خانلىقى» نىڭ تەۋەلىكىگە قايتۇرۇۋالغاندىن
كېيىن ئارقىدىن بەدەخشاندىكى باشباشتاق بۆلگۈنـ
چى ھۆكۈمرانلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ قايتتى. بۇ
مەزگىللەردە سەئىدخاننىڭ ئاكىسى مەنسۇرخان (1547 —
1503) چالىش (قارا شەھەر)دىن تارتىپ تۇرپانغىـ
چە بولغان جايلارنىڭ خانى ئىدى. سەئىدخان تەشەبـ
بۇسكار بولۇپ مەنسۇرخان بىلەن ئىتتىپاقلىق كېلىـ
شىمى تۈزدى. بۆلۈنۈپ كەتكەن بۇ جايلارنىمۇ ئۆـ
زىگە بىرلەشتۈردى. نەتىجىدە سەئىدخان زامانىدا
قۇمۇلدىن بەدەخشانغا قەدەر بولغان جايلاردا ئىتتىـ
پاقلىق ۋەزىيىتى شەكىللەندى.

ئومۇمەن ئالغاندا، سەئىدخان پۈتۈن شىنجاڭ
رايونلىرىدا بىرقەدەر مۇقىم سىياسىي ۋەزىيەت تۈرـ
غۇزدى. سەئىدخاندىن بۇرۇن بۇ جايلار چاغاتاي
ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشلىرى
نەتىجىسىدە ۋەيرانچىلىق ئوچىقىغا ئايلىنىپ قالغان
ئىدى. بولۇپمۇ ئابابەكرى مىرزا ھۆكۈمرانلىق قىلـ
غان 40 نەچچە يىل ئىچىدە خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئىقـ
تىسادىي زۇلۇملار چېكىدىن ئاشقان ئىدى. سەئىدخان
تەختكە چىققاندىن كېيىن ئادالەت ئورنىتىشقا كۆڭۈل
بۆلۈپ پۇقرالاردىن ئېلىنىدىغان 10 يىللىق ئالۋاڭـ
سېلىق مەجبۇرىيىتىنى كەچۈرۈم قىلدى. خەلقنىڭ قانـ
تەر بەدىلىگە كەلگەن خانلىق خەزىنىسىدىكى ئالتۇنـ
كۈمۈش قاتارلىق خەزىنىلەرنى خەلقتە مۇۋاپىق ھالـ

دا تەقسىملەپ بېرىۋەتتى. ھەمدە ھەر خىل ئىقتىسـ-
دىي ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى.

سەئىدخان مەرىپەتنى سۆيگەچكە؛ ئۆز دەۋرىنىڭ بىلىم ئەھلىلىرىنى ئالاھىدە ئەتىۋارلىدى. ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە باشقا پەنلەر بويىچە كۆپلىگەن شاگىرت-لارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. ئابدۇرېشىت خان، ھىر-زا ھەيدەر كوراگان قاتارلىق كىشىلەر سەئىدخاننىڭ بىۋاسىتە تەربىيىسى ئاستىدا يېتىشكەن ئۆز دەۋرىنىڭ ئىقتىدارلىق ئالىملىرى ھېسابلىنىدۇ. گەرچە سە-ئىدخان دەۋردە بۇ جايلارنىڭ مەدەنىيىتىدە مەلۇم يۇكسىلىشلەر بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەتتە ئەرەب ۋە پارسلاشتۇرۇشقا كۆپرەك ئەھمىيەت بەرگەچكە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپ-لىقى ئۇنىڭ دەۋردە كۆرۈنەرلىك بۇزۇلۇشقا ئۇچ-رىدى. بۇنداق ھالەتنى سەئىدخان دەۋرى مەدەنى-يىتىنىڭ سەلبىي تەرىپى دېيىش مۇمكىن.

سەئىدخان مىلادى 1533 - يىلىنىڭ بېشىدا يەتتە مىڭ قوشۇن بىلەن تىبەتكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇ يەردىكى بىرقانچە پارچە ھاكىمىيەتلەرنى ئىشغال قىلدى. ئۇ جايدىن يەركەنگە قايتىشىدا ئالى ئېگىز-لىكىدە ئىس ئۇرۇپ كەتكەن سەۋەب بىلەن شۇ يىل-نىڭ ئاخىرى يولدا ۋاپات بولدى. ئۇرنىغا ئوغلى ئابـ-دۇرېشىت خان قەدىمكى ئادەت بويىچە ئاق كىگىز ئۈس-تىدە ئولتۇرۇپ خانلىق تەختىگە چىقتى.

ئابدۇرېشىت خان دەۋرى (1533 — 1569) سە-

ئىدىيە ھاكىمىيىتىنىڭ بىرقەدەر مۇستەھكەملىنىشىگە ئەگەن، تەۋەلىكى كېڭەيگەن. سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە مەلۇم گۈللىنىش ھاسىل قىلغان دەۋر ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچى مىرزا ھەيدەر كوراگان ئۆز تارىخىنى ئابدۇرېشىت خان نامىغا بېغىشلاپ، بۇ كىتابنى «تارىخ رەشىدى» دەپ ئاتىغان ئىدى.

ئابدۇرېشىت خان 27 يىل ھۆكۈم سۈردى. 49 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ مىلادى 1569 - يىلى ۋاپات بولدى. موللا ئىسمىتوللا مۆجىزىنىڭ «تارىخىي مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە، ئابدۇرېشىت خان ھىجرىيە 977 - يىلى (مىلادى 1569 - يىلى) تەبەت ۋەپامىر ئېتەكلىرىنى بويسۇندۇرۇپ بولۇپ، يەركەنگە قايتىشىدا كېسەللىك سەۋەبىي بىلەن ۋاپات بولغان. يەركەندىكى «ئالتۇن مازارغا دەپنە قىلىنغان، دەپ يېزىلىدۇ. ئابدۇرېشىت خاندىن كېيىن ئوغلى شىجائىددىن تەختكە ئولتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇكېرىم خان، مۇھەممەت خان، ئابدۇلېتىپ خانلار، ئارقا - ئارقىدىن خان بولۇپ، 59 يىل ھۆكۈم سۈردى. بىراق بۇ دەۋرلەردە ئابدۇرېشىت خان ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى ئەۋج ئېلىپ، ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش داۋام قىلدى. پەقەت ئابدۇللا خان (ئابدۇرېشىت خاننىڭ كىچىك ئوغلى) ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن (مىلادى 1638 - يىلى) يۇقىرىقىدەك قالايمىقان ئۇرۇش - جېدەللەرنى زور ئەسە-

كىرىشى كۆچۈش بىلەن بىسقتۇرۇپ، بىر مەزگىل تىنچ-
لىق ۋەزىيەت پەيدا قىلدى. سەئىدىيە خانلىقى ئېگىز
لىگەن پۈتكۈل يۇرتنىڭ تىنچلىقى ياخشى تەمىن قى-
لىپ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي كۆچى ئۆستى. ھەتتا
ھەربىي تۈركىستاننىڭ خېلى چوڭ بىر قىسمى سەئى-
دىيە ھاكىمىيىتىنىڭ تەۋەلىكىگە قايتۇرۇۋېلىندى.
ئابدۇللاخان دادىسى ئابدۇرېشىت خانىنىڭ ئىشلىرىغا
ۋارىسلىق قىلىپ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئىسلا-
ھاتلىرىنى يۈرگۈزدى. ئۇچىنى ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان
ئىقتىسادىي ئەسلىھەلەرنى ئەسلىگە كەلتۈردى. يەنە
ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ
تېرىلغۇ يەرلەرنى كېڭەيتتى. ھەرقايسى جايلاردا
چوڭ مەدرىسلەرنى بىنا قىلدى. قەشقەردىكى ئاتاقلىق
«خانلىق مەدرىسى» ئابدۇللاخانىنىڭ دەۋرى بىلەن
مەشھۇر دۇر. بىراق ئۇنىڭ ھاكىمىيەت دەۋرىمۇ
ئۇزاققا بارمىدى. قەشقەرگە ئۇمۇمىي ۋالىي قىلىپ
تەيىنلىگەن يولۋاس خان (ئابدۇللاخانىنىڭ ئوغلى) نا-
ھايىتى زالىم ۋە مۇستەبىت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاب-
دۇللاخان ئۇنى مەنسەپتىن بوشىتىشنى قارار قىلدى.
ۋەھالەنكى، قارا نىيەت زالىم يولۋاس خانمۇ ئۇزاقتىن
بۇيان دادىسى ئابدۇللاخانىنى يوقىتىپ، پۈتكۈل
سەئىدىيە ھاكىمىيىتىنىڭ خانى بولۇش كويىدا مە-
خپىي تەييارلىق قىلىپ يۈرگەن ئىدى. دەل مۇشۇ پەيت-
تە، ئۇ تۇيۇقسىز توپىلاڭ قوزغاپ مىلادى 1668-
يىلى ئابدۇللاخانىنى مەغلۇپ قىلىپ، ھاكىمىيەتنى

تارتىۋالدى. يولۋاس خان تەختتە ئولتۇرغان ئىككى يىل ئىچىدە، ئۇ جايلاردىكى خەلقلەر ئىچىدە بالاي-ئاپەت ئىچىدە قالدى. «تارىخ رەشىدى» (زەيلى) نىڭ ئاخىرىدا «يولۋاس خان شۇنداق يامان زالىم ئىدىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا ھەججاج زالىم⑭ خىجىل ۋە زوھاك ماران⑮ شەرمەندە ئىدى» دەپ يازغان.

ئاخىر خەلق يولۋاس خاننىڭ زۇلمىغا چىداپ تۇرالماي ئۇنىڭغا قارشى ئومۇميۈزلۈك ئىنقىلاب قوزغىدى. نەتىجىدە 1670 - يىلى يولۋاس خان ئۆلتۈرۈلۈپ، ئابدۇللاخاننىڭ ئىنىسى ئىسمايىل خان ھاكىمىيەتنى ئىگىلەپ قايتىدىن بۇرتنى تىنچىتتى.

ئابدۇللاخان دەۋرىدىلا غەربىي تۈركىستاندىكى تۆمۈرلەر ھاكىمىيىتى ئاجىزلىشىپ زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان ئىدى. نەتىجىدە ئۇ يەردىكى ئاھالىلەر جۈملىدىن سۈيىقەستچى ۋە ھىيلە - مىكىرلىك غوجىلار، سوپى - ئىشانلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ قەشقەر، يەركەن، خوتەنلەرگە كېلىپ ماكانلىشىشقا باشلىدى. ئابدۇللاخاننىڭ ئۆزىمۇ ئىدىيە جەھەتتىن تەسەۋۋۇپچىلىققا كۆچلۈك بېرىلگەن ئىشانلىقنىڭ يالغۇچىسى بولغاچقا بۇ نىقابلانغان غوجىلارنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن قارشى ئالدى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ جايلاردىكى تەسەۋۋۇپچىلىق پائالىيىتىگە كۆچلۈك مەدەت بەردى. ئۇلارغا يۇقىرى دەرىجىدە ئەقىدە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تاشكەنت، سەمەرقەنىد، قوقەنت، بۇخارا قاتارلىق جايلاردىن قېچىپ كەلگەن بۇ غوجىلار ناھا-

يەتتى تەز ئاردىدىلا ھۆكۈمران ئوردۇنغا چىقتى. سوپى-
زاھىتلىق تەشۋىقاتى بىلەن ئاممىنى ئۆزىگە رام قى-
لىۋالغان غوجىلارنىڭ «سەئىدىيە ھاكىمىيىتىنى» پاچاق-
لاپ تاشلاپ، ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ غەرىجىلار ھاكىمى-
يىتىنى تىكلەشتىن ئىبارەت شۇم نىيىتى ئىسمايىل
خان دەۋرىگە كەلگەندە تولۇق ئاشكارىلاندى «قارا
تاغلىق»⑯ لارنىڭ ئاقساقىلى غوجا ئىسھاق ۋەلىنىڭ
ئوغۇللىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن «ئاق تاغلىق»⑰
لارنىڭ ئاقساقىلى غوجا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ ئوغلى
غوجا ھىدايىتۇللا ئىشان، بۇ مەزگىلدە يەركەنگە كې-
لىپ، ئىككى يۈزلىمىلىك بىلەن چوڭ ئابروي تېپىپ،
ئەتراپىدىكى «ئاق تاغلىق» مۇرتلىرىنىڭ ياردەمى
بىلەن ئاشكارا ھالدا ئىسيان قوزغاپ يەركەننى مۇ-
ھاسىرە قىلىۋالدى. يەركەن ئۇچىدىكى غوجىلار ۋە
سوپىلارنىڭ يېقىندىن ماسلىشىشى بىلەن ئىسمايىل
خاننى ئەسىر قىلىپ، ھىدايىتۇللا غوجا ئۆزىنى خان»
دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ ئىستېلاسى ئۇزاق
داۋام قىلالمىدى. 3 — 4 ئايدىن كېيىن سەئىدىيە
ئەۋلادىدىن مۇھەممەت ئىمىنخان قەشقەردە كۆچ توپ-
لاپ ھىدايىتۇللا غوجىنى مەغلۇپ قىلىپ «يەركەن
خانلىقى»نى قايتۇرۇۋالدى. غوجىلارنى قوغلاپ چې-
قاردى. ھىدايىتۇللا غوجا ئەسىر قىلىنغان ئىسمايىل
خاننى ئېلىپ مۇرتلىرى بىلەن ئىلىغا قاچتى ۋە ئۇ
يەردىكى جۇڭغار خانلىقىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى.
ھىدايىتۇللا غوجىنىڭ بۇ تەلىپى جۇڭغارىيە خانى

غالدان قونتەيجىنىڭ ئۆزاقتىن بۇيان ئالتە شەھەر-
نى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئارزۇسىغا تازا ماس كەل-
دى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھىدايەتئوللا غوجىنى ئۆز پا-
ناھىغا ئېلىپ، ئۇنىڭغا «ئاپاق» نامىنى شەرەپ ئۇنۋا-
نىنى بەردى. شۇندىن باشلاپ، ھىدايەتئوللانىڭ
نامى«ئاپاق غوجا»دەپ ئاتالدى. ئاپاق غوجا جۇڭغار خانلىقى-
نىڭ ھۆكۈمرانى باتۇرقونتەيجىنىڭ تۆتىنچى ئوغلى غالـ
دانىنىڭ پانالىقىدا تۇبۇت (تىبەت) بەشىچى دالاي لا
ما قوشۇنلىرىغا يۆلىنىپ، 1679-يىلى سەئىددىيە خانلىقىنىڭ
ئاخىرقى ۋەكىلى مۇھەممەت ئىمىن خانغا قارشى چوڭ دۆ-
لەتلىك قوشۇن تارتىپ كېلىپ. مۇھەممەت ئىمىن خان-
نى ئۆلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن 170 يىل داۋام قىلـ
غان سەئىددىيە ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، ئاپاق خوجا
باشچىلىقىدىكى غوجىلار ھۆكۈمرانلىقنى تىكلەندى.
شۇنىڭ بىلەن بۇ جايلار جۇڭغار خانلىقىنىڭ كونـ
ترولىگە ئايلىنىپ، ئاپاق غوجا ئەۋلادلىرىنىڭ 80 نەچـ
چە يىللىق پاراكەندىلىك ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە خارابـ
لىشىشقا باشلىدى.

خۇلاسە قىلغاندا، چاغاتاي نەسەبىدىن سۇلتان
سەئىدخان ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان 1514 - يىلىـ
دىن، سەئىدخانىنىڭ ئاخىرقى ئەۋلادى مۇھەممەت
ئىمىن خان ئاغدۇرۇلغان 1679 - يىلغىچە بولغان دەۋرـ
شىنجاڭ تارىخىدا «سەئىددىيە دەۋرى» دەپ ئاتالدى.
ئۇنىڭ تەۋەلىكى تىبەت، كەشمىر، بەدەخشاندىن تار-
تىپ. ئالتاي ۋە ئىمىل (تارباغاتاي)دىن باشقا پۈتـ

كۆل شىنجاڭ رايونىنى (كېيىنچىرەك غەربىي تۈركىستان رايونلىرىنىڭ بىر قىسمىنى) ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ دەۋرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ھاكىمىيەت مەركەزلەشكەن، جەمئىيەت بىرقەدەر تىنچلىنىپ گۈللىنىشكە يۈزلەنگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. سەئۇدىيە دەۋردە خەلق ئۈستىدىكى ھەددىدىن ئارتۇق باج - ياساق مۇئاپىق تەڭشەلدى. خانلىق نىزامى يولغا قويۇلۇپ، ئوردا ئىچىدىكى چېكىدىن ئاشقان چېرىكلىك ۋە كەيپىي - ساپالىق تۈرمۇشقا خاتىمە بېرىلدى. خان بولغان كىشى ھەر يىلى نەۋەلىكىدىكى پۇتكۈل يۇرتلارنى ئارىلاپ پۇقرانىڭ ئەرزىنى تىڭشايدىغان ۋە شۇ ئاساستا يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ خەلىنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىشىنى چەكلەيدىغان ھالەت شەكىللەندى. چاغاتاي دەۋردە ۋەزىرانچىلىقا ئوچرىغان ئىقتىسادىي ئىسلاھىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن سۇ ئىنشائاتلىرى، يول، ئۆزۈك-توغان قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىلدى. ئەسكىرىي كۈچنى قىسقارتىپ ھەربىي چىقىمنى ئازايتتى.

سەئىدىيە دەۋردە بولۇپمۇ سودا - سانائەت كۆرۈنەرلىك تەرەققىياتقا ئېرىشتى. چاغاتاي دەۋردە بىر مەزگىل ئۆزۈلۈپ قالغان «يىپەك يولى» سودىسى قايتا راۋاجلىنىپ، بۇ رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. ئىچكى ۋە تاشقى سودا راۋاجلاندى. بۇ جايلاردىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاشتېشى، ئالتۇن، جاۋاھىر، ماتا-

چەكمەن، يۇك، تېرە، زىلچا كىرگۈزۈلۈپ، كۆپ مىقدارداً يىپەك، تاۋار، چىنە - قاچا، فارفور بۇيۇملارغا ئالماشتۇرۇلدى. جۇملىدىن ھىندىستان، ئىراق، ھەمەدان، شىراز، تەبرىز، تېھران، مىسىر قاتارلىق جايلارغا كىگىز، ماتا، چەكمەن، ئالتۇن، يىپەك قاتارلىق يەرلىك مالىلار كىرگۈزۈلۈپ، ئۇ يەرلەردىن دورا - دەرمەك ۋە باشقا مالىلارنى ئالماشتۇراتتى. شۇنىڭ بىلەن شەھەر بازارلار ئاۋاتلاشتۇرۇلدى. بەزى يېڭى ئاۋات مەھەللە بازارلىرى شەكىللىنىپ، چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇرۇش خارابىلىرى مەمۇرلاشتى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ يەرلىك سانائەت تۈرلىرى: بىناكارلىق، تاشچىلىق، ئارخىتېكتۇرلۇق، نەقاشلىق قاتارلىقلار كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇكسەلدى. بولۇپمۇ كان - مەدەنچىلىك سانائىتى سەئىدىيە دەۋرىنىڭ ئاساسىي ھۆكۈمەت مەبلىغى بولدى. ئەنە شۇ دەۋرلەردە يېڭىسارداىكى شاناز تۆمۇر كانى، كۇچا مىس كانى، كىرىيە، چەرچەن تۆمۇر، مىس، ئالتۇن كانلىرى... ئېچىلىپ، ئۇنىڭدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنلەر ئۆزىنىڭ ھاجىتىدىن ئېشىپ، قوشنا جايلارغا ئېكسپورت قىلىنىدى. مەدەنچىلىك سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى بۇ جايلارنىڭ زەرگەرلىك، مىسكەرلىك، تۆمۇرچىلىك قاتارلىق يەرلىك قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ، سەئىدىيە دەۋردە يېڭى گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. بىز بۇنىڭ تەپ-

سلاتىنى تۆۋەندە قىسقىچە بايان قىلىمىز.

× × ×

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەن «ئالتۇن دەۋرى» ھېسابلانغان قاراخانىلار دەۋرى ئەدەبىياتى چىڭگىزخان ئىمپېرىيەسىنىڭ ئۇرۇش سىياسىتى كاساپىتىدىن بىر مەزگىل ئۇزۇلۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولىدى. لېكىن تارىخنى ئۇزۇپ قويغىلى بولمىغىنىدەك، بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات ئەنئەنىسىنى پۈتۈنلەي ئۇزۇۋېتىش ھەم مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەرق ئۇرۇپ گۈللىنىۋاتقان قاراخانىلار ئەدەبىياتىنىڭ ھامىسى سۈپىتىدە سەئىدىيە دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتىنى قايتىدىن نوتىلاشقا باشلىدى.

مەلۇمكى، بىر دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى دەرىجىسى ھەر خىل ئامىللارغا باغلىق بولغىنىدەك، سەئىدىيە دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىمۇ ئۆچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەرنىڭ تۇرتكىسىدىن خالى ئەمەس.

بىر تەرەپتىن ئالغاندا، «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ پاساھەتكە يەتكەن بۇ دەۋرلىرىدە «يۇرەك تارلىرىدىن يىپ ئېشىپ ئۇيغۇر نەزمىسىنى جەۋلانغا كەلتۈرگەن» ئاتايى، سەككاكى، لۇتپى، ناۋائىغا ئوخشاش بۇيۈك نامايەندىلەر

بارلىقنى كۆلەم پوئېتىكىنىڭ ئۆزۈلمەس دولقۇنلۇق ئېقىمىنى ھاسىل قىلدى. ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئۆچمەس تۆھپىلىرى ھەقىقەتەن ئەجداد-لىرىمىزنىڭ مەدەنىيەت يارىتىشتا ئۆز زىمىسىگە چۈشكەن شەرەپلىك مەجبۇرىيىتىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ ئورۇنلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە يېتەكچىلىك قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. گەرچە ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىجادىيىتى (زامان ۋە ماكان جەھەتتە) تۆمۈرلەر دەۋرىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، ئەنئەنە ۋە نەسەب ئورتاقلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتى بىلەن سەئىدىيە خانلىقى تەۋەلىكىدىكى قەرىنداشلىرى ناھايىتى چوڭقۇر تۇنۇش ئىدى. ۋە ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىياتى دەپ قارايتتى. شۇڭلاشقا ناۋايى قاتارلىق نامايەندىلەرنىڭ مول بەدىئىي ئىجادىيەتلىرىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىسىز سەئىدىيە دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، سۇلتان سەئىد خانىنىڭ ئۆزى مەرىپەتپەرۋەر ئائىلە مۇھىتىدا ئۆسىتى. ئۇنىڭ چوڭ دادىسى يۇنۇس خان ئەينى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەرىپەتپەرۋەر خانى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يارىدەملىك بىلەن بۇيرۇق ئالىم مەۋلانا ئىلى يەزدى⑱گە شاگىرت بولۇپ، 12 يىل ئوقۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ بۇيۇك ئالىمى بولۇپ يېتىشكەن ئىدى. سەئىد خانىنىڭ دادىسى ئەھمەت خان يۇنۇس خاندىن بە-

ۋاستە تەربىيە ئالدى ۋە ئوغلى سەئىدخاننى كىچىك چېغىدىن تارتىپلا ئىلىم - مەرىپەت سۆيى بىلەن يۇغۇردى. سەئىدخان يەنە بىر نەۋرە تۇغقىنىنى شائىر ئوبۇلقاسىم بابۇر بىلەن بىر مەزگىل ھەمسۆھبەت بولۇپ، ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنى ناھايىتى پۇختائۆگەندى. بىز يۇقىرىدا شەرھىلىگەندەك، سەئىدخان 20 ياش ۋاقىتلىرىدا ئىلىم-پەننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بويىچە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىقتىدارلىق ئالىمى بولۇپ قالماستىن بەدىئىي ئەدەبىيات جەھەتتىمۇ خېلى تونۇلغان شائىر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئىلىم ئەھلىلىرىنى بولۇپمۇ شائىرلار ۋە مۇغەننى (سازەندە)لەرنى ئارتۇقچە ھۆرمەت قىلدى ۋە ئۇلارنى ئەتىۋارلىدى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى تولۇق «دىۋان» سۈپىتىدە ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولمىسىمۇ، لېكىن «تارىخ رەشىدى»دە ئۆرنەك قىلىنغان بەزى شېئىرلىرىدىن ئۇنىڭ خېلى كامالەتكە يەتكەن شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈش تەس ئەمەس:

قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدەك بىر گۈلى رەنالسى بار،
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۇلبۇلى شەيدالسى بار.
ھۆر بىرلە جەننەتۈلمە ئۇانى كۆڭلۈم نەيلىسۇن،
يارىنىڭ كويىدا يۈزمىڭ جەننەتۈلمە ئۇاسى بار.

لەئىلىدىن خەتنى بۇدۇر① ھەردەم تىرىكلىككە نىشان.

① لەئىلىدىن خەتنى بۇدۇر — يارنىڭ ئىككى لەۋىدىن چىققان قىزىل مەنسىدە.

خۇش نەشاندۇركى ئىككى قاشىدىن تۇغراسى① بار.
بىر چۇچۇك سۆز بىرلە ئۆلگەن جىسىمنىمە بەرىدىك ھايات،
لەئلى جان بەخشىكدە ② گويا كىم مەسىھ ئەنپاسى ③ بار.
يۈزى ئۆززە كاكۇل ۋە زۇلپىن ④ پەريشانى كۆرگىلى،
ئى سەئىد ئاشىپتە ⑤ كۆڭلۈمنىك ئەشەپ سەۋداسى بار.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە سۇلتان سەئىدخانىنىك بىر قانچە پارچە يازغان شېئىرلىرىمۇ مەلۇم.

بۇ دەۋردە «تارىخ رەشىدى» ناملىق داڭلىق تارىخىي ئەسىرى بىلەن شۆھرەت تاپقان مىرزا ھەيدەر كوراگان تارىخ ۋە ئەدەبىيات ئۇلىمى جەھەتتە سۇلتان سەئىدخانغا شاگىرت ئىدى. ئۇ بىر مەزگىل سەئىدخان ئوردىسىدا ئۇنىك بىللەن بىللە تۇردى. كېيىنرەك قەشقەرنىك ھاكىمى قىلىپ تەيىنلەندى. ئۇ «تارىخ رەشىدى» ناملىق ئەسىرىنى 1544 - يىلى يېزىپ بولدى. مەزكۇر — تارىخچىدىن نەسۇنە ئالغان ئەدەبىي ئەسەرلەر ھازىرغىچە مەلۇم بولمىمىمۇ.

① ئىككى قاشىدىن توغراسى — يارنىك ئىككى قېشى ئۇنىك ئاشىقلىرىغا ھايات بولغىنى كۆرسەتكۈچى ماۋزۇ (بەلگە)

② لەئلى جان بەخشىكدە — سۆيگۈنۈشنىك لىيۇددە ئۆلۈككە جان ئاتا قىلىدىغان بەيىلىرى بار.

③ مەسىھ ئەنپاسى — قىسسەسىل ئەنبىيادا ئېيتىلىشىچە، ئەيسا پەيغەمبەر ئۆلگەن ئۆلۈكنى (ئەسە) دەم سالسا ئۆلۈك تىرىلگەندەك، يارنىڭ سۆيۈش ئۇنىك ئىشقىدا ئۆلگەن ئاشىقلىرىنى تىرىلدۈرىدۇ.

④ كاكۇل ۋە زۇلپىن — تال - تال بولۇپ يۈزلىرىگە چېچىلىپ تۇرغان چاچ.

⑤ ئاشىپتە — زارلانغان، نالە قىلغان.

«تاريخ رەشىدى» ئىچىگە ئۆزىنىڭ بەزى شېئىرلىرى پارچىلىرىنى سىڭدۈرگەن ھەمدە بۇ تاريخىي ئەسەرنى شەرق تاريخچىلىرىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئەدەبىيات ئامىللىرى بىلەن يورۇتقان. شۇڭا بۇ ئەسەرنى «تەزكىرە ئەدەبىياتى» دېيىش مۇمكىن. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى ئىسلامىيەتتە كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن تاريخىي ئەسەرلەردىن ئۆزىنىڭ رېئاللىقى، ئەپسانىۋىلىقتىن خالىلىقى، ۋەقە - بايانلىرىنىڭ ئىزچىللىقى، تاريخىي پاكىتلىرىنىڭ بىرقەدەر مۇقىملىقى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئەسەر ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخىي خاتىرىسى سۈپىتىدە ئىلىم دۇنياسىدا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

سەئىدىيە دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئۇتۇقلىرى ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئابدۇرېشىت خان ئۆز دەۋرىنىڭ خوش تەبىئەت، شېرىن سۆزلۈك شائىرى ۋە مەرىپەتپەرۋەر خانى ئىدى. جۇملىدىن مۇزىكا ئىلمىنىڭ مۇسەللىپى (ئۇستازى) ئىدى. ئۇ ئۆزى ھايات ۋاقتىدا خېلى كۆپ ئۇيغۇرچە ۋە پارسچە شېئىرلارنى يازدى. «تاريخ رەشىدى» دە ئۇنىڭ بىرقانچە شېئىرلىرى پارچىلىرىنى ئۇلگە قىلىپ كۆرسەتكەن:

گەر بويۇڭنى سەرۋى دېسەم، سەرۋىنىڭ يوق مېغىشى،
گەر لېۋىڭنى غۇنچە دېسەم، غۇنچىنىڭ يوق سۆزلىشى.

× × ×

دۇنيا بىر ھۆسنى ئەھلىدە نامەرىۋانى پىش ئەمەس،
كىمكى سۆيسە سوددىدىن كۆپرەك زىيانى پىش ئەمەس.
دۇنيانى باقى تەسەررۇپ تۇتمىغىل شەددادىيدەك،
نەچچە بىر ئىت كەم دېگەندەك ئۇستخۇانى پىش ئەمەس.
ئۇشبۇ دۇنياغا پەرزەنت ئادەمنى ئەۋەتمەكتىن غەرەز،
قۇللۇغۇم قىلغايمۇ دەپ بىر ئىمتىھانى پىش ئەمەس.
سەلتەنەت تەختىدە «مەندۇرمەن» دېگەن ئول شاھلار،
جان بەرۇردە بىر گادايى ناتۇانى پىش ئەمەس.
ئى رەشىدى بولمىغىل مەغرۇر جاھان گۈلزارىغا،
قايسى گۈلشەننىڭ گۈلى ئاخىر غازانى پىش ئەمەس.

(مەنسى) دۇنيانىڭ خۇددى ساھىبجامالىلارنىڭ ۋاپاسىزلىقىدەك. مەھرىسىزلىكى ئاز ئەمەس. كىمكى دۇنيانى (بايلىقنى) سۆيسە، ئۇنىڭ پايدىسىدىن زىيىنى كۆپ. دۇنيانى مەڭگۈلۈك دەپ ھېسابلاپ شەددادتەك زالىم بولسا (ئەزەبتە ئۇنىڭدەك بىر ۋەھشىي زالىم شاھ)، دۇنيانىڭ ئۇنىڭغا مۇئامىلىسى خۇددى ئىت - سۆڭەك تالاشقاندەك. نۆۋەتتىدە ئانچە - مۇنچە لەززىتىمۇ بولىدۇ. دۇنياغا ئادەم بالىلىرىنى كەلتۈرۈشتىكى غەرەز ئۇلار خۇدا ئەمرىنى تۇتامدۇ - يوق؟ دېگەننى سىناق قىلىش ئۈچۈندۇر. سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ «مەندۇرمەن» دېگەن پادىشاھلارمۇ جان بەرىش ۋاقتىدا بىر ئاجىز، تىلەمچى گادايدىن ئارتۇق ئەمەس. ئى رەشىد، سەنمۇ جاھانىڭ مەئىـ

شەت گۈلزارىغا ئالدىنىپ ئارتۇقچە مەغرۇرلانما. قايسى بىر گۈلشەننىڭ گۈللىرىمۇ، ئاقىۋەت غازاڭ بولماي قالمايدۇ؟).

ئابدۇرېشىت خانىنىڭ بۇ غەزىلىدە بەلگىلىك پەلسەپىۋى پىكىر ئالغا سۈرۈلگەن. مۇھىممى دۇنيانىڭ مەڭگۈلۈك ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت ئوبيېكتىپ پائىتىئىزىملىق قاراش گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. لېكىن سەنئەتىيە دەۋرىنىڭ ئىدېئولوگىيىلىك پىكىر ئېقىمىدا تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتلىرى بىر مەزگىل ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن ئىدى. جۈملىدىن ئابدۇرېشىت خانىمۇ ئىدىيە جەھەتتىن تەسەۋۋۇپ ئېقىمىنىڭ ھىمايىسچىسى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ غەزەللىرى ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ بىر مەزھىپى بولغان ئىدېئالىستىك تەسەۋۋۇپچىلىق ئىدىيىسىدىن خالى بولالمىدى.

«تارىخ رەشىدى»دە يېزىلىشىچە ئابدۇرېشىت خانىنىڭ ھۆزۈرىغا كۆپلىگەن شائىرلار جەم بولغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يەركەنلىك ئايباز بەگ قوشچى ①ئالاھىدە داڭ تۆتۈرگەن. لېكىن ئايباز بەگنىڭ بىزگە نامەلۇم. ئايباز بەگ قوشچىنىڭ يېقىنىدا «جاھاننامە» ناملىق مەشھۇر داستانى تېپىلدى. بۇ داستان ئىدىيە ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىن دەۋر ئېتىبارى بىلەن XV ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يۇقىرى دەرىجىنى تۇتىدۇ. (بۇ ئەسەر كەلگۈسىدە

① يەركەنلىك قوشچى يېزىلىدىن بولۇپ شۇ نامى تەخەللۇس سۈپىتىدە بولۇشى مۇمكىن

ئاممىغا تونۇشتۇرۇلغۇسى). ئۇنىڭ ئابدۇرىشىت خان شەنىگە ئىجاد قىلغان مەدھىيە ناملىرى نۆز دەۋرىدە خېلى شۆھرەت قازانغان. ئايال بەگنىڭ «كەلدى» ناملىق مەدھىيە نامىسى مۇنداق باشلىنىدۇ.

ساقى مەيى‌پەرەھبەخش - تۆتكىم باھار كەلدى،
ئىشرەت زامانى يەتتى ئول گۈلئۇزار كەلدى.
بولدى چەمەن مۇنەۋۋەر ئېچىلدى رەڭگى گۈللەر،
تۆرت چام روھپەرۋەركىم - غەمگۈزار كەلدى.

(مەنىسى — ئى ساقى. خۇشاللىق بەخش ئەتكۈچى شاھ رابدىنى سۈنغىل. چۈنكى باھار كۈنلىرى كەلدى. خۇشاللىقنىڭ زامانى يېتىپ كەلدى. گۈل يۈزلۈك سۆيگىنىمىز كەلدى. چىمەن باغلار جۇلالىنىپ رەڭ-رۇرەڭ گۈللەر ئېچىلدى. شادلىق شارابىدىن ئۆز-مەي قۇيغىنكى دەۋرىمىزنىڭ دەرمانى كەلدى).

بۇشېئىر گەرچەئوردا شائىرلىرىنىڭ مەدھىيە نامە-سىدەك كۆرۈنسىمۇ، دەۋر ئېتىبارى بىلەن سەئىدىيە دەۋرىنى قانداق چۈشىنىش ھەققىدە بىزگە بەزى مەلۇماتلارنى يەتكۈزۈپ بېرەلەيدۇ.

ئابدۇرىشىت خانىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخى-دىكى مۇھىم تۆھپىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا مە-راسلىرىنى توپلاش. رەتلەش ۋە بېيىتىشتا كۆرۈلە-دۇ. «تارىخ رەشىدى» (زەيلى) دە ئابدۇرىشىت خانىنى «مۇزىكا ئۇلىمىنىڭ مۇسەننىسى ئىدى. ئۇ «ئىشرەت ئەنگىز» (خۇشاللىق قوزغاش) دېگەن بىر مۇقام ئىجاد قىلە-

دی، بۇ مۇقام ئالدىدا بارلىق ئەھلى ساز تەسلىم بولدى. چارتار، دۇتار، ساتار، قالۇن، راۋاب، ئود، غىجەكلەرنى ياخشى چالاتتى» ⑲ دەپ تەرىپلەيدۇ. موللا ئىسمىتۇللا مۆجىز مىلادى 1854 - يىلى يازغان «تاۋاريخ (مۇسقىيۇن» مۇزىكىشۇناسلار تاريخي) ناملىق ئەسىرىدە «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنى ئامانىنسا خاننىڭ ئىجاد قىلغانلىقىنى. كېيىنچە بۇ مۇقامنى ئابدۇرېشىت خان غەيرەت - نومۇس يۇزىسىدىن ئۆز نامىغا مەنسۇپ قىلىپ ئېلان قىلغانلىقى ۋە مۇزىكىشۇناسلارغا ئۆگەتكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. بۇ بايان ئەمەلىيەتكە بىر قەدەر ئۇيغۇن، ئابدۇرېشىت خان مۇزىكا ساھەسىدىكى ئاشۇ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىلىرىنى ئۆز ئەتراپىغا توپلىدى. ئۇيغۇر خەلق ناخشا - مۇزىكىلىرى (نۇقتىلىق هالدا 12 مۇقام) نى توپلاش، رەتلەش، ئۆگىنىش ئورنىنى تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭغا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر مۇقامشۇناسى ۋە شائىرەسى ئامانىنسا (نەپسە) بىلەن شائىر ۋە مۇزىكانت قەدىرخان يېتەكچىلىك قىلدى. ئەپسۇسكى، ئامانىنسا بىلەن قەدىرخان سەئىدىيە نەسەبىدىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار توغرىسىدا «تاريخ رەشىدى» (زەيلى) دە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن. كېيىنكى تاريخچي مۇتەرجىملار ۋە خەلق ئارىسىدا ساقلانغان رىۋايەتلەردىن مەلۇم بولۇشىچە. ئۇيغۇر 12 مۇقامنىڭ ئاتاقلىق ئىجادىيەتچىسى ۋە رەتلىگۈچىسى ئامانىنسا 1534 -

يىلى دولانىمك — (مەكمت ناھىيەسىنىڭ) تىزناپ دەريا سى بويىدىكى قومۇش مەھەللە (شەھ تاتا) سىدە مەھمۇت ئىسمىلىك بىر كەمبەغەل مۇزىكانت ئائىلە-سىدە تۇغۇلغان.

ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى «ئامانىمسا» (ئىسەن بىول) بولۇپ ئۇ 8 ياشقا كىرگەندە ئانىسى ئۆلۈپ كېتىپ يېتىم بولۇپ قالىدۇ. مەھمۇت ئاكا بىگانە ئامراق قىزى ئامانىمسانىڭ سۈنۈق كۆڭلىگە دەلھەم بېرىپ، غېرىب دېشۇارچىلىقىنى تەرك ئېتىش ئۈچۈن ئاخشام-لىرى ئۇنىڭغا ساتار چېلىپ تەكىكەش قىلىپ مۇقام ئېيتىپ بېرەتتى ۋە ئامانىمساغا زېرىكمەستىن ساتار چېلىشنى ئۆگەتتى. ئامانىمسا كۈندۈزى ئۆز يېزىسى-دىكى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇسا، كەچتە مۇزىكا ئۆگى-نەتتى. سۇپىلىقىنى دەسمايە قىلغان شۇ زامانىنىڭ مۇتەئەسسىپلىرى تىزناپ دەريا سىنى سۇ كەلىيى قۇر-غاقچىلىق يۈز بەرگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ دىنىي شە-رىئەت يولى بىلەن مەھمۇت ئاكا ئائىلىسىنى ئۆز يۇرتىدىن قوغلىۋەتتى. ئۇلار بىر دىنجىر بايلىقى بولغان ساتار. تەمبۇرلىرىنى كۆتۈرۈپ ئامالسىزلىق-تىن تەكلىماكانىنىڭ بىر بۇرجىكى بولغان فازانكۆل جاگگاللىقىغا بېرىپ ماكانلاشتى. بۇ يەردىكى ماكان ئامانىمسانىڭ مۇزىكا سەنئىتىدىكى كامالەت تېپىشىغا ئاساس بولدى. ئۇ مەھمۇت ئاكىنىڭ يارىدىمى ۋە ئەتراپتىكى ئۇلارنى يوقلاپ تۇرىدىغان مۇقامچى يارۇ-دوستلىرىنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى ئارقىسىدا 16 يېشلار-

غا كىرگەندە تەڭدىشى يوق مۇقامشۇناس بولۇپ يەتمەشتى. كۇنلەرنىڭ بىرىدە بۇ يالغۇز ساتما ئۆي ئەترابىدا پۇقراچە كىيىنىپ شىكارغا چىققان ئابدۇرېشىت خان بىر نەچچە نەركەرلىرى بىلەن پەيدا بولدى. خان مەھمۇت ئوتۇنچىنىڭ ساتمىسىغا كىرىپ، ئېسىغلىق تۇرغان ساتارغا كۆزى چۈشۈپ، ئۇنى چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ تەلىپى بىلەن ئامانىنسا ساتارنى قولغا ئېلىپ ئەدەب - قائىدە بىلەن «بىزنىڭ يۇرتىمىز چەتئەل بىر ماكان. بىلگىنىمىز ئاز، بىز ھەم ناتىۋان» دەپ قوشاق بىلەن ئۆزىدىخا ھېلىق ئوقۇپ. ئارقىدىنلا پەنجىگاھ مۇقامىغا كاماليچە تارتتى.

كىشى كەلدى جاھانغا، كۆردى تەڭسىزلىك بالاسىنى،
خۇدا ۋەندا قوبۇل قىلغىن پەقىرلەر ئىلتىجاسىنى.
ئادالەت بىرلە دۇنيادا ھۆكۈم سۈرسە ئۇلۇغ خىسلەت،
شۇڭا ئەل باشپانا دەرلەر دىيارىم پادىشاھسىنى.
.....
چىمەنىدە گۈل ئېچىلغاندا قىلۇر بۇلبۇل نەچۈك تاۋەت،
شۇ چاغ بۇلبۇل تۇرالامدۇ جاراڭلاتماي ناۋاسىنى
ھەقىقەت ھەم ئادالەتنىڭ ئۇلۇغ سەردارىنى يادلاپ

نه پسه‌چالدی شۇكرانه قىلىپ بۇ پەنجىگاسىنى.

ئابدۇرېشىت خان مۇقامنى ئاڭلاپ ناھايىتى زوق-لاندى. تېكىستنىڭ ئىجادچىسى ئامانىنىسا ئىكەنلىكىنى ئۇققاندا، ئۇنىڭدا ئامانىنىساغا نىسبەتەن كۆچلۈك ھۆرمەت ۋە ھەۋەس قوزغالدى. ئامانىنىسانىڭ تالانـ تىغا بولغان زوقى بىلەن ھۆسنى گۈزەل ئىزنىڭ ئىشقى بىرلىشىپ ئابدۇرېشىت خانىنىڭ قەلبىدە چەكسىز مۇھەببەت تۇيغۇسىنى پەيدا قىلدى. ئاخىرى ئۆزىنى ئاشكارىلاپ مەسىتىنى چۈشەندۈرۈپ. ئامانىنىسانى مەلىكىلىككە قوبۇل قىلدى. مەھمۇت ئاكىنىمۇ بىلە ئوردىغا ئېلىپ كېلىپ، يەركەن خانلىق ھەرەمخانىسىـ نىڭ مەخسۇس ھۆجرىسىدا تۇرغۇزۇپ، «مۇقام» نى رەتلەش ۋە تولۇقلاش ئۈچۈن پايدىلىق شەرت-شارائىت يارىتىپ بەردى. ئابدۇرېشىت خان ئامانىنىساـ نىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ئاتاقلىق مۇقامچىلار ۋە شاـ ئىرلارنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ «12 مۇقام» نى رەتلەش ئىشىنى باشلىدى. ئەنە شۇ مۇقامشۇناسلارـ ئىچىدە مەھمۇت ئاكىنىڭ يېقىن كەسىپدىشى قەدىرـ خانمۇ بار ئىدى. قەدىرخان شۇ مەزگىللەردە پۇتۇن ئەتراپقا نامى داڭ كەتكەن قوش ئاۋازلىق مۇزىكانت ۋە تالانتلىق شائىر ئىدى. ئۇ «12 مۇقام» نى توپـ لاش ۋە رەتلەش جەريانىدا ئامانىنىساغا يېقىندىن يار - يۆلەكتە بولدى. ئۇلار بىرلىشىپ «12 مۇقام» نى رەتلەشتىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ ئىشنى غەلىبىلىك

ئورۇنلاپ، خەلق قەلبىدە يۈكسەك ھۆرمەتكە ئېرىشتى. ئۆچمەس ئەمگىكى ۋە ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلىتى بىلەن ئابدۇرېشىت خانىنىڭ ئىشەنچىسىگە ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. لېكىن ئامانىسا ۋە قېدىرخانلارنىڭ «12 مۇقام»نى توپلاش، رەتلەش ئىشى ھەممىنى خان ئوردىسىدىكى سۈيىقەستچى گۇرۇھ بىلەن خۇسۇمەتچى سوپى - ئىشانلارنىڭ قارشىلىقىدىن ۋە توسقۇنلۇقىدىن خالى بولالمىدى. بىراق، بۇ پىتنىچى ۋە خۇسۇمەتچىلەرنىڭ ھەيلە - نەيرەڭلىرى پاراسەتلىك ئامانىسانىڭ ئالدىدا بەربات بولۇپ، بۇلارنىڭ رەزىل مەقسەتلىرى ئەمەلگە ئاشمىدى. يەركەن خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر قىزى ئامانىسا شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە «دىۋان نەپسە» ناملىق بىر شېئىر توپلام «ئەخلاقىي جەمىلىيە» (گۈزەل ئەخلاق). «شۇرۇلقۇلۇپ» (قەلبىلەر كېڭىشى) ناملىق دېداكتىك ئەسەر يېزىپ قالدۇرغانلىقى مەلۇم. ئامانىسا 1567 - يىلى بەختەكە قارشى 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولدى.

شائىر ۋە مۇقامشۇناس قېدىرخان توغرىسىدا ھازىرچە قولىمىزدا پەقەت «تارىخىي مۇسقىيۇن» دىن باشقا مەنبە يوق. ئەنە شۇ كىتابتا: «قېدىرخان يەركەنلىك بولۇپ، مۇسقى پەنىدە بۇ زاتقا ئوخشاش ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئازدۇر. قېدىرخان كۆپ-رەك ئەلشىر ناۋايىنىڭ غەزەللىرىدىن ئوقۇيتتى. دۇنيا داۋام قىلىپ قىساغورۇس ⑳ تىن كېيىن بۇ زاتقا ئوخشاش خۇش ئاۋاز ئادەم دۇنياغا كەلمىگەن

ئىدى. ... راق ۋە ئىراددىن، ئىستامبۇلدىن. كەشمىر-
دىن. ... بەرىزدىن. خۇارەزىمدىن، شىرازدىن، سەمەر-
قەندتىن، ئەنجاندىن، ئىستامبۇلدىن، بەلىختىن،...
يىراق شەھەرلەردىن مۇسقى ئۆگىنىشكە كەلگەن
كۆپلىگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى. راۋابنى، «ھەشت
تار» نى قەھدىرخان ئىجاد قىلغان. شۇنىڭدەك
ئۇ، مۇزىكىنىڭ نازۇك سىرلىرى ھەققىدە مەلۇماتلار-
نى ئۆز كىتابىغا يېزىپ كەتتى. قەھدىرخان يەنە
«ۋىسال» دەپ ئاتالغان بىر مۇقام ئىجاد قىلىپ
شاگىرتلىرىغا ئۆگەتتى. ئۇ ئابدۇرېشىتخان ۋاپات-
تىن ئىككى يىل كېيىن ۋاپات بولدى» ㉒ دەپ تە-
رىپلەيدۇ.

خېلى كۆپ مەتبەلەردە، «12 مۇقام» نىڭ رەت-
لىنىشى ۋە يېيىتىلىشىدا قەھدىرخاننىڭ تۆھپىسى ئىنـ
تايىن زور ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىنى
ئۇيغۇر خەلق مۇزىكا قامۇسى «مۇقام» نىڭ مۇكەممەل
لىشىشىگە سەرپ قىلدى. شۇڭا ئۇ «دىۋان قەھدىر»
نامىلىق شېئىر توپلىمى ئىچىگە مۇقامغا بولغان كۆچلۈك مۇ-
ھەببىتىنى ئىپادىلەيدىغان كۆپلىگەن شېئىر پارچىلىرىنى
كىرگۈزگەنلىكى مەلۇم. ئۇ بىر شېئىرىدا مۇنداق
دەپ يازغان:

كەمبەغەل كىيىسە كۆلانى
شەيخلىرىڭ ئادەم ئەمەس،
ئۆلگۈچە ئېيتسام مۇقامنى
مەن ئۇچۇن ماتەم ئەمەس.

یەنە بىر شېئىرىدا مۇقامنىڭ بۇيۇك قىممىتى
نى تەرىپلەپ:

مۇقام جاھاندا تاڭنىڭ ساباسى
جاھانغا جانكى قالۇن ساداسى.
ھېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى
ئالەمدە يوقكى بۇنىڭ باھاسى.

دەپ يازسا، يەنە بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ.

ھەشتارىمىز قىلسا خەندان دىيارىمنىڭ گۈلستانىدا
قۇزغۇن ئۆلۈپ بۇلبۇل كۆلەر نەغمە مەشرەپ
داستانىدا.

12 چوڭ تولۇن ئايدەك دىل رىشتىگە مەشئەل ياقار.
ئۇنىڭ ئەمەس. بۇنىڭ ئەمەس. يوقسۇللارنىڭ
بوستانىدا.

«12 مۇقام» ئاھاڭلىرىغا سېلىپ ئېيتقان قەدىرخانى
نىڭ مۇنۇ شېئىرى «12 مۇقام» نىڭ تەسىرى ئۇچى بىلەن
سىتە ھالدا جاھالەتلىك فېئودالىزىم تۈزۈمگە قارى
تىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ:

پەلەكتىن بىر سادا كەلمەس چېچىپ ھەردەم
ھالاۋەتنى،
گاداي ئىزلەپمۇ جەننەتتىن تاپالماس ئۇ ساخا
ۋەتنى.
ئاتا قىلسا مۇناپىقنى ياساپ كەۋسەر ۋە ھەل
تاشتىن،
قەدىر ئۆلمەس مۇقام ئىچرە قىلىپ گۈمران
جاھالەتنى.

ئەپسۇسكى «دىۋان قېدىر» ناملىق بۇ شېئىرىي توپ-
لام تولۇق نۇسخىسى بىلەن ھازىرغىچە يېتىپ كېلەل-
مىگەن. پەقەت كېيىنكى بەزى يازما ۋە ئاغزاكى ما-
تېرىياللاردىلا ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك روشەن خاھىش-
چانلىقى بار شېئىرلىرىنىڭ مەلۇملۇقى قەيت
قىلىنىدۇ. ㉓

تۇداخۇن ئاكا قاتارلىق داڭدار خەلق مۇقامچى-
لىرى ۋاردىسلىق قىلىپ ساقلاپ قالغان «12 مۇقام»
گەرچە كېيىنكى دەۋرلەردە تېخىمۇ بېيىغان ۋە مۇ-
كەممەللەشكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئابدۇرېشىت خان
دەۋرىدە قېدىرخان قاتارلىق مۇقامچىلارنىڭ رەتلىگەن
«12 مۇقام» نى ئاساس قىلغان ۋە شۇ ئاساستا
تولۇقلانغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «12 مۇقامى» بىرلا ۋاقىتتا
شەكىللەنگەن ۋە سىستېمىلاشقان نەرسە ئەمەس. ئۇ
ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ نۇرغۇن تەسىرلىك ئەقلىي
ئەمگىكىنىڭ مەسۇلى بولۇپ، ئۇزۇنىڭ تەرەققىيات
جەريانىدا كۆپلىگەن مۇزىكىشۇناسلارنىڭ جاپالىق ئەم-
گەك ئەجرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن.

يەركەنلىك قېدىرخانىنىڭ «دىۋان قېدىر» نام-
لىق ئەسىرىدە، ئىسلام دىنىغا كىرگىلى ئۇنۇمغان
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرەب ئىستېلاسىغا
قارشى كۈرەشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ،
«تېگىشىلگەن قان» ناملىق شېئىرىنى «چەبىبىيات»
مۇقامىغا سېلىپ ئوقۇغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ شې-

سەئىدىيە ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشى گۆدەك-
لىك چاغلىرىدىلا زەلىلىگە خارلىق ۋە غۇربەتچىلىك-
نىڭ شۇرغان ئازابىنى كۆرسەتكەن ئىدى. سۈانا
رابداننىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىككىنچى قېتىم زەپتە قىل-
غان چاغلىرىدا، زەلىلى 29 — 30 ياشقا توشقان
يىگىت بولغاچقا، ئاشۇ دەۋردە يۈز بېرىدىغان
ئىجتىمائىي پاجىئەنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى مۇئەييەن
دەرىجىدە چۈشەنگەن ئىدى. بۇ ھال زەلىلى شېئىر-
لىرىدا سەئىدىيە دەۋرىگە سېغىنىش، غوجىلار ۋە سو-
پىلارغا غەزەپ - نەپرەت ھېسسىياتىنى ئويغاتقان
ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ 1720 - يىلى 46
يېشىدا يازغان 1122 بەيىتلىق «سەپەر نامە» داس-
تانى، 1744 - يىلى 70 يېشىدا يازغان «تەزكىرى
خوجا مۇھەممەت شېرىف» قاتارلىق داستانلىرى،
جۈملىدىن كۆپلىگەن غەزەل - مۇخەممەسلىرى سەئى-
دىيە دەۋرىگە ھامىلىق قىلىش سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا
چىققان ئىدى.

زەلىلى ئەنە شۇنداق قاراڭغۇ ئۇيۇق ئاستىدا
خەلق ۋە ئۇنىڭ رېئال ھاياتىدىن چەتنىمەي، ئۆزە-
نىڭ سەئىدىيە دەۋرىگە بولغان مۇھەببىتىنى، ئىجا-
دىيەتكە بولغان يالقۇنلۇق ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈ-
رۈپ جاھالەت ئۈستىدىن ئىسيان كۆتۈرۈپ ئىلغار
شېئىرىيەتنىڭ مەنسۈي مەشئىلىنى ياقتى.

شائىر زەلىلى غوجىلارنىڭ خەلقتە كەلتۈرگەن
بالايى - ئاپەتلىرىگە قارشى كۆچلۈك نارازىلىقىنى

ئىپادىلەپ، ئاپاق غەرىبنىڭ ئەدەبلەش ئوبيېكتى سۈپىتىدە پاجىئە ئوچىقى بولۇپ قالغان سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى يەركەنتنى تاشلاپ، قەلبىدىكى غەزەپ ئوتلىرىغا دىنىي ئىجادىيەت بىلەن تەسەللىي بېرىپ، بەخت - سائادەت تىلەش ئۈمىدى بىلەن دەرۋىش سۈپىتىدە تەركى - جاھان بولۇشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن ئۇنىڭ دىنىي ئىجادىيەت زىيارىتى ئۆز شەخسىيىتى ئۈچۈن قىلىنغان ھاجى ھەرەم زىيارىتى بولماستىن. بەلكى ئېزىلگۈچى خەلقىنىڭ مەنپەئىتىگە ھېسداشلىق تۇيغۇلىرى بىلەن تولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بىر غەزىلىدە:

چىندە مۇساپىر دۇرمەن، ماچىن ئىچرە غېرىب،
يار يۈزىنى كۆرمىدىم مەن ئۇنچەكى سارغىيىپ.
كەتتى بەس زوخۇن، كەلدى بەس ئەھلى جۇنۇن
بولمىدى مەندەك زەبۇن دىلىرەبادىن ئايرىلىپ.

دەپ يازغان ئىدى.

زەلىلى ئاخىرقى ئۆمرىنى خوتەندە ئۆتكۈزۈپ، «قارا - قەيەز ئىچىدە مەھبۇس» بولغان چاغلىرىدىمۇ، ئۆز دىۋانىنىڭ بوران - چاپقۇنلاردا غازاك بولمىدىغان «باھارى»، «گۈلىستان» مەنزىرىسى بولىدىغانلىقىنى ئۈمىدۋارلىق بىلەن قەيت قىلىپ، ئۆز دەۋرىگە بولغان پۈتمەس غەزەپ ئوتى بىلەن ئاخىرقى تىنىقى توختىدى.

نەسلى جاھاندا قالمىدى تەلبە زەلىلىنىڭ
دېسەك.

ئۆلگەندىن سۈكسرە كۆرۈك ھەر بىر غەزەلدىن بىر ئوغۇل.

مانا بۇ مىسرالار زەلىلى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى خاتىرىسى. ئومۇمەن ئالغاندا، بىز پەقەت مىسال ئۈچۈن ئۆرنەك قىلغان زەلىلىنىڭ ئىجادىيىتى گۈللەنگەن سەئىدىيە دەۋرى بىلەن خارابلاشقان غۇجىلار دەۋرىنىڭ روشەن سېلىشتۇرمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ سەئىدىيە دەۋرىنى قانداق چۈشىنىش ۋە تاريخىي ئورنىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا بەلگىلىك قىممىتى بار.

× × ×

بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەندەك سەئىدىيە خانلىرىنىڭ تارىخىدىكى ئورنى ھۆكۈمرانلىق تارىخىدا ئۆتكەن بارلىق فېئودال خانلىرىنىڭ شەجەرىسىدىن پەرقلەنمەيدۇ. ئەينى تارىخىي شارائىتتا قانداق گىرىم بىلەن سەھنىدە رول ئېلىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ ماھىيىتى يەنىلا فېئودال ھۆكۈمران گۇرۇھلىرىنىڭ ئورتاق تەبىئىتىگە مەنسۇپ. كۆپلىگەن تارىخىي مىسالردا XV ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا مەۋجۇت بولغان ئۇچ خانلىقنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىرسى بولغان «سەئىدىيە خانلىقى» ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان. ئېلىمىزنىڭ تا-

ردىخنامىلىرىدىمۇبۇ ھەقتە خاتىرە ئۇچرىمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، يۇقىرىقى خانلىقلارنى جۇملىسىدىن «سەئىدىيە خانلىقى» نى جۇڭگونى يەنە بىر نۆۋەت بىرلىككە كەلتۈرگەن يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاساسچىسى چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىنىڭ داۋامى دەپ قارىغانلىقىدىن بولسا كېرەك. مىللەتلەر تەتقىقات شۆيۇەنى ئاكادېمىيىسىدىن ۋاڭ جۈلەيىنىڭ يېقىندا ئېلان قىلغان «چىڭگىزخان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا» دېگەن ماقالىسىدە خۇۋۇرىس يازغان «موڭغۇل تارىخى» دىكى «XIII ئەسىردىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىي موڭغۇل تارىخىنىڭ بىر قىسمى قىلىنغان. بۇدەۋردە بىر مۇنچە موڭغۇل قەبىلىسىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن. كېيىن ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شۇ يەردىكى ئۆز بېكى. قازاق ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن» دېگەن مۇلاھىزىسىنى نەقىل كەلتۈرگەن ھەمدە «مەيلى چاغاتاي خانلىقى، تۆمۈرلەڭ سۇلالىسى، مۇغۇلىستان (سەئىدىيە خانلىقى نەزەردە تۇتۇلسا كېرەك - ئا) بولسۇن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىقلىرىدا بولسۇن. ھەممىسىدە چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە تۇزۇملىرىگە چىڭگىز تامغىسى بېسىلغىنى يوق» ㉘ دەپ كۆرسەتكەن. سەئىدىيە دۆرىنىڭ ھاكىمىيەت تۇزۇلۇشى ۋە ئونىڭ سىياسىي ئىنتىزامىي قورۇلمىسىدىن قارىغاندا بۇ مەسىلىنى ئەلۋەتتە داۋاملىق مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ. چىڭگىزخانىنىڭ نەسەب شە-

جەريسىدىن قارىغاندا، گەرچە سەئىدخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تۈركلەشكەن موڭغۇل بارلاسلىرىدىن بولسىمۇ، ئۇرۇق - ئەۋلادلارنىڭ خانلىق نەسەبى دەۋرى خاراكتېرى ۋە ھاكىمىيەت شەكلىنى بەلگىلەپ بېرىدىغان يېتەرلىك ئاساس ئەمەس. دۇنياغا مەلۇم بولغان چىڭگىز ئىمپېرىيەسىنىڭ خاراكتېرى مەسىلىسى تارىخ ئىلمى ساھەسىدە قايتىدىن مۇھاكىمە قىلىنىۋاتقان بۈگۈنكى قىزغىن ئىلىم - پەن مۇھاكىمىسىدە شۇبھىسىزكى، شىنجاڭ تارىخىدا خېلى دەلىلەنگەن تارىخىغان «سەئىدىيە دەۋرى» ئۈستىدىمۇ تارىخچىلىرىمىز ئاخىرقى مۇساپىتا ئىللا يەكۈن چىقىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. مەن بۇ ماقالەمدە پەقەت «سەئىدىيە دەۋرى» ئەدەبىياتىنى شەرھلەشنى مەقسەت قىلغانلىقىم ئۈچۈن، بۇ دەۋرنىڭ تارىخىي خۈسۈسىيىتى، جۈملىدىن تارىخىدىكى ئورنى ۋە چىڭىزخان ھاكىمىيىتى بىلەن مۇناسىۋىتى قاتارلىق تارىخىي مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇپەسسەل مۇلاھىزە يۈرگۈزمىدىم.

يۇقىرىدا ئۇنتۇرۇغا قويغان بەزى كۆز قاراشلىرىمىزنى داۋاملىق روشەنلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىزلىنىشكە تۇغرا كېلىدۇ. شۇڭا بۇ مۇلاھىزىمىزنىڭ تۇغرا بولىشىغا جايلىرىدىغا كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي تۈزىتىشى بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئىزاھاتلار

①② كوراگان — «تارىخى رەشىدى» (زەيلى) دەيىزىلمىشچە ئەمىر خوجەخان مىلادى 1388 - يىلى دادىسى تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئوردىغا خان بولغاندىن كېيىن، ئۇ بۈيۈك ئەمىر تۆمۈر كوراگان بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ قىزى توكمل خېنىمنى ئۇنىڭ نىكاھىغا بەردى. خانغا ئىگە قىزنىڭ ئالغانلىق مۇناسىۋىتى بىلەن ئەمىر تۆمۈرنى «كوراگان» ئۇنۋانى — يەنى خانغا ئىگە ئۇيۇغىلى دەپ ئاتايدىغان بولدى. شۇنىدىن باشلاپ، خانغا ئۇيۇغۇل بولغانلار «كوراگان» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى. مىرزا ھەيدەر كوراگان ئۆزىنىڭ «تارىخ رەشىدى» ناملىق ئەسىرىنى مىلادى 1544 - يىلى يېزىپ بولغان.

③ پۇتۇن دەشتنى قىپچاق، روم (ئاناتولى) ماۋرا ئۇنەھىر مۇغۇ مۇغۇلىستان، چېگرىسىغىچە چوڭ ئوغلى چۆچەخانغا، پۇتۇن مۇخۇلىستان ئالتاي خان يۇرتى: ئەربىسى لىماۋ (قاراكىدان)، تۈركىستان، ماۋرە ئۇنەھىرنى 2 - ئوغلى چاغاتاي خانغا، قارا ئۇرۇم (ھازىرقى مۇڭغۇلىستان) كىلوران، تايانخان يۇرتلىرىنى ئوگداي خانغا، شەرقى جەنۇبىي چوڭگو، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنى تولۇي خانغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. (سىيۇرغال قىلىندى). كىلوران — چىڭگىز دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى بولۇپ، ئورنى ئۇرخۇن دەريالىرى بويىدا، ھازىر خاراب بولغان.

④ مۇغۇلىستان — چاغاتاي خان ھۆكۈمرانلىقىدىكى پۇتۇن شىنجاڭ رايونى ئەينى ۋاقىتتا باشقىلار تەرىپىدىن «مۇغۇلىستان» دەپ ئاتالغان بولۇپ كۆپرەك شىنجاڭنى نەزەردە تۇتىدۇ.

⑤ ئەخمەت زەكى ۋەلىدىن توغانلىنىڭ «تۈرك - تاتار تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ 109 بېتىدە «تەمۈرچىن (چىڭگىزخان) شۇ كۈندىن ئېتىبارەن ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى ئۆزىنىڭ رەسمىي تىل ۋە يېزىقى قىلىپ قوبۇل قىلدى. ھەم ھەرقايسى مەمۇرىي ئورگانلىرىغا ئۇيغۇرلاردىن ياكى ئۇيغۇرچە تىل - يېزىقنى بىلىدىغان تۈركلەردىن قويدى» دەپ يازغان. يەنە بەزى تارىخ مەتبەلەردە ئۇيغۇر كاتىپ تاتا تونغۇ موڭغۇللارغا دەسلەپ ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

⑥ بۇراق خان — چاغاتاينىڭ ئەۋرىسى سەمىز قاراخانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، 25 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئۇ چاغاتاي ئەۋلادىدىن دەسلەپ مۇسۇلمان بولغانلارنىڭ بىرى. مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن ئۆزىگە «سۇلـ

تان غىياسىدىن» دەپ ئىسىم قويغان. ھىجرى 669 - يىلى (مىلادى 1270)، ۋاپات بولغان. ئورنىغا ئوغلى دەۋا خان بولغان. دەۋا خاننىڭ ۋازىرى ھارىرغىچە يەركەندە «دوخان پادىشاھىسى» دېگەن يىلەن ساقلانغان.

⑦ «تارىخ رەشىدى» (زەيلى) 25- بەت.

⑧ «تارىخ رەشىدى» (زەيلى) 22 - بەت.

⑨ «ئىسلام تەتقىقات شۇيىۋىنسى ژۇرنىلى» ئىستانبۇل 1973 - يىلى، 6-سانى ئۇچىنچى جىلىدىنىڭ 177 - بېتىدە، خىزىر خوجەخان (ھىجرى 802 - مىلادى 1399 -)، شەمشى جاھان خان (ھىجرى 815 —822 - مىلادى 1428 - 1421)، ئەقىش جاھان (ھىجرى 821 — 822 - مىلادى 1420- 1421)، شىر مۇھەممەتخان (ھىجرى 824 - تۇركىستاندا، كېيىنچە ھىجرى 840 - يىلىدىن كېيىن 12 يىل موغۇلستاندا)، ئۇۋەيىش خان، (ھىجرى 822 - 824 - يىل) ئىسەن بوغاخان (مىلادى 1429—1462)، يۇنۇس خان (ھىجرى 863 - ؟ مىلادى 1478 - ؟)دەپ يەتتە خاننى خاتىرىلىگەن.

⑩ ئوبۇلقاسىم بابور — تۆمۈرلەڭ ئەۋرىدە ھېراتتا بىر مەزگىل شاھ بولغان، كېيىن ئوردا ئىچىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشىدە ئەزەر بەدىن بولغان. 18 يېشىدا مىڭدەك چەۋەندازلىرى بىلەن قورشاۋنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، كابولنى كەلگەن ۋە ئۇ يەردىن ھىندىستانغا ئۆتۈپ، مەشھۇر بابور پادىشالىقىنى قۇرغان. بابور پادىشاھنىڭ ئانىسى قۇتلۇق نىگار خېنىم بىلەن سۇلتان سەئىدخاننىڭ قىزى ئەھمەتخان بىر تۇغقان ئىدى.

⑪ نىياز تەرىپىدىن تۇرکچىگە تەرجىمە قىلغان «تارىخى رەشىدى»نىڭ «قاراقچە تەبىرى» رۇسچە 139 — 137 - بەتلەر.

⑫ «ئىسلام تەتقىقات شۇيىۋىنسى ژۇرنىلى» ئىستانبۇل 1973 - يىل 6-سانى ئۈچىنچى جىلىد 185—186 - بەتلەر.

⑬ «تارىخ رەشىدى» (زەيلى) 64 - بەت.

⑭ ھۆججاج — ئەرەب ئىسلام خەلىپىلىرىدىن ئومەييە سۇلالىسى ۋەلىد ئابدۇلمۇلۇك ئوغلى دەۋرىدە خوراسانغا ۋالىي بولغان ئەلقۇەشەي قانىمور زالىم.

⑮ روھىماك - ئىران تارىخىدا گايات شاھلىرى سۇلالىسىدىن مەشھۇر جەمشىدنىڭ بوقىتسىپ ئورنىغا چىققان شاھ بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشىچە زوھىماك ھەر كۈنى ئىككى ياش ئوغۇل بالىنى بوغۇزلاپ يىلانغا ھېكىسىنى يېگۈزەر ئىكەن.

⑯ ⑰ ئابدۇرېشىتخانىملىق ئوتتۇرا دەۋرلىرىدە بۇخارالىق. مەخدۇم ئەزەمنىڭ خوجا مۇھەممەت ئىمىن، خوجا ئىسھاق ۋەلى دېگەن ئوغۇللىرى قەشقەر، يەركەنلەرگە كېلىپ «ئاق تاغلىقلار» ۋە «قارا تاغلىقلار» دېگەن ئىككى دىنىي مەزھەپنى شەكىللەندۈردى. بۇ يەردىكى «ئاق تاغلىقلار» ۋە «قارا تاغلىقلار» ئەسلىدە «ئاق تاقىيەلىكلەر» ۋە «قارا تاقىيەلىكلەر» سۆزىنىڭ ئاھاڭ بۇزۇلۇشىدىن ئىبارەت. «ئاق تاغلىقلار» دىنى مەزھىپى «ئىشقىيە»، «قارا تاغلىقلار» مەزھىپى—«ئىسھاقىيە» دەپ ئاتالدى. شۇنىڭ بىلەن «ئىشقىيە»، «ئىسھاقىيە» جەڭ - جېدەللىرى قانلىق پاجىئەگە ئايلانغان ئىدى.

⑱ يەزدى — ئىرانىنىڭ پارس دېگەن يېرى بىلەن ئىراق - ئەجەم ئىنىڭ ئارىسىدىكى بىر جايىنىڭ ئىسمى بولۇپ ئەدەب ئېلىمى شۇ يەرلىك كىشى ئىدى. ئەلشىر ناۋائىمۇ كىچىك چاغلىرىدا ئېلى يەزدى ھۈزۈرىغا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان.

⑲ «تارىخ رەشىدى» (زەيلى) 74 - بەت.

⑳ فىساغورۇس — (پىفاگور) قەدىمىي يۇنان پەيلاسوپلىرىدىن بىرى. (ميلادىدىن ئىلگىرى 580—500)

㉑ «ھەشت تار» سەككىز تارلىق چالغۇ.

㉒ بۇ پارچىلار مولا ئىسمەتۇللا مۆجىزىنىڭ «تارىخىي موسىقىيون» ناملىق ئەسىرىدىن ئېلىندى.

㉓ قېدىرخانىنىڭ يۇقىرىقى شېئىرلىرى «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سېلىشتۇرما نەتىقىقاتنى قانات يايدۇرۇش تۇغرىسىدا

1)

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە خەلقئارا ئىلىم - پەن كاتېگورىيىسىگە قوشۇلغاندىن باشلاپ، ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ، بۈگۈنكى كۈندە دۇنيا مىقياسىدا كىشىلەرنىڭ كەڭ - كۆلەملىك دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. خەلقئارا سېلىشتۇرما ئەدەبىياتىنىڭ بىرىنچى تەشەببۇسچىسى، گېرمانىيىنىڭ كلاسسىك يازغۇچىسى گېتىدىن كېيىن، بۇ ياش پەن غەربىي ياۋروپا، شەرقىي ياۋروپا، ئامېرىكا، ياپونىيە قاتارلىق رايون ۋە ئەللەردە دەسلەپكى قەدەمدە بىخ سۈرۈپ، مۇئەييەن نەزەرىيىۋى سىستېمىغا ئىگە بولغان گېرمانىيە ئىلمىي ئېقىمى، فرانسىيە ئىلمىي ئېقىمى، روسىيە ئىلمىي ئېقىمى، ئامېرىكا ئىلمىي ئېقىمى ۋە ياپونىيە ئىلمىي ئېقىمى بولۇپ شەكىللىنىشكە باشلىدى. ھەمدە سېلىشتۇرما ئەدەبىياتىنىڭ تەرىپى، كاتېگورىيىسى، ۋەزىپىسى، ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپلىگەن

ئىلمىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن پەل-
سەپە ۋە ئىدىئولوگىيە تارىخى، مەدەنىيەت ۋە ئەدە-
بىيات تارىخىي جەھەتلەردە ئاڭلىق ۋە ئاڭسىز ھالدا
يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھەم ئومۇملۇققا ماھ ئايرىمىلىققا ئىگە
خەلقنا راتەسىرلەر ۋە ئۇنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيەتلىرى
ئۇستىدە دۇپەسسەل ئىلمى قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقتى.

ئېنگېلىسنىڭ: «بىز تارىخنى قانچە چوڭقۇر -
ئىچكىرىلەپ تەكشۈرسەك، كېلىپ چىقىشى بىر بولغان
خەلقلەر ئارىسىدىكى يەرقلەرنىڭ شۇنچە زور بولۇپ
كېلىپ بارغانلىقىنى كۆرىمىز.»① دېگەن مەسىرىنىڭ
مەنىسى بەشىنچىسىكە باشلىدى.

سېلىشتۇرما ئەدەبىياتنىڭ ئوقۇمى ئېلىمىزگە
20 - ئەسىرنىڭ 20 - 30 - يىللىرى تونۇشتۇرۇل-
غاندىن بويان، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا كىشىلەرنىڭ ھە-
ۋىسىنى ۋە دىققىتىنى قوزغىغان بولسىمۇ، بۇ ساھەدە
تاشلانغان قەدەم تەكشى ۋە ئوختا بولمىدى. دەلۋى-
مۇ ئۇنداق بىل مۆكۈم سۈرگەن «سول» مەكسىر ئېقىم-
نىڭ كاشىلىسى ۋە توسالغۇسى ئاستىدا جەڭگىچە
سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ئېلىمىي ئېقىمى شەكىللىنەلمە-
دى. گەرچە 3 — 4 يىلدىن بويان بۇ ساھەدە خېلى
كۆپلىگەن ئالىملار ۋە تەتقىقاتچىلار زور تىرىشچان-
لىق كۆرسىتىۋاتقان بولسىمۇ، ئېلىمىزدە سېلىشتۇرما
ئەدەبىيات يەنىلا تېخى بىر بۆگى پەن ھالىتىدە تۇر-

① «ئۆز يىلىك تىياتىر تارىخى» تاشكەنت، 1975 - يىل 1- توم،
ئىنگلىزچە

ماقتا. ئالدىنقى يىلى بېيجىڭ داشۆسىنى مەركەز قىلغان ھالدا سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن «سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى» ھەمدە «سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقات خەۋەرلىرى» ئارقا-ئارقىدىن نەشر قىلىنىشقا باشلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە تەسىر تەتقىقاتى (مەملىكەتلەر ئارا مەدەنىيەت تەسىرى) غا ئائىت ئەسەرلەرمۇ بار. پاراللېل تەتقىقاتى (بىر مەدەنىيەت سىستېمىسى ئوخشاشمىغان دەۋرلەرگە تەئەللۇق ئەدەبىيات ھەرىكىتىنى ئۆز ئارا پاراللېل ھالدا سېلىشتۇرۇش) غا ئائىت ئەسەرلەرمۇ بار. مەسىلەن، فرانسۇز جى شىيەنلىڭنىڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ تۇنجى سانىغا بېسىلغان ماقالىسى بىلەن فروفېسسور ۋۇبىڭ ئەنىڭ «شىنجاڭ خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات خەۋەرلىرى» 1984 - يىلى 3 - سانىغا بېسىلغان ماقالىسى تەسىر تەتقىقاتى دائىرىسىگە تەۋە بولسا، يولداش لىۋبىڭنىڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1983 - يىل 2 - سانىغا بېسىلغان ماقالىسى پاراللېل تەتقىقات دائىرىسىگە تەئەللۇق.

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى بويىچە يۇقىرىقى ئەسەرلەرنىڭ شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقلىرى بىلەن يۇز كۆرۈشۈشى شىنجاڭنىڭ سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىدىكى بىر يېڭى باشلىنىش بولدى. ئىشىنىمىزكى، ئۇزاقمۇ بارمىغان يېقىن كەلگۈسى

ئېچىدە جۇڭگوچە ئۇسلۇبقا ئىگە بولغان سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقات سىستېمىسى بارلىققا كېلىپ، خەلقئارا سېلىشتۇرما ئەدەبىيات مۇنبىرىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالغۇسى.

چۈنكى، سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئۇچۇن ئېلىمىز تولىمۇ پايدىلىق شەرت - شارائىتلارغا ئىگە. خۇددى جى شيەنلىڭ ئەپەندى كۆرسەتكەندەك، «دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا شەرق ئەدەبىياتى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. جۇڭگو، ھىندىستان، ئىران، ئەرەب، ياپون قاتارلىق كۆپلىگەن شەرق ئەللىرىنىڭ ئەدەبىياتى دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىدە غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن. دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.»① بىز پەقەت سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئارقىلىق شەرق ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئېلىمىز ئەدەبىياتىنىڭ قىممىتى ۋە ئۇنىڭ دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى مۇھىم ئورۇننى چۈشىنىپ ئالالايمىز. بۇ بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگىنىشىمىزگە، ئەدەبىيات - سەنئەت ھادىسىلىرى ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات قانۇنىيەتلىرىنى پۇختا ئىگىلىشىمىزگە ھەمدە بۇ ئارقىلىق مىللىي ئېپتىخارىمىزنى ئۆستۈرۈپ، دۇنياۋى مەدەنىيەت يارىتىش نىشانى ئاستىدا ئۇزلۇكسىز تىرىشىشىمىزغا زور ئىلھام ۋە مەدەت بېرىدۇ.

① «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» 1984- يىل 4- سان، 7- بەت.

ئېلىمىز جۇڭگو بولسا 56 مىللەتتىن تەركىب تاپقان قۇدرەتلىك شەرق مەملىكىتى. بۇ چوڭ ئائىلىدە ياشىغۇچى مىللەتلەرنىڭ تىلى خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسى. ئالتاي تىلى سىستېمىسى. ھىندى ياۋروپا تىلى سىستېمىسى، جەنۇبىي ئاسىيا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ. تارىخ، جۇغراپىيە، سىياسى، دىن مىللەت، ئاتالمىش ئاتالىق كۆپ تەرەپلىمىلىك ئامىللار نەتىجىسىدە ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن يۇتتۇرا تۇزلەكلىكتە ياشىغۇچى خەنزۇلار ۋە رەسمىي نەللەردە ياشىغۇچى خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن قېرىق مەدەنىيەت ئالاقىسى بولۇپ تۇرغان. مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇنداق نۆۋئارا تەسىر ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا سىيۇزىتى. ژانىرى ھەتتا بايان قىلىش نوسۇللىرى ئاتالمىلاردا روشەن ئىپادىلىنىپ، ئېلىمىزدە ئېلىشتۇرما ئەدەبىياتنى ئاتالمىش يايدۇرۇشنىڭ پايدىلىق شەرت - شارائىتلىرىنى تولۇق ھازىرلىغان.

شەرق بىلەن غەربنىڭ ئوخشاش بولمىغان مۇنداق مەدەنىيەت ئالاقىسى دونياىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرى ئۇچراشقان جايلاردا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ رايونى نەزە

شۇنداق خاراكتېرگە ئىگە دۇنيانىڭ تارىخىي مەدەنىيەت بەلبېغى دەپ بىلىنىدۇ.

13 مىللەتتىن تەركىب تاپقان شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىدا بۇ رايوندىكى ئاساسىي مىللەت ھېسابلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، خىلمۇخىللىقى، باي مىللىي ئەنئەنىگە ئىگە بولغانلىقى قاتارلىق كۆپ ئالاھىدىلىكى بىلەن كۆزنى چاقنىتىدۇ. مۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقىنىڭ ئوبېكتىپ ۋە سۇبېكتىپ سەۋەبلىرى مەۋجۇت:

ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان «غەربىي رايون» دەپ گەن ئومۇمىي نام بىلەن داڭ كۆتۈرگەن شىنجاڭ — كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدىغان ۋەتىنىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، قەدىمكى گرېك (يۇنان) مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە مىسوپوتامىيە مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت تۆت بۆلەك قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى قوشۇلغان مەركىزىي رايونغا جايلاشقان. ئەڭ بۇرۇنقى خرىستىئان دىنى، مانى دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، بۇ جايغا تارقالغان. بۇ، ئوخشاشمىغان دىنلار بۇ رايونغا ئۆزى بىلەن بىرگە ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت تەسىرلىرىنى ئېلىپ كەلگەن. بۇ دىنلار مەركەز قىلغان ئوتتۇرا دېڭىز بويىدىكى كەڭ رايونلارنىڭ ھەممىسىدە تارىختا قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىلەر قۇرۇلغان ھەمدە ئەنە شۇ ئىم-

چىرىيلەر ئوتتۇرىسىدا قويۇق سودا ئالاقە ۋە مەدە-
نىيەت ئالاقىلىرى ئۇزۇلمەي داۋام قىلىپ كەلگەن.
شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتى جۈملىدىن
ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۆز بۆشۈكىدە پەيدا بولۇپ، ئۆز
جايىدا يېتىلىش جەريانىدا ئەنە شۇ ئوخشاش بولمى-
غان قەدىمكى زامان دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىپ
تەسىرىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىكى ئۈچۈن بىر
قىسىم «ئارىلاشما» نەمۇنىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

ئەدەبىياتىنىڭ بىرىنچى ئاساسلى بولغان تىل نۇق-
تىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئايرىم - ئاي-
رىم ھالدا قەدىمكى تۈرك، موڭغۇل، ھىندى (ئەنەتى-
كەك)، تۇخار، پارس، ئەرەب قاتارلىق كۆپ خىل تىل
ئاساسلىرىنىڭ تەسىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن ھەمدە
ئۆز ئەدەبىياتىنى ئۇيغۇر يېزىقى، تۈرك يېزىقى، سان-
سكرىت يېزىقى، مانى يېزىقى، تۇخار يېزىقى، رىم
يېزىقى، سوغدى يېزىقى، پارس يېزىقى، ئەرەب يېزى-
قى ۋە خەنزۇ يېزىقى قاتارلىق تىل قورالىرى بى-
لەن خاتىرىلىگەن.

دىققەتكە سازاۋەر ئوبيېكتىپ ئاساللارنىڭ بىرى
شۇكى، شىنجاڭ — خەلقارا «يىپەك يولى»نىڭ تۈ-
گۈنى بولغانلىقى، مىلاددىن ئىلگىرىكى 1- ئەسىردە
ئۆتكەن خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جاڭ چىەن نىڭ
بۇ تۈگۈننى — يەنە مەملىكىتىمىزنىڭ چاڭئەن شە-
ھىرىدىن تۇتاشتۇرغانلىقى ۋە شۇ دۇنياسۇەت بىلەن
چاڭدىنىڭ بىۋاستە ھالدا رىمغچە بولغان ئۇزۇلمەس

«يىپەك يولى»دا كارۋان قوڭغۇرىقىنىڭ جارانگلاپ تۇرغانلىقى، ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مەدەنىيەت قىممىتىگە ھەم ئىگىدۇر.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن كونىلىقىغا يېپىشىۋالمايدىغان، يېڭىلىقنى تېز قوبۇل قىلىدىغان، مەھكۇملۇققا قارشىلىق كۆرسىتەلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر خەلق. بۇ ھالمۇ ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئېكسپورت ۋە ئىمپورتىنى ئۇنۇملۇك يولغا قويۇشقا مەنىۋى ئاساس بولغان.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان پايدىلىق ئىمكانىيەتلەر ۋە گۈزەل ئارقا كۆرۈنۈش تۇپەيلىدىن شىنجاڭ — سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى قانات يايدۇرۇشنىڭ ھەقىقىي ۋە پايدىلىق زېمىنى بولۇشقا مۇناسىپ. ھازىرقى زامان ياۋروپا سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىمۇ بۇ نۇقتىنى بىردەك ئېتىراپ قىلىشماقتا. ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر ئالىمى مورگانىنىڭ «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم دەرياسى تۆزلەكلىكى ئاستىدا كۆمۈكلۈكتۇر. قاچانكى بۇ ئاچقۇچ تېپىلىدىكەن، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى مەلۇم بولغۇسىدۇر.»① دېگەن بىر ئابزاس سۆزىمۇ مۇشۇ نۇقتىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇڭا ئېلىممىز ۋە چەت ئەللىكلىرىنىڭ سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا شىنجاڭ ئېچىلمىغان كەڭ بىر پارچە «بوز يەر» دېگەن

① «يۇلتۇزلار يۇرتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1983- يىل نەشرى 1- بېتى.

پىكىر لىرى ئەلۋەتتە ئاساسسىز ئەمەس.

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئارقىلىق يەكۈنلىنىدىغان دۆلەت ۋە مىللەتلەر ئارا بولىدىغان مۇناسىۋەتنىڭ ئالاقىسى ۋە ئەدەبىيات تەسىرى — ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئېپتىدائىي دەۋرلىرىدىن تارتىپ، تاكى بۈگۈنكى پارلاق سوتسىيالىستىك دەۋرگىچە ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ كەلگەن بىر مۇھىم ئەنئەنىدۇر.

ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئېپتىدائىي مېغلار باسقۇچىدا (ئەپسانىچىلىق دەۋرىدە) بارلىققا كەلگەن «ئادەمنىڭ پەيدا بولۇشى» توغرىسىدىكى ئەپسانىلار دۇنيانىڭ هەممە يېرىدە، كۆپلىگەن قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ هەممىسىدە بولغان. بۇ ئەپسانىلارنىڭ ئورتاق مەزمۇندا بىر دەك، ئەڭ دەسلەپكى ئىنسانلارنى خۇدا لاي - توپىدىن ياراتقان، دېگەن ئېپتىدائىي تەسەۋۋۇر سىستېمىسى ئەكس ئېتىلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى «نۈرپ - ئادەتلەر خاتىرىسى» قاتارلىق كۆپلىگەن مەنبەلىرىدە ئايال ئىلاھ نۈيۋا ئىنىڭ سېرىق توپىدىن ئادەم ياسىغانلىقى، نۇمۇش كۈلى بىلەن تۇپان بالاسىنى توسۇپ قالغانلىق هەققىدە قىزىقارلىق ئەپسانىلار بار. «تەۋرات»تىكى «دۇنيانىڭ يارىلىش خاتىرىسى»دە، يەۋرىلەرنىڭ خۇداسى يەهۋە (*yareh*)نىڭ توپىدىن ئادەم ياسىغانلىقى هەققىدە بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن. قەدىمكى مىسىر رىۋايەتلىرىدە بۈرە باشلىق مىر نوم دېگەن خۇ-

دا لاي - توپىددىن ئادەم يارىتىپ، ئۇنىڭغا جان كىر-
گۈزگەن دەپ سۆزلىنىدۇ. قەدىمكى گىرىك ئەپسانە-
لىرىدا بولسا، «خۇدالار دەرگاھىنىڭ شاھىنشاسى
زېۋىس» لاي - توپىددىن ئادەم يارىتىپ جان كىرگۈزگەن،
ئەقىل - پاراسەت ئاتا قىلغان، دەپ ھېكايە قىلىنى-
دۇ. ئاجايىپ كۈچكە ئىگە پىرومىتىنىڭمۇ پىششىق لاي-
دىن قۇش، ھايۋان، قۇرت - قوڭغۇزلارنى ياساپ،
ئىلاھنىڭ ئىرادىسىگە ئاساسەن ئادەم قىلىپ ياراتقان-
لىقى بايان قىلىنىدۇ. شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندى-
ئانلار ئارىسىدا، كەڭ زېمىنىنى ياراتقان خۇدا قە-
زىل، قوڭغۇر توپىنى لاي قىلىپ، ئاندىن ئەڭ دەس-
لەپكى ئىنسان — بىر جۈپ ئەر - ئايالنى ياراتقان،
دەيدىغان ئەپسانە تارقىلىپ يۈرمەكتە. پارسلارنىڭ
قەدىمكى «ئاۋېستا» دېگەن كىتابىدىمۇ تۇنجى ئادەم
قۇدرەتلىك كىيومارىسنىڭ سېرىق توپىدىن يارىتىل-
غانلىقى ھەققىدە قىزىقارلىق ئەپسانىلەر بار. ھەتتا
ئىسلام ئەقىدىسى ۋە ئۇنىڭ مۇقەددەس كىتابىدىمۇ
ئادەم توپىدىن يارالغان دېگەن قاراش تەكىتلىنىدۇ.
بۇ قەدىمكى ئەپسانىلەر — باۋروپا - ئاسىيا قۇرۇق-
ۇقىدا، شىمالىي ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيەنىڭ ھەر قاي-
سى جايلىرىدا تارالغان. بۇ رايونلار گەرچە بىر -
بىرىدىن ناھايىتى يىراق بولسىمۇ، ئەپسانىلىرىنىڭ بىر -

بىرىگە ناھايىتى ئوخشىشپ كېتىدىغانلىقىنىڭ سە-
ۋەبىنى سېلىشتۇرما تەتقىقات يۈرگۈزۈش ئارقىلىق
تېپىپ چىققىلى بولىدۇ.

يەنى ئۇ ئەپسانىلار ئورتاق ھالدا ئىپتىدائىي
ئانىمىستىك ۋە توتىمىستىك قاراشلار نىگىزىدە بار-
لىققا كەلگەن. ئۇنىڭغا قاراپ ئىنسانىيەت، گەرچە
ئىلگىرى - ئاخىر بولسىمۇ ئومۇمەن ئورتاق بولغان
ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچى — ساپالچىلىق دەۋرىنى
باشتىن كەچۈرگەن دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.
لاي - توپىدىن ئادەم ياراتقان ھەققىدىكى مۇنداق
ئاجايىپ - غارايىپ ئەپسانىلار مۇقەررەركى، ئىپتىدا-
ئىي ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش جەھەتتىكى
ئىزلىنىشلىرىنى ساپالچىلىق سەنئىتى بىلەن فانتاس-
تىك ھالدا بىرلەشتۈرگەنلىكىنىڭ يەكۈنى ھېسابلى-
نىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئەپسانىلىرى ھەققىدە سېلىشتۇر-
ما تەتقىقات يۈرگۈزگەندە، بۇنداق ئوخشاشلىقنى كۆپ-
لەپ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ھازىرچە ئوخشاش
تېپىتىكى ئەپسانىلار ئەڭ بۇرۇن قايسى مىللەتتە پەيـ
دا بولغان؟ زادى كىم - كىمگە تەسىر كۆرسەتكەن؟
دېگەن مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان يېتەر-
لىك ماتېرىيال بولمىسىمۇ، يېقىنقى بۇيان بەزى تە-
قىقاتچىلار بۇ جەھەتتە بەزى ئىزلىنىشلەرنى ئېلىپ
بارىدى. ئۇلارنىڭ ھېس قىلىشىچە، ئېلىمىزگە نىسبە-
تەن ئېيتقاندا، ئەلمىساقتىن تارتىپ ئىنسانلارنىڭ
پەيدا بولۇش توغرىسىدىكى ئەپسانىلار ئەڭ ئاۋۋال

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدا پەيدا بولغان، كېيىن ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يوللىرى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارغا تارقالغان. مۇنداق بولۇشنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرى شۇكى، بۇ خىل ئەپسانىلار پەقەت ئاشۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇ ئەپسانىلاردا بايان قىلىنغان بەزى ئېتنىنىڭ ئادەملەر هېلىمۇ شۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدا مەۋجۇت. خەنزۇلار ئارىسىدا بۇ خىل ئەپسانىلار جەنگۇ، خەن دەۋرىلىرىدىكى خاتىرىلەردە پارچە - پۇرات يېزىپ قالدۇرۇلغانىدىن كېيىن تارقىلىشقا باشلىغان. لېكىن بۇ مەسىلە ئۇستىدە داۋاملىق ئىنچىكىلىك بىلەن تەتقىق قىلىپ، مۇكەممەل ئىلمىي يەكۈن چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرى ئىچىدە «ئايال ئىلاھ ئوماي» هەققىدە خېلى كۆپ خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلار تۇتىمىزم ۋە شامانىزم دەۋرلىرىدە ئوماي ئىلاهىغا چوقۇنغان. ئوماي هەققىدىكى رىۋايەتلەر ئۇيغۇرچە مەنبەلەردىن باشقا، قەدىمكى سانسكرىتچە، خەنزۇچە خاتىرىلەرگىمۇ ئېلىنغان. ئوماي ئانا هەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجداتلىرى ئارىسىدا تارقالغان ۋاقتى ناهايىتى ئۇزاق بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. هىندىلاردا ئوماي رىۋايەتىنىڭ تارقالغان ۋاقتى مىلادى 4- ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. دۇكخۇاڭ مىڭ

ئۆيلىرى 423- گۇللۇك كىمىرددىكى تەسۋىرىي سۈرەتـ
تە، قەدىمكى رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان شەرقىي ئىلىگ
ىەگنىك ئۇچقۇر ئەژدىھاغا مىنىپ، كوئىنلۇن تېغىغا
بېرىپ ئوماي بىلەن كۆرۈشكەنلىكى، ئوماي ئانىنىڭ
سۈمرۇغقا مىنىپ شەرقىي ئىلىگ بەگنى كۇتۇۋالغانلىـ
قىغا دائىر كۆركەم مەنزىرە تەسۋىرلەنگەن.

«كۆل تىگىن مەنگۈ تېشى» شەرق تەرىپىدىكى
31- قۇرىدا «ئوماي تەگە ئوگىم قاتۇن قوتىكا ئىنىم
بۆلتىگىن ئەرئات بولتى» (ئانام ئومايدەك خانىشنىڭ
دۆلىتىدە ئىنىم كۆلتىگىن ئەر ئاتالدى.) دېيىلگەن.①

خەنزۇچە خاتىرىلەنگەن ئوماي ھەققىدىكى رىۋا-
يەتلەردە ئېيتىلىشىچە: شۇ زامانلاردا شىيا-ئۇنىڭ
ۋۇجىياڭ دەريا-سىنىڭ شىمىنبا بوغۇزىنى تىزگىنلەپ
خەلقىگە قۇت - بەخت كەلتۈرۈش ئۈچۈن جاپالىق
سىگەك قىلغانلىقىغا، غەربىي ئوماي ئانىنىڭ 12
سىزى ئىنتايىن ئايال بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىدىن ئو-
ۇغان. ئومانىڭ قىزلىرى يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ۋۇ-
جىياڭ دەريا-سى ۋادىسىغا بېرىپ، شىيايۇگە يارىدە-
لەشكەن. كېيىن بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئوماي ئا-
نا، يولۇچىلارغا نىشان بەلگىلەپ بېرىدىش ئۈچۈن،
قىزلىرىنى خادا تاشقا ئايلاندۇرۇۋەتكەن. بۇ خادا
تاشلار ھازىرغىچە بارمىش. غەربىي خەن دەۋرلىرى-
دىن ئىلگىرى قومۇشقا پۈتۈلگەن خاتىرىلەرگە ئاساس-

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تالالانما» شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى 1984- يىل 71- بەت.

لىنىپ، قايتا ئىشلەنگەن «مۇ تەڭرىزا تەزكىرىسى»دە، جۇگىلىيانىڭ غەربكە ساياھەت قىلىپ، كوئىنلۇن تېغىغا بارغانلىقى ۋە باتىسقان ئانا بىلەن ئۇچراشقانلىقى رىۋايەت قىلىنغان. بۇ مىساللار ئومۇمي ئىلاھى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە سىڭىپ كىرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

قەدىمكى ئەدەبىيات ۋە ئىتنوگرافىك نۇقتىلار، بۇنداق خەلقئارا ئورتاقلىقنى ناھايىتى كۆپ ئەملىي مىساللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. سەھىپىمىزنىڭ چەكلىك بولۇشى تۈپەيلىدىن بۇ ھەقتە كۆپلەپ مىسال كەلتۈرمەيمىز. لېيۇبىڭ «شىنجاڭ مىللىي ئەدەبىياتىدىكى سېلىشتۇرما ئەدەبىيات توغرىسىدا مۇلاھىزە»① دېگەن ماقالىسىدە، شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتى بىلەن غەرب ئەدەبىياتىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇنىڭ دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى تۆھپىسى ۋە تەسىرىنى كۆرسىتىپ، دەسلەپكى قەدەمدە بىزنى يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن قىلدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» ناملىق ئىلمىي ئەمگىكى ۋە بۇددىزم مەدەنىيىتى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆرسەتكەن تەسىرلىرى ھەققىدە يازغان بىر قانچە ماقالىسىدە سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئۇچۇن كېرەك

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983- يىل 2- سانىغا قارالسۇن.

لمك بولغان بەزى ماتېرىيالىلارنى كۆرسىتىپ ئۆتـ
كەن ئىدى. دەرۋەقە، ھىندى، بۇددىزم ئەدەبىياتـ
نىڭ قەدىمدىن مەۋجۇت بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى
بىلەن سېلىشتۇرغاندا نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ئىدە-
ئۇت ئەدەبىياتى، ھىندى ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئا-
سىيادىكى بىر قانچە مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە ۋە
ئۇ تتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مەدەنىيىتىگە تەسىر
كۆرسىتىشتىكى ۋاستىگە ئايلىنىپ قالغان. بۇ دەۋر-
ئىچىدە قەدىمكى كۇسەننىڭ ئاتاقلىق مۇتەپەككۇرى
كومراجىۋا (مىلادى 344— 401- يىللار) بېشىبالىق-
لىق سۈكۈتۇ سەلى، قەشقەرلىك خۇيلىن (مىلادى 737-
820- يىللار)، كۇچارلىق لى يەن (مىلادى 789 —
795- يىللار ئاردىلىقىدا ۋاپات بولغان) بېشىبالىقلىق
ئارغۇن سەلى، لىيەن خۇيشەن قاياتىلىق سارابان، بۇيان،
ئۇغاتىگىن، يىنىيەن ناسىلى، لىيۇمىڭ شەن قاتارلىق
مەشھۇر ئەدىب سەنئەتكارلار، تىلشۇناسلار، تارىخشۇ-
ناسلار بۇددا مەدەنىيىتىنىڭئەنە شۇ رايونلارغا تارقـ
لىشىدا ئۆچمەس خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن.① ئىسلا-
مىيەت دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىختا ئەرەب
مەدەنىيىتىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى ئاستىدا، ئەرەب-
پارس ئەدەبىياتىنىڭ بىر مۇنچە تەسىرىگە ئۇچرە-
غان ئەمەلىيەتتىمۇ بەلگىلىك قانۇنىيەت ئىچىدە تە-
ما، سىيوژىت، شەكىل، بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلى

① «قەدىمكى ئۇيغۇر بازىرىدا يادىكارلىقلىرىدىن تالالانما» شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى 1984- يىل نەشرىگە قارالسۇن.

ۆه ۋاستىلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە پارس - ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىدىن مۇستەسنا بولالمىدى. بۇنداق تەسىرنى كۆپرەك XI ئەسىردىن كېيىنكى (قاراخانىلار دەۋرى) مەھسۇر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ. «پارس - ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر كلاسسىك ئەسەرلىرىدىكى سىرتنىڭ تەسىرىنى تېخىمۇ قەدىمكى ئىبراي ئەدەبىياتى ۋە يەھۇدىلار ئەدەبىياتىغىچە سۈرۈشكە بولىدۇ.»① لېكىن بۇ خىل تەسىرنى نوقۇل ھالدا پەقەت بىر تەرەپنىڭ يەنە بىر تەرەپكە كۆرسەتكەن تەسىرى دەپلا قاراش ئىلمىي جەھەتتىن پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

سىيوژىت جەھەتتىن ئالغاندا، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر «خەمسىچىلىك» ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئاساس بولغان «لەيلى — مەجنۇن»، «يۈسۈپ - زۇلەيخا»، «ئىسكەندەر نامە» قاتارلىق خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىگە مەنسۇپ بولغان سىيوژىتلارنىڭ، ئالدى بىلەن پارىس - ئەرەب ئەدەبىياتىدىن سىڭىپ كىرگەنلىكىگە ئوخشاش، «پەرھات - شېرىن»، «غەرىب - سەنەم»، «ئەفرەسياب» قاتارلىق يەرلىك سىيوژىتلارنىڭ پارس - ئەرەب ئەدەبىياتىغا تەسىر قىلغانلىقىنى چەتكە قاققىلى بولمايدۇ. جۈملىدىن، ئالدى بىلەن ھىندى كلاسسىك ئەدەبىياتى ئارقىلىق شىنجاڭغا كى-

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983- يىل 2- سان. 138- بەتكە قارالسۇن.

رىپ ئومۇملاشقان «بەختىيار نامە»، «تۇتىنامە» دەك چاتما قىسسەلەر، شەكىل ۋە سىيوژىت جەھەتتىن ئەرەبلەرنىڭ «مىڭ بىر كېچە»گە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى مەلۇم.① «لەيلى - مەجنۇن»، «يۈسۈپ - زۇلەيخا» توغرىسىدىكى ئاغزاكى رىۋايەتلەر «قۇرئان»دىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ۋاپادارلىق، ئاشىقلىق قىسسەلىرى ئەڭ دەسلەپ ئەرەبلەرنىڭ بەدىۋى قەبىلىسىنىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرىدىن كەلگەن. VII ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يېقىن شەرقتىكى كەڭ رايونلاردا تارقالغان. ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن شىنجاڭ رايونىنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي سىيوژىتقا ئىگە بولغان «پەرھات - شېرىن»، «غېرىب - سەنەم»گە ئوخشاش كەڭ ئومۇملۇققا ئىگە «ئاددىل شاھ» غايىسى بىلەن سۇغىرىلغان داستانلار بىلەن قوشۇلۇپ، X ئەسىردىن باشلاپ يازما ئەدەبىيات بولۇپ شەكىللىنىشكە باشلىغان. XI - X ئەسىرلەردە ئىسلام ئىسپانىيەسى ۋە سىلزىيە ئاراللىرىدىكى ئەرەبلەر كەلكۈن سۈدەك ياۋروپاغا ئېقىپ كىرگەن چاغدا ئۆز مەدەنىيىتىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەدەبىيات ماتېرىيالىلىرىنى (رىۋايەت، ھېكايە، قىسسە قاتارلىقلارنى) ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كىرگەنلىكى تارىختىن ئايان. ئەنە شۇ سەۋەبتىن شېكسپىرنىڭ 1554- يىلى

① لىۋېنىڭ «شىنجاڭ مىللىي ئەدەبىياتىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات توغرىسىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزە»سىگە قارالغا

يازغان «رۇمئو بىلەن ژۇلىتتا» تراگېدىيىسى بىلەن «پەرھات - شېرىن» ۋە «لەيلى مەجنۇن» قىسسىلىرىنىڭ ئەسلى شەكلى مەنبەداش. شۇڭا شېكسپىر دراممىلىرىدىكى سەھنە سۆزلىرىدە ئېنگىلىس ئېلىسپېبەسى بىلەن يېزىلغان ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ كۆرۈلۈپ تۇرۇلۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس.①

شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىدىكى بەزى ئەسەرلەر بىلەن، شېكسپىر ئەسەرلىرىدىكى سىيۇژېت جەھەتتە ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەزى جايلار يالغۇز يۇقىرىدا ئېيتىلغان بىر مىسال بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. بىز يەنە شېكسپىرنىڭ «ۋېنېتسىيە سودىگىرى» ناملىق مەشھۇر دراممىسىدىكى ئاساسىي ۋەقەلىكلەردىن «سەرگەردانلىك ھېكايىسى» قاتارلىق ئۇيغۇر، قازاق ھېكايىلىرىنىڭ كۆلەڭگىسىنى كۆرگەنەدەك بولىمىز. بۇنداق «ئوخشاشلىق» شېكسپىر شۇناسلىق تەتقىقاتىدا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئەرەبلەرنىڭ مەشھۇر ھېكايىسى «مىڭ بىر كېچە»گە كەلسەك، دەرۋەقە، بۇ ھېكايىلار ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان. لېكىن «مىڭ بىر كېچە»نىڭ يازما ئەدەبىيات بولۇپ بېكىتىلگەن ۋاقتى خېلى كېيىن (XIV ئەسىر) بولۇپ بۇ خىل شەكىل ئۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا شىنجاڭدىكى — ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئەدەبىيا-

① مەشئت (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە نەشرى 204- بەت.

تىدا جانلىنىپ كەتكەن ھەمدە بەزى سىيۇژىت ۋە بايان قىلىش ئۇسلۇبى جەھەتلەردىن «مىڭ بىر كېچە»گە ئوخشاپ كېتىدىغان 40 ھېكايىدىن تەركىب تاپقان «بەختىيار نامە» ۋە 14 ھېكايىدىن تەركىب تاپقان «تۇتىنامە»دەك چاتما داستانلار «مىڭ بىر كېچە»دىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا ئومۇملاشقان. ئۇنىڭ ئۇستىگە «مىڭ بىر كېچە» نىڭ بايان قىلىنىش ئۇسلۇبى جەھەتلىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ قەدىمكى تۈركىي كۆچمەن قەبىلە بىلەن «يىمپەك يولى» تۈگۈنگە جايلاشقان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگە تېخىمۇ باب كېلىدۇ. ئەرەب ئىمپېرىيىسى مەركىزىنىڭ ئەينىش - ئىشرەتلىك، شەھۋانىلىق تۇرمۇش ئادەتلىرىگە باب كەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتكەن بىر مەزگىلدە «تۇتىنامە» ۋە «بەختىيار نامە»دەك چاتما داستانلارنىڭ شەكلى «مىڭ بىر كېچە»نىڭ تەسىرىدىن پەيدا بولغان، دېگەنگە ئوخشاش قاتمال قاراشلارنى قايتا مەسلىھەتلىشىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ. بىز مۇنداق تەسىرنى شەكىل قۇرۇلمىسىدا ئۇرغۇن چاتما ئالاھىدىلىك ساقلىنىپ كەلگەن ھىندىستان كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن پاراللېل ھالدا پەيدا بولغان دېگەن قاراشتىمىز. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى مۇھىم بىر پاكىتنى، يەنى دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە چوڭ جەھەتلەردە ئوخشىشىپ كېتىدىغان، كىچىك جەھەتلەردە پەرقلىق بولغان بىر

باسقۇچنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ①

بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىگە كەلسەك، ئۇ باشتىن - ئاخىر دېگۈدەك شۇ مىللەتنىڭ ئۇزۇلمەس بەدىئىي ئەنئەنىسىگە ئاساسەن بىر قەدەر نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، دەۋر ئۆزگىرىشى، دۆلەت ۋە مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالاقىسى تۈپەيلى، يەنە بەلگىلىك دەرىجىدىكى ئۆزگىرىشلەردىن خالى بولالمايدۇ. لېكىن مۇنداق ئۆزگىرىش مەزمۇنەن تولىمۇ ئاستا بولۇپ، ئۇزاققا سوزۇلۇچانلىققا ئىگە بولىدۇ. ئەگەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى شەرتلىك رەۋىشتە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئەدەبىيات ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئەدەبىيات دەپ ئىككى چوڭ دەۋرگە بۆلۈپ قارىساق، بەدىئىي ئەنئەنە جەھەتتىن مۇئەييەن ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرىمىز. ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ شەكىللىدىن قارىغاندا، ۋەزدن جەھەتتىن مۇرەككەپ بولمىغان مۇرەببە شەكلى بىلەن بارماق ۋەزنىلىك تۆرتلىكلەر (هازىرقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى) كۆپرەك ئۇچرايدۇ. يەنە ئاشۇ دەۋرگە تەئەللۇق بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا يالغۇز مىسرالارنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا قاپىيىلىشىپ كېلىشىگە ئەھمىيەت

① بازىر، پىلايكى، پەچ lafayyenoclere «دۇنياديكى كىتابلار» A توپلىمى، 1981- يىل 4- سان،

بىرىپلا قالماستىن بەلكى، يەنە، مىسرالارنىڭ بېشىدىكى سۆزلەرنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، خىلمۇخىل قاپىيە شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىشقىمۇ ئەھمىيەت بېرىلگەن. بۇنداق باش قاپىيىلىك شېئىرلارنىڭ ئاخىرىدىكى قاپىيىگە قاراپ كۆبلېتلارغا ئايرىلغان. شۇ سەۋەبتىن مۇنداق شېئىرلاردا مىسرالارنىڭ بوغۇم سانىغا مۇقىم ئۆلچەم قويۇلمىغان. باش قاپىيە ئېھتىياجى ئاستىدا بەزى مىسرالار قىسقا، بەزى مىسرالار ئۇزۇن بولۇپ تۇزۇلگەن. نەتىجىدە ئاياغ قاپىيىلەر ئىزچىل ھالدا ماسلىشىپ كەلمەي پىكىر ئېھتىمالغا قاراپ، ھەر خىل تەرتىپتە ماسلاشتۇرۇلغان. مۇنداق باش قاپىيىلىك شېئىرلارنىڭ مىسرالىرى ئوخشاش سوزۇق تاۋۇش ياكى ئاخىرىغا ئوخشاش سوزۇق تاۋۇش ئۇلىنىپ كەلگەن. ئوخشاش ئۇزۇك تاۋۇشتىن كەلگەن سۆزلەر بىلەن باشلىنىدۇ. مەسىلەن:

يەردە تۇرغان بەش ئون ئوغلان،
يەگسم قايدا تەرمۇ ئەركى.
يىزەكلىكتە قىزلار قىرغىن،
يەتەرمۇ كۆڭلىن (ئەركى)

ئەنە شۇ خىلدىكى باش قاپىيىلىك شېئىرلار «تۇركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن شېئىر - قوشاقلار ئاساسىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

لېكىن ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى يازما شېئىرىيەت

تارىسىدىن مۇشۇنداق ۋەزىن ۋە مۇشۇنداق قاپىيە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان شېئىرلارنى ئۇچرىتىش تەس. (ئەمما كۆچلۈك ۋاردىچانلىققا ئىگە خەلق قوشاقلىرىنىڭ كېيىنكى ئۈلگىلىرى ئىچىدە بۇ ئەنئەنىۋى شەكىل مەلۇم دەرىجىدە ساقلانغان.)

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە نەزەر سالساق، ئۇنىڭدىن تارۇز ۋەزىنىڭ ھەر خىل مۇرەككەپ بەھرىلىرى كەڭ قوللىنىلغان، ھەتتا يېقىنقى زامانغىچە بۇ ۋەزىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. مەسىلەن، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەڭ يىرىك ۋەكىلى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى ئالساق، ئۇنىڭدا 180 گە يېقىن مۇرەببە، تۆتلىكتىن تاشقىرى، قالغان قىسىملىرى تارۇزنىڭ ئىپىك تۈر ئۇچۇن قوبۇل قىلىنغان ئەڭ ئاھاڭدارى ۋە شەرق نەزمى تارۇزىدا «جەڭگىۋار ئۆلچەم»دەپ ئاتالغان مۇتاقارىپ بەھرىدە يېزىلغان. تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئەسەر تارۇزنىڭ مۇتاقارىپ مۇسەممەن سالىم (سەكىزلىك سالىم مۇتاقارىپ) ۋە ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان مۇتاقارىپ مۇسەممەن مەھزۇپ (چۈشەلگەن سەككىزلىك مۇتاقارىپ) ھەم مۇتاقارىپ مۇسەممەن مەقسۇر (قىسقارتىلغان سەككىزلىك مۇتاقارىپ) بەھرىدە يېزىلغان.

ناۋايى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە جارى قىلدۇرۇلغان تارۇزنىڭ بۇنداق بەھرىلىرى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلۇپ، «ئىلمىي تارۇز»دا شەرھ

لىنگەن كۆپ خىل بەھەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك جارى قىلدۇرۇلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بارماق ۋەزنىلىك ئەنئەنىسى خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر يازما شېئىرىيىتىدىن ئاساسەن چۈشۈپ قالغان. بۇ پىكرىمىز شۇبھىسىزكى، ئاروز ۋەزىن جەھەتتىن (پارس - ئەرەب ئەدەبىياتىدىن) ئىمپورت قىلىنغان شەكىل دېگەنلىك ئەمەس. ناۋادا شۇنداق دەپ قارالسا ئۇ ئىلىم - پەنگە زىت بولۇپلا قالماستىن، مىللىي ئەدەبىياتنىڭ ئوبيېكتىپ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇ مەسىلە ھەققىدە ئۆتكەندە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلىرىمىز ئاروز ۋەزنىمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە قەدىمدىن تارتىپ مەۋجۇت بولغان مىللىي شەكىل ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۆزلىرىنىڭ مۇناسىپ ئىلمىي پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىزمۇ بۇ قاراشلارغا قوشۇلىمىز. لېكىن مۇرەككەپ بەھەرلىك ئاروز ۋەزنىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ھۆكۈمران ئورۇنغا كۆتۈرۈلۈشىنىڭ سەۋەبلىرى پارس - ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىدىن بولغانلىقىنى پۈتۈنلەي چەتكە قاقمايمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپ‌تىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ پېشۋالىرىنىڭ شېئىرلىرى ئىجادىيىتىدە ئەرەبچە ۋە پارسچە ئاتالغۇلارنىڭ كۆپلەپ ئۇچرىشى ھەتتا بەزى ئەسەرلەرنىڭ پۈتۈنلەي ئەرەبچە، پارسچە تىل بىلەن يېزىلىشى، ئەينى زامانىدىكى تارىخىي مۇھىتتا، ساقلانغىلى بولمايدىغان

مۇنداق تەسىرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ ھال كۆپرەك ئولتۇراق شەھەر ئەدەبىياتىدا گەۋدىلىكرەك بولۇپ، شەھەردىن چەت كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ياشىغۇچى خەلقلەر (قىپچاقلار) ئەدەبىياتىدا ئاساسەن ئۇچرىمايدۇ.

شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى زامانىدىكى شەرقنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرى پارس، ھىندى ۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى بىر نەچچە مەملىكەتنىڭ ئەدەبىياتىدىن ئۇزۇقلۇق ئالغانغا ئوخشاش، ئۇلارمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىدىكى بىر نەچچە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدىن ئۇزۇقلۇق ئالغان ۋە بۇ ئارقىلىق ئوخشاش خاراكتېرگە ئىگە بەزى خەلقئارا ئوبرازلار شەكىللەنگەن. ئۇنىڭغا دۇنياۋى خاراكتېرگە ئىگە نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. نەسىردىن ئەپەندىدىن ئىبارەت بۇ ئاجايىپ خۇسۇسىيەتلىك ئوبرازنى يادرو قىلغان دۇنياۋى خاراكتېرلىك خەلق لەتىپىلىرىنى قايسى بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ دەپ مۇقىملاشتۇرۇش قىيىن. ھازىر خەلقئارادا نەسىردىن ئەپەندىنىڭ بىبىلوگرافىيىسى ھەققىدە قىزغىن بەس - مۇنازىرىلەر قانات يايماقتا. بەزى تەتقىقاتچىلار نەسىردىن ئەپەندىنى «تارىخىي شەخس» دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكى ۋە قايسى دەۋردە ياشىغانلىقى ھەققىدە ھەر خىل پىكىرلەرنى قىلىشىدۇ. مەسىلەن،

تۈركىيىلىك تەتقىقاتچى مىجىت ھاسان: «ئەپەندى XIII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تۈركىيىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان. تۈركىيىنىڭ ئاقشېغىل دېگەن يېرىدە ئۇنىڭ قەبرىسى بار»① دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يەنە بەزى كىشىلەر، ئەپەندى بۇخارالىق دېيىشىدۇ. «خوجا نەسىرىدىن ھەققىدە قىسسە» ناملىق رومانىنىڭ ئاپتورى ل. ۋ. سوۋىيۇپ ئۆزىنىڭ شۇ كىتابىدا «نەسىرىدىن ئەپەندى بۇخارالىق بولۇپ، شۇ يەردىكى شېر مۇھەممەت ئىسىملىك بىر كورِچىنىڭ بېقىۋالغان بالىسى ئىدى. ئۇ، ئۆز ھاياتىدا دۇنيانىڭ كۆپلىگەن جايلىرىغا بارغان. ئۇ، بارغانلىكى يېرىدە پۇقرالارغا ھېسداشلىق قىلىپ، ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئىش تۇتۇپ كەلگەچكە، ھۆكۈمرانلار ئۇنىڭغا چىش - تىرنىقىغچە ئۆچمەنلىك قىلىپ. ئۇنى يوقىتىشقا ئۇرۇنغان. شۇ سەۋەبتىن نەسىرىدىن ئەل ئىچىدە ئۆزىنى «ئۆلۈپتۇ» دېگەن خەۋەرنى پەيدا قىلغان. شۇڭا دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا — سەككىز يەردە ئۇنىڭ قەبرىسى پەيدا بولغان. لېكىن ھېچكىم شۇ قەبرىلەرنىڭ قايسى بىرسىنىڭ نەسىرىدىنىڭ قەبرىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ. بەلكىم ئۇنىڭ ئىچىدىمۇ نەسىرىدىنىڭ قەبرىسى يوقتۇر. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئەل ئىچىدە ناھايىتى يوشۇرۇن ھالدا ياشىغان. ئۇنىڭ قاچان ۋە قەيەردە، قانداق ۋاپات بولغانلىقى ھەق-

① ئۆزبېكچە «نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى» 1960- يىل. تاشكەنت.

قىدە مەلۇمات يوق.»① دەپ يازىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاتاقلىق شەرقشۇناسى، پارس ۋە تاجىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى بۇراكېنىسكىي: «بىزمۇ بۇ ئوبرازنىڭ پەيدا بولۇشىنى چوقۇم مۇشۇ رايونىنىڭ داڭسىدە، دەپ چەك قويالمايمىز. بۇ ئوبراز ئوخشاش تارىخىي شارائىتتا، ئوخشاشمىغان جايلاردا — ئەرەبلەردىن ئىتتۇرا ئاسىياغىچە ئوخشاش پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئاتالمىش مۇسۇلمان شەرقىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئۆزئارا مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئالماشتۇرۇش جەريانىدا بۇ ئوبراز تېخىمۇ بېيىدى ۋە توغلاندى. ھەمدە بارلىق مىللەتلەر بۇ ئوبرازغا ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى قوشتى. يەنى بۇ ئوبراز ئەرەبلەر ۋە تۈركىيىلىكلەر، ئىرانلىقلار ۋە زاكاۋكازىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى، ئۇيغۇرلار ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقى، ئالبانىيىلىكلەر ۋە ئۇنىڭدىن باشقا بالقانلىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا راۋاجلاندى ۋە مۇكەممەللەشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئوبراز ھەر قايسى ئوخشاشمىغان دەۋرلەردە ھەر خىل ئوخشاشمىغان شەكىللەر بىلەن راۋاجلاندۇرۇلۇپ... ئەڭ ئاخىرىدا خوجا نەسىرىدىن (ياكى نەسىرىدىن ئەپەندى، ئەپەندى، موللا نەسىرىدىن) دەپ ئاتالدى.»② دەيدۇ.

① ل. ۋ. سولۇيۇپ: «خوجا نەسىرىدىن ھەققىدە قىسسە» تاشكەنت 1959-يىل ئۇيغۇرچە 674-675-بەتلەر.

② گىباۋچۇەن: «ئەپەندى لەتىپىلىرى» 1963-يىل خەنزۇچە نەشرى. كىرىش سۆز.

بىز يەنە نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى كەلگ
تارقالغان جايلارنىڭ قايسى بىرىدىكى خەلقلەرنىڭ
ئىنكاسىنى ئاڭلىساق، ئۇلارنىڭ ھەر قايسىلىرى ئوخ-
شاشلا نەسىردىنىي ئۆز يۇرتىدا ياكى يۇرتىغا يېقىن-
لاشقان جايدا «ياشاپ» ئۆتكەنلىكىنى ھېكايە قىلى-
شىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئەپەندى يۇرتىمىزغا يېقىن
بىر جايدا تۇغۇلۇپتىكەن»، «بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى-
مىز ئەپەندىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپتىكەن ۋە
ھەمسۆھبەت بولۇپتىكەن» دېگۈچىلەرمۇ بار. ھەتتا
يەنە بەزىلەر، ئەپەندى «قەشقەرلىك شۇڭا ئۇنىڭ بۇ
جايلارغا ئالاقىدار لەتىپلىرى كۆپ-رەك» دېيىشىدۇ.
دەرۋەقە، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەزمۇن ۋە شەكىل جە-
ھەتتىن ئەپەندى لەتىپلىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان
كۈلكىلىك ۋە يۇمۇرىستىك قىسقا ھېكايىلار خېلى
قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما
مەلۇم دەرىجىدە قېلىپلىشىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ «ئە-
پەندى» نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان لەتىپىلەر
تەخمىنەن XV ئەسىرلەردىن كېيىن تۆردىلىشكە باش-
لىغانلىقى مەلۇم. ھازىر مەلۇم بولغان ئەپەندى نامى-
دىكى لەتىپىلەرنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ
خەلقىمىز ئارىسىدا ئۇزۇلمەي ئەنئەنە بولۇپ، تا بۈ-
گۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكى ھەمدە ھەر قايسى
دەۋرلەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن كۆپلەپ رېئال «ئە-
پەندى» لەرنىڭ ئۆزلۈكسىز چىقىپ تۇرغانلىقى قاتارلىق
ئوبيېكتىپ ئەھۋاللارنى نەزەردە تۇتقاندا، ئەپەندى

لەتىپلىرى ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىياتىنىڭ مەھسۇلى دېگەن قاراش بەلگىلىك ئاساسقا ئىگە.

يۇقىرىدا مىسال قىلىنغان بۇراكىنىسكىنىڭ بىر ئابزاس سۆزىدىكى لەتىپە ئەدەبىياتى ئالدى بىلەن «ئەرەبلەردىن ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن.» دېگەن پىكرى بىزنىڭچە تازا ئىلمىي قاراش ئەمەستەك قىلىدۇ. دەرۋەقە، ھازىر دۇنيادىكى بىر قانچە مىللەتنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدا ئەقىل-پاراسەتلىك يۇمۇرلۇق شەخسلەرنىڭ تىپى بارلىقىنى، يەنى ئەرەبلەرنىڭ چوخا، ئىسپانىيىلىكلەرنىڭ زوررۇ، زاگزۇلارنىڭ ئاكۇددىكبا، موڭغۇللارنىڭ بولغۇنسان قاتارلىق شەخسلىرى بارلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىز. لېكىن ئەرەبلەرنىڭ جوخا لەتىپىسىنى مەنبە قىلغان ئەپەندى لەتىپىلىرى پەقەت XVIII ئەسىرگە كەلگەندىلا ئاندىن توپلىنىپ كىتاب قىلىنغان. ئەمما بۇگۈنكى كۈنگىچە ئۇنىڭ بېكىتىلگەن نۇسخىسى يوق. ئۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. تۈركىيە ئالىمى ۋىلىدائىز بوداق «ئاساسلىق ئەنئەنىۋى كۈلكىلىك گەپلەر. دەپ ئاتىلىدىغان 97 لەتىپە ئىچىدىكى كۆپلىگەن لەتىپىلەر، شىنجاڭدا تارقىلىپ يۈرگەن لەتىپىلەرگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ بەزىلىرىدە مۇشۇ رايوننىڭ رېئال ئىجتىمائىي تۈرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.»① دەيدۇ.

① گى باۋ جۇەن «ئەپەندى ۋە نەپەندى لەتىپىلىرى»، «ھەر خىل بىلىملەر» ژۇرنىلىنىڭ ئۈرۈمچى 1995- سانىنىڭ 35-بېتىگە قارالسۇن.

يۇقىرىقىلارنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق نەسىر-
دىن ئەپەندى سىلەن باغلىق بولغان لەتىپىلەرنىڭ
دەسلەپ قايسى رايوندا پەيدا بولغانلىقىنى بىلىش
تەس بولمىسا كېرەك. ئەمەلىيەتتە، كەڭ مەنىدىكى
سېلىشتۇرما ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن ئېيتقانداۋ، بۇ
يەردىكى ئاچقۇچ — ئەپەندى دېگەن كىشى ئۆتكەنمۇ
يوق؟ ياكى قايسى دۆلەتنىڭ ئادىمى دېگەن مەسە-
لىدە بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ دۇنيا خەلق ئېغىز
ئەدەبىياتىدىكى ئومۇمىي خاكتېر ئالغان بىر ئەدەبىي
ھادىسە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشتىن ئىبارەت. ئەگەر
نەسىرىدىن ئەپەندى ئىسىملىك مۇشۇنداق بىر شەخ-
سىڭ دۇنيادىن ئۆتكەنلىكى مەلۇم بولغان تەقدىردە-
مۇ، ئۇ ھەرگىز لەتىپىلەردە ئېيتىلىۋاتقان «ئەپەندى»
گە تەڭ ئەمەس. چۈنكى ھەر بىر تارىخىي دەۋرلەردە
خەلق ئاممىسى ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان بارلىق يۇ-
مۇرىستىك ھېكايىلارنى ئەنە شۇ نەسىرىدىن ئەپەندى
نامىغا تۇتۇپ، ئۇنىڭ يۈكسەك بەدىئىي چىنلىقىغا
كۆتۈرۈپ، خەلق ئولكلورىدىكى ئالەمشۇمۇل بىر بە-
دىئىي تىپقا ئايلاندۇرغان. شۇ سەۋەبتىن دۇنيا ئە-
دەبىيات خەزىنىسىدە نەسىرىدىن ئەپەندەڭ ئۇزاق
ياشىغان، ھەمدە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن ئىبارەت بۇ
مۇنبەت تۇپراقتا ئۇنىمەڭ چوڭقۇر يىلتىز تارتقان
بەدىئىي ئوبراز تېپىلمايدۇ.

دېمەك، بىز مەدەنىيەتىمىڭ مۇنداق ئۆز ئارا
تەسىرىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش سىلەن بىرگە ئورتاق-

لىققا ئىگە بولغان مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش ئىجتىما-
ئىي دەۋردە، بىر خىل تۇرمۇش مۇھىتىدا ئوخشاش
مىغان رايونلاردىمۇ ئوخشاش مەنىۋى مەدەنىيەت
يارىتالايدىغانلىقىنى كۆرۈشىمىز كېرەك. ئەگەر
بۇ نۇقتىغا كۆز يۇمىدىغان بولساق، مەملىكىتىمىز-
نىڭ ۋە دۇنيانىڭ پەلسەپە ئىدىيە تارىخى، ئەدەبى-
يات تارىخى قاتارلىق پەنلەردىكى نۇرغۇن ھادىسە-
لەرگە جاۋاب تاپالمايمىز.

(3)

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى، يالغۇز دۆلەت
ۋە رايونلار ئارا بولىدىغان مۇقەررەر ئەدەبىيات
تەسىرلىرىنى تەكشۈرۈپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە
بىر رايوندا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قېرىنداش
مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى ئورتاقلىق ۋە پەرقلەر
ئۈستىدىمۇ پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئۇنىڭدىكى قانۇنىيەت-
لىك ھادىسىلەرنى تېپىپ چىقىشنى مەقسەت
قىلىدۇ.

شۇنىسى ئېنىقكى، مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ
ئۆز ئارا ئالمىشىشى ۋە تەسىرى، كېلىپ چىقىش
مەنبەسى بىر بولغان قانداش مىللەتلەر ئارىسىدا
تېخىمۇ گەۋدىلىك بولىدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ
سەۋەبلىرىنى سۆزلەپ ئولتۇرمىساقمۇ ھەممە-
مىزگە ئايان.

يۇقىرىقىلارنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق نەسىر-
دىن ئەپەندى سىلەن باغلىق بولغان لەتىپىلەرنىڭ
دەسلەپ قايسى رايوندا پەيدا بولغانلىقىنى بىلىش
تەس بولمىسا كېرەك. ئەمەلىيەتتە، كەڭ مەنىدىكى
سېلىشتۇرما ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ
يەردىكى ئاچقۇچ — ئەپەندى دېگەن كىشى ئۆتكەنمۇ
يوق؟ ياكى قايسى دۆلەتنىڭ ئادىمى دېگەن مەسە-
لىدە بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ دۇنيا خەلق ئېغىز
ئەدەبىياتىدىكى ئومۇمىي خاكتېر ئالغان بىر ئەدەبىي
ھادىسە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشتىن ئىبارەت. ئەگەر
نەسىرىدىن ئەپەندى ئىسىملىك مۇشۇنداق بىر شەخ-
سنىڭ دۇنيادىن ئۆتكەنلىكى مەلۇم بولغان تەقدىردە-
مۇ، ئۇ ھەرگىز لەتىپىلەردە ئېيتىلىۋاتقان «ئەپەندى»
گە تەڭ ئەمەس. چۈنكى ھەر بىر تارىخىي دەۋرلەردە
خەلق ئاممىسى ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان بارلىق يۇ-
مۇرىستىك ھېكايىلارنى ئەنە شۇ نەسىرىدىن ئەپەندى
نامىغا توقۇپ، ئۇنى يۇكسەك بەدىئىي چىنلىققا
كۆتۈرۈپ، خەلق ۋولكلورىدىكى ئالەمشۇمۇل بىر بە-
دىئىي تىپنى ئايلاندۇرغان. شۇ سەۋەبتىن دۇنيا ئە-
دەبىيات خەزىنىسىدە نەسىرىدىن ئەپەندىدەك ئۇزاق
ياشىغان، ھەمدە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن ئىبارەت بۇ
مۇنبەت تۇپراقتا ئۇنىسىدەك چوڭقۇر يىلتىز تارتقان
بەدىئىي ئوبراز تېپىلمايدۇ.

دېمەك، بىز مەدەنىيەتىنىڭ مۇنداق ئۆز ئارا
تەسىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش سىلەن بىرگە ئورتاق-

لىققا ئىگە بولغان مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش ئىجتىمائىي دەۋردە، بىر خىل تۇرمۇش مۇھىتىدا ئوخشاش مىغان رايونلاردىمۇ ئوخشاش مەنسۇي مەدەنىيەت يارىتالايدىغانلىقىنى كۆرۈشىمىز كېرەك. ئەگەر بۇ نۇقتىغا كۆز يۇمىدىغان بولساق، مەملىكىتىمىزنىڭ ۋە دۇنيانىڭ پەلسەپە ئىدىيە تارىخى، ئەدەبىيات تارىخى قاتارلىق پەنلەردىكى نۇرغۇن ھادىسىلەرگە جاۋاب تاپالمايمىز.

(3)

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى، يالغۇز دۆلەت ۋە رايونلار ئارا بولىدىغان مۇقەررەر ئەدەبىيات تەسىرلىرىنى تەكشۈرۈپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە بىر رايوندا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى ئورتاقلىق ۋە پەرقلەر ئۈستىدىمۇ پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئۇنىڭدىكى قانۇنىيەتلىك ھادىسىلەرنى تېپىپ چىقىشنىڭ مەقسەت قىلىدۇ.

شۇنىسى ئېنىقكى، مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا ئالمىشىشى ۋە تەسىرى، كېلىپ چىقىش مەنبەسى بىر بولغان قانداش مىللەتلەر ئارىسىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك بولىدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبلىرىنى سۆزلەپ ئولتۇرمىساقمۇ ھەممىمىزگە ئايان.

شىنجاڭدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىزە
ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى
تىل، ئۆرپ - ئادەت ۋە ئىدىيۇى ئېتىقاد جەھەتـ
تىن ئېتىمىنىڭ بىرلىككە ئىگە بولغان ھەلقىلەر بولۇپ،
ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان قان - قېرىنداشلىق مۇ-
ناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار-
نىڭ ئەدەبىياتى (قەدىمكى كلاسسىك ئەدەبىياتى)
دا كۆپلىگەن ئورتاقلىق مەۋجۇت. ھازىر شىنجاڭـ
نىڭ ھەر قايسى مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلىنىۋاتقان
بەزى ئەسەرلەر (كۆپرەك ئاغزاكى ئىجادىيەتكە تەئەل-
لۇق بولغان ھېكايە - چۆچەكلەر، قىسسە ۋە داستانـ
لار) ۋە ئۇ ھەقتىكى ئايرىم تەتقىقاتلاردىن قارىغانـ
دا، كونكرېت بىر پارچە ئەسەرنىڭ ئاشۇ بىر قانچە
قېرىنداش مىللەتلەرگە ئورتاق ئىكەنلىكىنى ئۇچرىـ
تىش مۇمكىن. ھەتتا ئايرىم ئەسەرلەر ئۇستىدە
نورمال تالاش - تارتىشلار مەۋجۇت. قەدىمكى
مەشھۇر ئىپوسلاردىن «ئالپامىش»، «گورئوغلى»،
«دېدى قورقۇت» (قورقۇت ئاتا)، «تاھىر - زوھرا»،
«پەرھات - شېرىن»، «يۈسۈپ - ئەخمەد»، «تۇتـ
نامە»، «بەختىيار نامە» — قاتارلىقلار ئۇيغۇر، ئۆزـ
بېك، قازاق، تۇرۇكمەن، ئەزەربەيجان قاتارلىق مىلـ
لەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئۇلگىلىرى قاتارىدا
تونۇشتۇرۇلۇپ كەلمەكتە. خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىگە
ئائىت ئەسەرلەرنىڭ تەۋەلىكىنى ئايرىش ئەلۋەتتە يازما
ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ تەۋەلىكىنى بېكىتىشكە ئوخشاش

مايدۇ. چۈنكى فولكلور ئەسەرلىرى ئاغزاكىلىق، كول-لېكتىپچانلىق، ئۆزگىرىشچانلىق، ۋاريانتچانلىقتەك تۈپ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كۆپ ھاللاردا دۆلەت ۋە مىللەت چېگرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىرغىچە ئېتنىنىڭ مەنبەسى ئېنىق بولمىغان ئەسەرلەر تارقىلىش ۋە ئومۇملىشىش دائىرىسىگە قاراپ بىر تەرەپ قىلىشقا قوشۇلمايز. لېكىن، مۇناداق ئورتاق ئىگىدارچىلىقىغا ئىگە بولغان ئەسەرلەر ئۈستىدىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئېلىپ بېرىلسا، بەزى چېتىشلىقى بار «چىگىش» مەسىلىلەر ئۈستىدىن توغرا ئىلمىي يەكۈن چىقىرىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ. يېقىندا قازاقىستان س. س. س. (پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمىنىڭ تەتقىقاتچى خادىمى ب. راشىددىن ئوغلى «خەلق داستانلىرىنىڭ ژانىرلىق ئالاھىدىلىكلىرى» ناملىق نوپۇزلۇق ئىلمىي ئەمگىكىدە خەلق داستانلىرى بىلەن كلاسسىك يازما داستانلىرىنىڭ ژانىر لىق پەرقلىرى ھەمدە ئۇغۇز مەكتىپىگە تەئەللۇق بولغان خەلق داستانلىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى ۋە پەرقى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزدى. ئاپتورنىڭ قارىشىدا، ئوغۇز مەكتىپى دېيىلگەندە ئاساسەن ئۇيغۇر، ئۆزبېك (خارەزىم)، تۈركمەن، ئەزەربەيجان قاتارلىقلارنى؛ قىپچاق مەكتىپىگە ئاساسەن قازاق، قىرغىزلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىنىڭ تەركىبى بولغان قىپچاق، قوڭرات، نايمان، ئارغىن، قاڭلى، ئالتاي-

لىق نوغاي ۋە قىسمەن ئوغۇز (سەمەرقەنىد) ئۇرۇق-
لىرىنى نەزەردە تۇتقان. بۇنداق ئايرىش باسكا كۆپ-
نىڭ تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدا تۇركىي تىللارنى گۇرۇپپىلار-
غا ئايرىش بىلەن ئاساسەن ئوخشىمايدۇ. باسكا كۆپ ئوغۇز
گۇرۇپپىسى (مەكتىپى) نى 1) ئوغۇز - تۇركمەن بۆلۈمى
(X— XI ئەسىرلەردىكى ئون ئۇيغۇر، توققۇز
ئۇيغۇرلار تىلى). 2) ئوغۇز — بولغار بۆلۈمى. 3)
ئوغۇز - سالجۇق بۆلۈمى دەپ ئۆچكە بۆلىنىدۇ.

قارلۇق گۇرۇپپىسى، قارلۇق - ئۇيغۇر بۆلۈمى
(قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى) ۋە قارلۇق -
خارەزىم بۆلۈمى (قارلۇق - خارەزىم تىلى، چاغىتاي
تىلى، كونا ئۆزبېك تىلى) دەپ ئىككىگە
ئايرىلىدۇ.

قىپچاق گۇرۇپپىسى 1) قىپچاق - بولۇۋېتىس
بۆلۈمى 2) قىپچاق - بۇلغار بۆلۈمى ئالتاي ئوردا
‹قازاق› تىلى، تاتار تىلى، باشقىرت تىلى (3) قىپ-
چاق - نوغاي بۆلۈمى (نوغاي تىلى قازاق تىلى،
قارا قالپاق تىلى، ئۆزبېك تىلىنىڭ قىپچاق دە-
ئالېكتى ‹سەمەر قەنىد تىلى›) دەپ ئۇچ بۆلۈمە-
گە ئايرىلىدۇ.

قىرغىز - قىپچاق گۇرۇپپىسى (مەكتىپى) غا
يەنە قىرغىز (يەنسەي قىرغىزلىرى) تىلى، ئالتاي
تىلى، قالماق تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ دەپ قارايـ
دۇ. يۇقىرىقىلار ن. ئا. باسكا كۆۋ نىڭ بۆلۈشى
بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۇركىي تىللارنىڭ غەربىي

هون تارمىقىغا مەنسۇپ بولغان تىلىلاردۇر. ئۇلارنى يىغىنچاقلىغاندا، تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئورتاق ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە ئاساسەن، ب. راشىددىن كۆرسەتكەن ئىككى مەكتەپكە مەركەزلىشىدۇ. چۈنكى، قەدىمكى زامانلاردا مەيلى «ئون ئوغۇز ياكى توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتىلىشىدىن قەتئىيىنەزەر، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى نەزەردە تۇتۇلغانلىقى هەممىگە ئايان. بۇنداق بولسا، بۇ ئىككى گۇرۇپپىغا تەئەللۇق بولغان داستانلارنىڭ تۈپ پەرقى نېمە؟ بۇ پەرقلەرنى مۇنداق ئۇچ نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ سىلىشتۇرۇش مۇمكىن.

1. ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ خەلق داستانلىرى هەم نەسرىي هەم نەزمىي ئاساستا تۈزۈلگەن. ۋەقەلەرنىڭ تەسۋىرى ئاساسەن نەسرىي بىلەن ئىپادىلەنسە، پېرسوناژلارنىڭ لىرىك كەچۈرمىشلىرى، هېس - تۇيغۇ ۋە هاياجانلىرى (دېئالوگ ۋە مونولوگلىرى) نەزم بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. هەتتا بەزى هاللاردا نەزمىگە قارىغاندا نەسرىسى ئۇستۈنرەك ئورۇنلۇق ئىگىلىگەن بولىدۇ. ئىپتىك هادىسىلەرنىڭ شېئىر بىلەن تەسۋىرلىنىشى بۇ گۇرۇپپىدىكى هېچقانداق داستاندا ئۇچرىمايدۇ. پروزا بىلەن شېئىرنىڭ مەزمۇنلىق ئىپادە قىلىشتىكى مۇنداق «ئىش تەقسىماتى» نىڭ ئوغۇز داستانچىلىقىدا ئېنىق ئاجرىتىلغانلىقىنىڭ سەۋەبى: قەهرىمانلىك لىرىك

كەچۈرمىشلىرىنىڭ پەقەت لىرىك شېئىر شەكىللىرى ھېسابلانغان مەسنەۋى، مۇرەببە، غەزەل ۋە مۇخەممەسلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلۈشىنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت.

قىپچاق داستانچىلىقى ئاساسەن باشتىن - ئاخىر قوشاقچىلىق شېئىرىي شەكلىگە (بارماق سىستېمىسىغا) ئاساسلانغان. گەرچە قىسمەن قىپچاق خەلق داستانلىرىدا پىروزا بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھەجمى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئۇ ئەيدىغان ۋەزىپىسى بىر دەپچى بابتىن ئىككىنچى بابقا، بىر ئىپىزوتتىن ئىككىنچى ئىپىزوتقا كۆچۈشىنىڭ سەۋەبلىرىنى بايان قىلىپ بېرىش ئۈچۈنلا خىزمەت قىلدۇرۇلغان. چۈنكى قىپچاق داستانچىلىقى شېئىرىيەتنىڭ ئىپىكلىك تۈرىگە خاس قوشاق شەكلىنى ئاساس قىلغاچقا، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە خاس بولغان شېئىرىيەتنىڭ بۇ ئاددىي تۈرى بىلەن ھەم لىرىكىلىق ھەم ئىپىكىلىق ۋەقەلەرنى بىر دەك ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ گۈرۈپپىدىكى داستانلاردا — ئومۇمەن ئوغۇز داستانچىلىقى ئۈچۈن قوبۇل قىلىنغان ئارۇز سىستېمىسىدىكى (مۇرەببە، غەزەل، مۇخەممەس، مۇسەددەس، تۇيۇق، قىتئە قاتارلىق) مۇرەككەپ ۋەزنىلىك شېئىرلار ئۇچرايدۇ.

ئوغۇز داستانچىلىقى مۇرەككەپ شېئىرىي فورمىغا قورۇلغاچقا، ئۇنىڭ كۆيلىنىش مۇزىكا ئاھاڭىمۇ مۇرەككەپ بولىدۇ. مەسىلەن، «غېرىب - سەنەم»نى

ئالساق، ئۇنىڭدا 50 نەچچە خىل مۇزدىكا ئاھاڭى بار.

قىپچاق داستانچىلىقىدىكى شېئىر فورمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ. بەلكى ئەڭ كۆپ بولغانلىقىمۇ ۋەزىن ۋە تۇراق جەھەتتىن ئىككى ياكى ئۈچ خىل ئۆزگىرىشكە ئىگە. لېكىن مۇتلەق كۆپ قىسىم داستانلىرى باشتىن - ئاخىر بىر خىل شېئىرىي شەكىلگە ئىگە بولىدۇ. قىرغىزلارنىڭ شۇنچە چوڭ ھەجىملىك تارىخى ئېپوسى — «ماناس»مۇ باشتىن - ئاخىر بىرلا خىل مۇزدىكا ئۇسۇلىدا ئىگە. بۇنىڭ سەۋەبلىرى تىل ۋە ئېتنىك ئالامەتلىرى جەھەتتىن بۆلۈنگەن. ئوغۇز، قىپچاق گۇرۇپپىلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىيات باسقۇچى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئىجتىمائىي ئاڭ جەھەتلەرىمۇ ئوخشاش بولمىغانلىقىدىندۇر. ئوغۇزلار (بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار) جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم باسقۇچىدا ئالدى بىلەن ئولتۇراق شەھەر ھاياتىنى باشلىغان. ئەنە شۇ شەھەر ھاياتىنىڭ تەلىپىدىن كېلىپ چىقىقان خىلمۇ خىل مۇزدىكا ئەسۋابلىرىغا ئىگە بولغان بۇ خەلقلەر ئۆز داستانلىرىنى مۇرەككەپ مۇزدىكا ئاھاڭلىرى بىلەن كۈيلەشكە ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ مۇرەككەپ ۋەزىنلىك شېئىرلارنى ئىجاد قىلىشقا ئادەتلەنگەن. قىپچاقلار كۆچمەن چارۋىچىلىق ھايات بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن «كىشىلىك ھاياتقا كېرەكلىك ۋە خەلق مەنپەئىتى بىلەن مۇددىئاسىنى كۆزلەيدىغان نەسرىي ياكى

شېئىرىي ئەسەرلەرنى يېزىپ تارقىتىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغان، خەلق يادقا ئېيتىپ ئېسىدە ساقلاپ قېلىشقا مەجبۇر بولغان.» ① بۇ ھال قىپچاق داستانلىرىنى شەكىل جەھەتتىن بىر خىللىققا، مۇزىكا ئاھاڭى جەھەتتىن ئاددىيلىققا ئىگە قىلغان. ئۇغۇزلار داستان ئىجاد قىلىش ئەنئەنىسىگە باي مۇزىكا ئاساسىغا تايانغانلىقتىن شېئىرىي قىسمىنى ئاھاڭ بىلەن ۋە بۇ ئاھاڭنى مۇزىكا بىلەن ئىجرا قىلىشقا ئادەتلەنگەن.

شۇڭلاشقا داستان ۋەقەلىكلىرىنىڭ ھەممىسىنى يالغۇز شېئىر بىلەنلا ئېيتىشقا ھاجەت چۈشمىگەن. قىپچاقلارنىڭ داستانچىلىق ئەنئەنىسىدە بولسا ئاھاڭ ۋە مۇزىكا جەھەتكە ئۇنداق ئېتىبار بەرمىگەنلىكتىن، يەنى مۇزىكىنى داستان كۆيلەش ۋاسىتىسى قىلمىغانلىقتىن ۋەقەنى باشتىن ئاياغ بايان قىلىشتا كىشىلەرگە ۋاسىتىلىك ھالدا مۇزىكىلىق سېزىم بېرەلەيدىغان شېئىر شەكلىدە ئىجرا قىلىشنى كۆزلىگەن ۋە بۇنى قىپچاق داستانچىلىق ئەنئەنىسى قىلغان.

2. سىيوژىت جەھەتتە: ئۇغۇز داستانلىرىدا يەرلىك مىللىي سىيوژىتلاردىن تاشقىرى ئەرەب ۋە پارس سىيوژىتلىرىمۇ ئۇرۇلاشقان. بۇ يالغۇز كلاسسىك ئەدەبىياتقىلا ئەمەس، بەلكى خەلق ئەدەبىياتى-

① ق. جۇمالىيوف: «قازاق ئېپوسى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىنىڭ مەسىلىلىرى» ئالمۇتا 1 - توم. 1959 - يىل نەشرى. 6 - بەت.

غمۇ خاس خۇسۇسىيەتتۇر. مەسىلەن، «غېرىب - سەنەم»، «يۈسۈپ - ئەخمەد»، «گور ئوغلى»، «قور-قۇت ئاتا»، «تاھىر - زوھرا»، «مەلىكە ئەيياز» قاتارلىقلار، ئوغۇزلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە باغلىق مىللىي سىيوژىتلاردىن ئىبارەت بولسا، «لەيلى - مەجنۇن»، «ھۇرىلىقا»، «يۈسۈپ - زۇلەيخا»، «رۇستەمى داستان» قاتارلىقلار ئاساسەن ئەرەب - پارس ئەدەبىياتىدىن سىڭىپ كىرگەن سىيوژىتلار ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوغۇز داستانلىرىدىكى ۋەقەلەر ئاساسەن رەسم، ئەجەم، پەرەڭ، تۇران، باغدات، چىن - ماچىن، مىسىر قاتارلىق قەدىمكى مەشھۇر يەر نامىلىرىغا باغلىنىپ كېلىدۇ.

قىپچاق داستانلىرىنىڭ سىيوژىتى ئەسلىدە قىپچاقلار ھاياتىنىڭ تارىخى ۋە ئىجتىمائىي ھايات تەرەققىياتىدىن، شۇنداقلا مەپلولوگىك ۋە دىنىي چۈشەنچىلەردىن پەيدا بولغان بەدىئىي توقۇلمىلار-دىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا موڭغۇل چاپ-قۇنچىلىقىغا ۋە موڭغۇل خانلىرىغا قارشى مىللىي ئازادلىق قوزغىلاڭلىرىنىڭ رېئاليەتلىك بەلگىلىرى ئەكس ئېتىلىدۇ. «ئالپامىش»، «ماناس»، «ئۇرتارغىن»، «قوبلاندى»، «قوزا كۆرپەش - بايان سۇلۇ» قاتار-لىقلار ئەنە شۇنداق داستانلارنىڭ تۇرىگە كىرىدۇ. «تاھىر - زوھرا»، «يۈسۈپ - ئەخمەد»، «يۈسۈپ زۇلەيخا»، «سەيپۇلمۇلۇك»، «بوز يىگىت» قاتارلىق

سىيوژىتلار قىپچاقلار ئاردىسىغا پەقەت XIX ئەسىر ئىچىدە يازما تۈردە تارقالغان بولۇپ، «كىتاب-بىي ئەدەبىيات سۈپىتىدە تونۇلغان». ① شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇغۇز ھەم شەرق سىيوژىتلىرىنىڭ قىپچاق سىيوژىتلىرىغا بولغان تەسىرى سېزىلەرلىك ئەمەس. چۈنكى قىپچاق بىلەن ئۇغۇز سىيوژىتلىرىنىڭ ۋەقەلىكى بىر - بىرىنىڭ تۈرمۇشى ۋە ئادەتلىرىگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. مەسىلەن: «ماناس» ۋەقەلىكى دالا شارائىتىدا چارۋىچىلىق كۆچمەن ھايات، قەبىلىۋى ماجىرالار ئاردىسىدا راۋاجلانسا «يۈسۈپ - ئەخمەد» ۋەقەلىكى شەھەر ھاياتى فېئودال مۇناسىۋىتىنىڭ تۈزۈم ۋە ئوردا ماجىراسى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىدۇ.

3. داستان پېرسوناژلىرىنىڭ نامى جەھەتتە: ئۇغۇز داستانچىلىقىدا — كۆپىنچە ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭ رايونى جۇملىدىن پارس - ئەرەب‌لەردە (بۇ تەرەپتىن ئازراق) ئۆتكەن مەشھۇر تارىخىي شەخسلەر، قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان خەلق ئاغزاكى رىۋايەت قەھرىمانلىرى — داستان پېرسوناژلىرى ئۈچۈن مەنبە بولسا، قىپچاق داستانچىلىقىدىكى پېرسوناژلارنىڭ نامىلىرى ئۆچۈن ئۆزىگە يېقىن ۋە خەلق ئاغزىدا ئېقىپ يۈرگەن موڭغۇل (قالماق) سەرگەردىلىرىنىڭ ئاتلىرى ئاساسىي مەنبە بولغان. شۇنداقلا يەنە، ئۇغۇز داستانلىرىدا پېرسوناژلارنى نامە-

① N. T. دويىمەنباۋىف: «قازاقنىڭ لىرو - ئېپوسى» ئالمۇتا 1973 - يىل نەشرى. 22 - بەتلەر.

لاشتا رامانغا مۇۋاپىقلىشىپ ئىسسىملارمۇ كۆپىنچە ئەرەبچە ۋە پارسچىلاشقان. قىپچاق داستانلىرىدا بولسا، تارخانئىزىملىق ئىسسىملار (قەدىمكى ئىسسىملار) ساقلاپ قېلىنغان. كونكرېت يەر - جاي ۋە شەھەر ناتلىرى قىپچاق داستانلىرىدا ئاساسەن ئۇچرىمايدۇ. ئوغۇز داستانلىرىدا بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىتكى مەشھۇر بولغان يەر - جاي، دەريا، تاغ ۋە شەھەر ناتلىرى تىلغا ئېلىنىدۇ. لېكىن بۇ پەرقنى مۇقىملاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى بىزگە مەلۇم بولغان ئىككى چوڭ گۇرۇپپىغا مەنسۇپ بولغان داستان قەھرىمانلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى تەكشۈرسەك، ئىسپېي ھالدا بىر - بىرىگە ئۆتۈشكەنلىكىنى سېزىمىز. مەسىلەن، ئوغۇز داستانلىرىدىكى ئاق خان بىلەن قاراخان بەزى قىپچاق داستانلىرىدا قارا باي بىلەن ساري باي ياكى باي ساري بىلەن باي قارا (ئاقشاخان بىلەن ساري خان) بولۇپ كەلگەن. «گورئوغلى» دىكى سېپتەك سېمىتەك «ماناس» داستانىدا سېپتەك بىلەن سېمىتەي بولۇپ كەلگەن. «يۇسۇپ - ئەخمەد» تىكى كۆكچى شائىر (كۆكچى باتۇر- دەپمۇ ئاتىلىدۇ) «ئىرتارغىن» داستانىدىكى كۆكچى باتۇر بىلەن «ماناس» دىكى كۆكچى كۆز دېگەن ئىسىملار بىر مەنبەدىن كەلگەن ۋە باشقىلار. بۇ ھال ئىككى ئۇتتىنىك گۇرۇپپا داستانلىرىدىكى ئەڭ ئېپتىدائىي رىۋايەتلەر ئاساسىنىڭ بىر مەنبەدىن پەيدا بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشنى لازىمدۇكى، هازىر بىر قانچە مىللەتلەرگە ئورتاق دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان ئايرىم داستانلارنىڭ تېمىسى ۋە سىيۇژېتى ئەسلىدە قەدىمكى بىر قەبىلە ياكى ئۇرۇقتا پەيدا بولغان بولۇپ، كېيىنچە بۇ قەبىلىلەر ئۆز ئارا قوشۇلۇپ يىرىك خەلقگە ئۇيۇشۇشى نەتىجىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنىمۇ بىللە قوشۇپ ئالىدۇ. نەتىجىدە بۇ ئەسەر يېڭىچە ۋارىيانتقا ئىگە بولۇپ، بىر قانچە خەلقلەرگە ئورتاق بولغان ئەدەبىي مىراسقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئالپامىش» ئەسلىدە سىر دەريا بويلىرىدا ياشىغۇچى قوڭرات ئۇرۇقىنىڭ ئارىسىدا پەيدا بولغان. قوڭراتلار هازىرقى ئۆزبېك، قازاق، قارا قالپاق، باشقىرتلار ئارىسىغا سەپكە كېتىشى ئارقىلىق بۇ داستانىنىڭ بۇگۈنكى خەلقئارا ۋارىيانتلىرىنى پەيدا قىلغان. سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق يەكۈنلەنگەن بۇ پەرقلەرگە ئاساسەن، هازىرقى قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىدا تەۋەلىكى ئېنىق ئايرىلمىغان داستانلارنىڭ چېگرىسىنى ئاساسەن بىر تەرەپ قىلىش مۇمكىن. بۇ يەردە يەنە شۇنداق بىر هەقىقەتنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەككى، «بىر خەلقنىڭ داستانىنىڭ بار يوقلۇقىنى بىلىش ئۈچۈن ئۇلچەم (ئومۇمەن نوقۇل هالدا) داستانىنىڭ بولۇشى بىلەن ئەمەس. بەلكى پەقەت خەلقئارا سىيۇژېتقا شۇ خەلقنىڭ جاۋاب تەرىقىسىدە ئۆز ۋارىيانتىنى يارىتقانلىقى ياكى يارىتمىغانلىقى بىلەن

ئۇلچىنىدۇ.» ①

(4)

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇستىدە ئىزلىنىش — مەملىكىتىمىزنىڭ سىلىشتۇرما ئەدەبىياتىنى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان مەزمۇن.

يۇقىرىقى قىسقا بايانلاردىن مەلۇم بولدىكى: ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئىلىمىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىنى بېيىتىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. بۇ، ئۇيغۇرلار جۈملىدىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پەخىر لىنىشكە ئەرزىيدىغان كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۆھپىدۇر. يالغۇز ئۇزۇنىڭ ئۆچمەس ئەسەرلىرى بىلەن دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا ۋەتىنىمىز ئۈچۈن شان-شەرەپ كەلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى بىر پۈتۈن گەۋدە بولغان ئىلىمىز ئەدەبىياتىنىڭ شەكىل، ژانىر ۋە تېما سەھنىسىنى كېڭەيتتى. ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخى بىلەن ئىلىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخى ئۈز ئارا بىر-بىرىنى تولۇقلاپ

① قوڭراتباي يۈز: «قازاقنىڭ (قوزى كۆرپەش) جىرى نوغرىسىدا» ئالىۋتا 1959 - يىل 18 - بەت.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق شانلىق ئەدەبىيات تارىخىنى ھاسىل قىلدى.» ①

ئۇنداق بولسا، سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئارقىلىق يەكۈنلەپ چىقىرىلغان دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا باغلىنىشى ۋە تەسىرى قانداق ئومۇمىي قانۇنىيەتلەرگە ئىگە بولىدۇ؟ بۇ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇھىم بىر مەسىلە. بۇ ھەقتە دەسلەپكى مەدەمدە بىر قانچە يۈزەكى تونۇشىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ باقايلى.

1. ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بىر بىرىگە باغلىنىشى ۋە ئۆز ئارا تەسىرى تاسادىپىي ئوتتۇرىغا چىقمايدۇ. بەلكى ئۇزاق مۇددەت شەرتلىك ۋە تەبىئىي ھالدا ئېلىپ بېرىلغان دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرى ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ بىر بىرىگە باغلىنىشىدىكى تۈپ ئاساسى. مۇنداق مۇناسىۋەتلەرنى ھەر قايسى جەھەتلەردىن تەمىن ئېتىدىغان مىسالىار تارىخىي مەنبەلەردە ناھايىتى كۆپ كۆزگە چېلىقىدۇ. مەملىكىتىمىز ئاھالىسىنىڭ مۇتەلەق كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلغان خەنزۇلار ئېلىمىزنىڭ ھەر قايسى رايونلىرىغا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقاندىن سىرت، ئېلىمىزدىكى 50 نەچچە ئاز-

① لېۋېنىڭ: «شەرقىدىكى مىللىي ئەدەبىياتىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە» گە قارالا.

سانلىق مىللەتلەر ئاساسەن چېگرا رايونلارغا ئولتۇ-
راقلاشقان. جەنۇبىي جۇڭگو، شىمالىي جۇڭگو ۋە شەر-
قىي - شىمال رايونلىرىدا بولسا خەنزۇلار بىلەن
باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر گىرەلەشكەن ھالدا
ئارلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. جاڭچۇڭنىڭ غەربىي را-
يونغا ئەلچى بولۇپ كەلگىنىدىن تارتىپ، غەربىي
رايون بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدا قويۇق
ئېتنىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقە ئۇزلۇك-
سىز داۋاملىشىپ. بۇ رايونلارنىڭ مەدەنىيىتىنى
ئىگىلى سۈرۈشتە زور رول ئويناغان.

2. مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى قانداشلىق
مۇناسىۋىتى ۋە ئېتنىدائىي تىل مەنبەسىنىڭ بىر
بولۇشىدەك ئوبيېكتىپ شارائىتىمۇ شۇ مىللەت ئەدە-
بىياتىنىڭ چەكلىك دائىرىدىكى ئوخشاشلىقىنى كەلـ
تۈرۈپ چىقارغان. ئارلىشىپ ناسلىق ۋە مىللەتشۇنا-
لىق نۇقتىسىنەزىرىدىن ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان
مىللەتلىرى بىر ياكى بىر قانچە ئۇرۇق ياكى قەبـ
ىلەر ئارتتىپاقىنىڭ تەدرىجىي غۇلاپشى، بۆلۈنۈشى،
ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىياتى ئارقىلىق شەكىللەنگەن.
ئەلىدە بىر ئۇرۇق ياكى قەبىلىگە تەئەللۇق بولغان
بەزى مىللەتلەر ئاز. ئۆرپ - ئادەت، ئېتىقاد، پسـ
خىكولوگىيە جەھەتلەردە تەبىئىي ئورتاقلىققا ئىگە بولـ
غانلىقتىن ئۇلارنىڭ بەبىئەت ۋە جەمئىيەت تەرەر-
قىياتى ئىدىئولوگىيىلىك قاراشلارمۇ مۇنەبىيەن ئوخـ
شاشلىققا ئىگە بولىدۇ. ئەگەر ھەر قايسى مىللەتنىڭ

ئوخشاپ كېتىدىغان ئەدەبىياتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، شۇنى بايقاپ ئالالايمىزكى، ئوخشاش بىر تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش شەكىلدىكى ئەسەرلىرى كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

3. ھەر قايسى مىللەتلەر ھامان باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىكى پايدىلىق بولغان ئېسىل ئامىللارنى ئۆگىنىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەدەبىياتىنى بېيىتقان ۋە تەرەققىي قىلدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق ئۇز ئارا تەسىر ھەممىشە تەڭ دەرىجىدە بولمايدۇ. مەسىلەن، بەيزۇلارنىڭ يۇنانىدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدىكى ھېرىندىش مىللەتلەر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى چوڭقۇرراق بولغان.

ماركس «ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلى پۈتكۈل ئىجتىمائىي تۇرمۇش، سىياسىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى شەرت قىلىدۇ.» ① دېگەن ئىدى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا تەسىرىنىڭ تەكشىسىزلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى بىر قەدەر ئىلغار بولغان مىللەتلەرنىڭ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى بىر قەدەر ئاستا بولغان

① ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى، 2 ـ توم، خەنزۇچە 112 ـ 113 ـ بەتلەر.

مىللەتلەرگە بولغان تەسىرى تېخىمۇ چوڭراق ۋە چوڭقۇرراق بولۇشى مۇمكىن. (لېكىن بۇ ئۇنىڭ قانۇنىيىتى ئەمەس.)

4. ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا ئالماشىشى ۋە تەسىرى دائىم دېگۈدەك ئۆز مىللىتىنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، ئىدىيىۋى ئېتىقادى، ستېتىسىك ئارزۇلىرى، پسىخىك تۇيغۇسى ۋە سەنئەت ئەنئەنىلىرىگە ئاساسەن ئىجادىي ئۆزگەرتىلىپ، روشەن مىللىي تۈسكە ئىگە قىلىنىدۇ. ئۇنداق بولمىسا ئۇنى مىللىي ئەدەبىيات دۆقتىسىدا ئېتىراپ قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مانا بۇ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ (بولۇپمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ) خىلمۇ خىل ۋارىيانتلىرىنى پەيدا قىلىدىغان ئامىللارنىڭ بىرسى.

دېمەك، ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئالمىشىشى ۋە ئۆز ئارا تەسىرى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، ئۇ مىللەتلەر ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تۈرتكىلىك رول ئويناغان.

سوتسىيالىزم دەۋرى — ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىش دەۋرى. ھەر قايسى مىللەتلەر پەقەت ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسىنى بويلاپ، ئۆز مىللىتىنىڭ سەنئەت ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي ئۇسلۇبىنى نولۇق جارى قىلدۇرۇپ شۇ ئاساستا ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتىپ، بىرلىكتە ئۆگىنىپ، بىرلىكتە يۇقىرى ئۆرلىسىلا ئاندىن ھەر

مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى گۈللەپ - ياشنايدۇ، تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشەلەيدۇ، خالاس.

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى ھەقىقىدە يۇقىرىدا بايان قىلغان يۇزەكى چۈشەنچىلىرىمىزگە ئاساسەن، دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇش ۋە ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتى بار دەپ قارايمىز. بۇ مۇناسىۋەتچە ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى ئېچىپ بەرگەن ئەدەبىيات تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىدىن بىرىدۇر. بۇنداق سېلىشتۇرما تەتقىقات بىزگە تېخىمۇ كۆپ ھاللاردا: «دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ ھەرگىز بىر مۇقىم مەركەزنى ئوق قىلىپ ئايلىنىۋەرمەيدىغانلىقىنى، غەربنىڭ ھەممە نەرسىسىنىڭ ئىلغار بولۇۋەرمەيدىغانلىقىنى، شەرقنىڭمۇ ھەممە نەرسىسىنىڭ قالاق بولۇۋەرمەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ بېرىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شەرقنىڭ ئىلغار بولغان ۋاقتى، غەربنىڭ ئارقىدا قالغان ۋاقتىدىن ئۇزۇن بولغان؛ ئىنسانىيەت ئەدەبىياتىنى ئىلىپ ئېيتقاندا، مىللەتلەرنىڭ تۆھپىسىنىڭ ماھىيىتى ئوخشاش بولۇپ، ئۇلاردا ئىلگىرى - كېيىنلىك، چوڭ - كىچىكلىك ۋە ئاجىز - كۈچلۈكلۈك پەرقى بولغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئەدەبىياتنىڭ ئۆزى - تۆۋەنلىك، قەدىرلىك - ھەسلىك پەرقى بولغان ئەمەس.» ①

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983 - يىل 2 - سان 159 - بەت.

«يازغۇچىنىڭ مىللىي تەۋەلىكى» ۋە ئاتالمىش «ئورتاق بايلىق» مەسىلىسى دەۋقىدە

تارىخىنىڭ تەقەززاسى ۋە ئەدەبىيات تەتقىقاتىنىڭ تەلىپى بويىچە 56 مىللەتتىن تەركىب تاپقان جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى ئايرىم-ئايرىم هالدا بېرىپ چىققاندىن كېيىن، ئەمىيەتلىك خىزمەتلەرنى يەكلانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇلۇڭچە پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پەن ساھەسىدىكى گۈللەپ ياشناش ۋەزىيىتىگە ئەگىشىپ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىش ئىشى نۇقتىسىغا خىزمەتلەر قاتارىغا قويۇلغاچقا، خېلى كۆپ مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى دەسلەپكى ئەدەبىدە بېرىپ چىقىپ، جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىنىڭ بوشلۇقىنى تولدۇرۇشقا تىرىشتى. بۇ ئەتە بۇ خىزمەتنىڭ مۇھىملىقى تېخىمۇ كۆپ كىشىنەرنى ئۆزىگە جەلىپ قىلماقتا.

1986 - يىلى 11 - ئايدا ئېچىلغان مەسلىكەتـ

لىك ئىجتىمائىي پەنلەر 7 - بەشىللىق پىلان يىغىنىدا، پۈتۈن ۋەكىللەرنىڭ تولۇق ئاۋاز بېرىشى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىپ چىقىش دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرى قىلىپ بېكىتىلدى. ئارقىدىنلا 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 19 - كۈنىگىچە بېيجىڭدە مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆيۈشتۇرۇلۇپ، ئىلىمىزدىكى 55 ئاز سانلىق مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىش جەريانىدىكى بىر قاتار ئىلمىي مەسىلەر چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىندى ھەمدە 1990 - يىلدىن بۇرۇن بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشنى پۈتتۈرۈپ، دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا سوۋغا قىلىش قارار قىلىندى.

مەن بۇ ماقالەمدە مىللەتلەرنىڭ بولۇپمۇ دۆز رايونىمىزدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشتا دۇچ كېلىۋاتقان ۋە كۆپرەك مۇنازىرە بولۇۋاتقان بىر مەسىلە يەنى «يازغۇچىنىڭ مىللىتە تەۋەلىكى» بىلەن «ئەدەبىيات (ئەسەر) نىڭ مىللىي تەۋەلىكى» ھەمدە «ئورتاق بايلىق» دېگەن مەسىلە ئۈستىدە بەزى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۆپچىلىكنىڭ ئورتاق مۇھاكىمىسىگە سۇنماقچىمەن.

1

بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخى مۇقەررەر

هالدا شۇ مىللەتنىڭ شەكىللىنىشىدىن تارتىپ تاكى
ھازىرقى زامان مىللىتى بولۇپ يېتىلىش تارىخىي
مۇساپىلىرى جەريانىدا يارالقان ئاغزاكى ئەدەبىيات
ۋە يازما ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنداق
ئىكەن، بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى ــ ماھىيەتە
تە شۇ مىللەتنىڭ ئومۇمىي تارىخى بىلەن چەمبەر-
چاس باغلانغان بولىدۇ.

بىر يازغۇچىنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى ئايرىش
ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدا ھېچقانداق مە-
سىلە ئەمەس ئەلۋەتتە. لېكىن ئىپتىدائىي ئەدىبىمكى
زامان ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن ئېيىتقاندا ئۇنىڭ
ئۆزى ھەم مۇزەككەپ ھەم چىگىش بولغان بىر ئىل-
مىي مەسىلە. بۇلۇپمۇ ئېتنىنىڭ كېلىپ چىقىش جەھەت-
تىن يېتىن بولغان قانداش ھەم تېررىتورىيەداش
مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى بېزىشتا يازغۇچى-
نىڭ مىللىي تەۋەلىكى ئۆزلۈكسىز ھالدا تالاش - تار-
تىش ۋە مۇنازىرە قوزغاشتا سەۋەبچى بولۇۋاتىدۇ.
دەرۋەقە. بەن مۇنازىرىدىن قورقمايدۇ. مۇنازىرە
تارقىلىق ئۇنىڭ ھەقىقىتى ئاشكارىلىنىپ تېخىمۇ كۆپ
كىشىلەرنى قايىل قىلىدۇ. لېكىن ئەدەبىيات تارىخى-
نى يېزىشتا دۇچ كېلىدىغان يازغۇچى ۋە ئەسەرنىڭ
مىللىي تەۋەلىكىنى بىر تەرەپ قىلىش تېخىمۇ مۇرەككەپ
مۇنازىرە نۇقتۇل ھالدا ئەدەبىيات مۇھاكىمىسىلا بو-
لۇپ قالماستىن، ماھىيەتتە مىللەت ۋە مىللىي مەسە-
لە نەزەرىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان

ئىنچىكە مەسىلىدۇر. شۇڭا بۇ مۇھاكىمىنىڭ ئاچقۇچى يەنىلا ماركسزملىق تارىخىي قاراش، دىئالېكتىكىلىق قاراش ۋە مىللەت نەزەرىيىسى قاراشلىرىنى يېتەكچى قىلىپ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلىشتىن ئىبارەت. لېكىن چەت ئەللەردە بېزىلىۋاتقان مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخىدىكى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ماتېرىيالىستىك تارىخىي قاراشقا زىت كېلىدىغان بەزى غەيرىي پىكىرلەر ئوتتۇرىغا چىقماقتا. تۈركىيىلىك سېيىت كامال (SeyitKemal) يازغان ئۇچ توملۇق «تۈرك ئەدەبىيات تارىخىي» دا ھازىرقى زامان تۈرك مىللىتىنىڭ ئەجدادىنى ھونغا تۇتاشتۇرۇپ، ئىبتىدائىي ھون دەۋرىدىن تارتىپ تاكى ھازىرقى زامانغىچە بولغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ پائالىيەتلىرىنى ۋە بۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە-بارلىققا كەلگەن بارلىق - يازغۇچىلارنى «تۈرك ئەدەبىيات تارىخى» نىڭ ئىچىگە سىغداپ كىرگۈزگەن. ھەتتا خەنزۇچە مەتبۇلەردە خاتىرىلەنگەن «شىمالىي سۇلالىلەر يۇفۇ قوشاقلىرى» ئىچىدىكى «تېلى ناخشىسى»، «مۇلەن داستانى» قاتارلىقلارنىمۇ ھازىرقى زامان تۈرك مىللىتىنىڭ قەدىمىي ئەدەبىياتىنىڭ تەركىبىي قىسمى دەپ ھېسابلىغان. 1985 - يىلى تۈركىيىدە نەشىر قىلىنغان ئەھمەت كاباكلىنىڭ ئۇچ توملۇق «تۈرك ئەدەبىيات تارىخىي» دا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ پارس ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بولغان فىردەۋسىنىڭ «شاھ

خامه» داستانی بىلەن قىرغىزلارنىڭ «ماناس» داس-
تانی قاتارلىق ئەسەرلەرنىمۇ «تۈرك مىللەتلىرىنىڭ قە-
دىمكى ئەدەبىياتىنىڭ تەركىبىي قىسمى» دەپ مۇئا-
مىلە قىلغان. سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا تۇزۇلگەن «قازاق
ئەدەبىيات تارىخى» ۋە «ئۆزبېك ئەدەبىيات تارىخى»
قاتارلىقلاردىمۇ «ئورتاق بايلىق نەزەرىيىسى» يېتەك-
چى ئىدىيە قىلىنغان.

چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى
يېزىشتىكى ئەڭ شۇنداق تارىخىي قاراشلىرى ۋە
مىللىي نەزەرىيىۋى - پىرىنسىپلىرى بۇ كۆزنكى كۆندە
جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشتا
(بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىيات
تارىخىنى يېزىشتا) بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلماقتا.
يېقىندا ئېچىلغان «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئە-
دەبىيات تارىخىي ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» غا سۇ-
نۇلغان «ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي تىلدىكى ھەر قايسى
مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىيات مىراسلىرى ھەققىد-
ە» ناملىق ئىلمىي ماقالىدە، ئەدەبىياتتىكى «ئورتاق
بايلىق نەزەرىيىسى» سىستېمىلاشتۇرۇلۇپ، «قەدىم-
دىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرغىچە ئوت-
تۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى بارلىق تۈركىي تىلدا سۆز-
لەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتى ئورتاق» دېگەن
يەكۈننى چىقارغان. دەرۋەقە بۇ، شىنجاڭدىكى ئۇي-
غۇر، قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز، تاتار قاتارلىق بىر
قىسىل ئائىلىسىدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات

تارىخىنى يېزىشتا ھامان دۇچ كېلىۋاتقان ۋە ھەل قىلىش قىيىن بولۇۋاتقان ئەھمىيەتلىك مەسىلىلەردىن ئىبارەت. چۈنكى ئۇلار ئېتنىنىڭ كېلىپ چىقىش جەھەتتىن بىر دەرىجىلىككە ياكى يېقىنلىققا ئىگە. تىل جەھەتتىن بىر تىل سىستېمىسىغا ئەسۇپ. تارىختىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەت مەيدانى قىلغان. ئېتنوگرافىيە ۋە مىللىي ئەنئەنىۋى قاراشلاردىمۇ بەلگىلىك ئوخشاشلىق بار. شۇ سەۋەبتىن مۇشۇ مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدە شارائىت ئاستىدا (تېخى مىللەت بولۇپ ئايرىلىمغان مەزگىلدە) ياراتقان ئەدەبىي بايلىقلىرىنى «ئورتاقلىققا ئىگە» دېيىشنىڭ قارىمىقىغا ھېچقانداق خاتالىقى يوقتەك كۆرۈنىسۇ. ئەلىيەتتە بۇ نەزەرىيە تەرەپدارلىرى ئېيتقۇلوگىيە فورمىسى ھېسابلانغان ئەدەبىيات ھادىسىلىرىگە «تەبىئەتپەرەسلىك پەلسەپە شەكلى» ئارقىلىق مۇئامىلە قىلىدۇ. يەنى «جۇغراپىيىلىك ئۆلچەم» بىلەن ھازىرقى جۇغراپىيىلىك ئورنىدا بارلىققا كەلگەن بارلىق ئەدەبىي بايلىق شۇ تېررىتورىيىدىكى مىللەتكە مەنسۇپ، دەپ قارايدۇ. ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا مىللەتلەرنىڭ تارىختىكى جۇغراپىيىلىك تەۋەلىكى بىلەن بۇگۈنكى جۇغراپىيىلىك تېررىتورىيىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ. ھەمدە «مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ تەۋەلىكىدىكى بىردىنبىر ئۆلچەم — يازغۇچىنىڭ ۋە ئەسەرنىڭ تۇغۇلغان يېرى» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ. مۇنداق «مۇتلەقلەشتۇرۇۋېتىش» خۇددى

قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەلسەپە پەنلىرى دوكتورى ئا. قاسىموۋ كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك «تارىخ-قا قاراش» ئۇسۇلىدۇر. ① ئالايلۇق، تاك دەۋرىنىڭ بۇيۇك شائىرى لى بەي سۇيئاپ شەھىرىدە تۇغۇلغان. سۇيئاپ — بۇگۇنكى سۇۋېتلەر ئىتتىپاقى، قىرغىزىس-تان جۇمھۇرىيىتىنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي، ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىي، چۇ دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى توقماق دېگەن جايغا يېقىن جايلاشقان. لى بەي ھازىرقى قىرغىزستان تەۋەلىكىدە تۇغۇلغان-لىقى ئۈچۈن ئۇنى «قىرغىز مىللىتى» دەپ قاراش مۇمكىن بولمىغاندەك، ئەبۇنا سىر فارابى ھازىرقى قازاقستان تەۋەلىكىدىكى فاراپ - شەھىرىدە تۇغۇل-غانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى قازاق دەپ قاراپ، قازاق ئەدەبىيات تارىخىغا كىرگۈزۈش-كە بولمايدۇ. دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا ئاتالمىش «جۇغراپىيىلىك تەۋەلىك». «يازغۇچى ۋە ئەسەر تەۋەلىكى» دېگەن فور-مۇلارنى رەت قىلىدىغان مىساللار ناھايىتى كۆپ. ئەدەبىيات ئۇ ئىجتىمائىي ھادىسە، ھەرگىز تەبىئەت ھادىسىسى ئەمەس. مېنىڭچە يازغۇچىنىڭ مىللەت تە-ۋەلىكى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ مىللىي تەۋەلىكى (مىللىي ئەدەبىيات) ھەم ئۆز ئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەم بەلگىلىك پەرققە ئىگە بولغان ئىكىكى خىل ئۇ-

① لىۋېنىڭ: «ئىككى خىل نەزەريە مەسىلىسىدىكى مۇھاكىمە» دېگەن ماقالىغا قارالسۇن!

قۇمدۇر. بىر يازغۇچىنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى «قانداشلىق نەزەرىيىسى» بويىچە بېكىتىش تەس ئەمەس. (شۇ مىللەتنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىيات جەريانلىرى تارىخىي يوسۇندا ئېنىق بولغان شەرت ئاستىدا). لېكىن «مىللىي ئەدەبىياتنىڭ» تەۋەلىكى ئۇنىڭغا قارىغاندا ناھايىتى مۇرەككەپ: كۆپچىلىك كىشىلەرنىڭ تونۇشچە، مىللىي ئەدەبىيات بولۇش ئۈچۈن، يازغۇچىنىڭ كېلىپ چىقىشى، تىل بىرلىكى، مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىسى، مىللىي تۇرمۇش، مىللىي ئالاھىدىلىك. ئەدەبىي ئەنئەنە قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاش بولۇشىدەك كۆپ تەرەپلىمىلىك شەرتلەر ھازىرلىنىش لازىم بولىدۇ.

روشەنكى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئاساسلىق مىللىتى بىلەن ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئەدەبىيات ئالماشتۇرۇش، بىرلىشىپ كېتىش ھادىسىلىرىگە قارىتىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئېھتىياجلىق بولغان دەلىلىكتىك تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلىنى ئاساس قىلىش لازىمكى، ھەرگىز «قايسى مىللەتتىن كېلىپ چىققان يازغۇچىنىڭ يازغان ئەسىرى، شۇ مىللەتنىڭ مىللىي ئەدەبىياتى بولىدۇ» دەيدىغان ئاددىي فورمال - لوگىكىلىق ھۆكۈمگە تايانماسلىق كېرەك، ئەلۋەتتە.

دەلىلىكتىكىلىق مەنتىقە بويىچە جەمئىيەتكە، تارىخقا، مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە مۇئامىلە قىلىش — ھەقىقەتەن ماركسىزمنىڭ مېتودولوگىيىلىك پرىنـ

سىپلىرىدىن بىرى. مۇشۇنداق ئانالمز قىلغاندا مې-
نىڭ قارىشىمچە يۇەن دەۋرىدىكى ئاتاقلىق يازغۇچى
گۇەن يۇەن شى مىللىي تەركىب جەھەتتىن ئۇيغۇر
بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ئەدەبى-
يات تارىخىغا مەنسۇپ ئەمەس. چۇنكى ئۇ خەنزۇ
ئىجتىمائىي مۇھىتى ئىچىدە تەربىيىلىنىپ، ئەنئەنىۋى
خەنزۇ ئەدەبىياتى ئىجادىيىتى گەۋدىسى ئىچىدە خەن-
زۇ تىلى ئارقىلىق ئىجاد قىلغان. لېكىن تارىختىن
كى مۇنداق مۇرەككەپ ئىجادىيەت ھادىسىلىرىنىڭ
ھەممىسىنى مۇتلەقلەشتۇرۇپ بىر فورمۇلدا سېلىشقا
بولمايدۇ. بۇ يەردە يەنىلا ئوبېكتىپ ئەھمىيەتنى
چىقىش قىلىش ئاساسىدا ئىنچىكە ۋە ئەتراپلىق مۇ-
لاھىزە قىلىش كېرەك. ئەينى مەزگىللەردىكى مۇرەك-
كەپ تارىخىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي شارائىت تۇ-
يەيلىدىن بىر قىسىم يازغۇچىلار، ئالىملار ئىجادىـ
يەتتە ۋايىغا يەتكەن مەزگىللىرىدە ئۆز يۇرتىدىن
ئايرىلىپ باشقا يۇرتلاردا (ياكى باشقا دۆلەتلەر
ۋە مىللەتلەر) غا ماكانلىشىپ، ئۆز تىلىدا ياكى
غەيرىي تىلدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان، ئۇلارنىڭ
ئەسەرلىرىنىڭ مىللىي ئەدەبىيات تەۋەلىكىنى يۇقىرى
فورمۇلا بويىچىلا يەكۈنلىنىڭ بىلەن بىكىتمۇەنكىلى
بولمايدۇ. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىككى بۇيۇك
ئالىمى ئىبنىسىنا بىلەن فارابىنى ئالساق، ئۇلار ئۆز
ئىجادىيىتىنى ئەرەب تىلىدا ۋە ئەرەب يېزىقىدا ئېلىپ
بارىدى. بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى مە-

هۇر ئەسىرى «دىۋانى لۇغەتت تۈرك» نى باغداتـ
تا يازدى. ۋە باشقىلار. لېكىن بۇ مۇزەككەپ تارـ
خىي شارائىت ئىچىدە يۇز بەرگەن ئايرىملىق. مەلۇمـ
كى، ئەرەب ئىستېلاچىلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىسلام
دىنىنى تارقاتقاندىن كېيىن. ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەدـ
دەس كىتابى «قۇرئان» غا بولغان يۇكسەك ئەقىدە
تۇيغۇسى ئۇنى ئوقۇش ۋە ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىش
توسۇۋالغىلى بولمايدىغان بىر خىل كەيپىياتقا ئايـ
لانغان ئىدى. بولۇپمۇ ئەرەب تىلى بويىچە ئىجادىيەت
ئىلىپ بېرىش شۇ دەۋردىكى ئالىملار، يازغۇچىلارـ
نىڭ ماھارىتى ۋە ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنـ
لىكىنى بەلگىلەيدىغان بىر تۆلچەمگە ئايلانغان ئـ
دى. يېقىندىن شەكسىللەنگەن بۇ ئەنئەنىۋى ئەقىدە
تۇيغۇسى شۇ دەۋردىكى خېلى كۆپ يازغۇچى - شائـ
رلارنىڭ ئەرەب ياكى پارس تىلىدا ئەسەر يازغانلىـ
قى هېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك ھادىسە ئەمەس. بۇـ
نىڭغا قاراپ «تىل ئۆلچىمى» پرىنسىپى بويىچە
ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەرەب ئەدەبىيات تارىخىي
كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈۋېتىش ئەسلا مۇمكىن ئەـ
مەس. يېقىنقى يىللارغىچە بەزى چەت ئەل ۋە جۇڭـ
گو ئالىملىرىنىڭ ئەل فارابىنى «ئەرەب ئەدەبىياـ
تىنىڭ ۋەكىلى» دەپ ھۆكۈم قىلىشى تارىخقا زىت
ھالدا نوقۇل «تىل ئۆلچىمى» نى ئاساس قىلىۋالغانلىقىنىڭ
نەتىجىسى (بۇ ھەقتە ھېلىمۇ تالاش - تارتىش مەۋجۇت):

يازغۇچىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى ۋە مىللىي ئەدەبىياتنى بەلگىلەشتە ھازىر خەلقئارا ئادا ۋە ئېلىمىزدە جىددىي مۇنازىرە قوزغاۋاتقان مەسىلىلەرنى يېغىنچاقلاپ ئاندا تۆۋەندىكى بىر قانچە كۆز قاراشقا مەركەزلىشىدۇ:

1. تەبىئەتپەرەسلىك پەلسەپىسى. يەنى «جۇغراپىيىلىك ئۆلچەم؛ 2. يېزىق تىلى ئۆلچىمى؛ 3. مىللىي مەدەنىيەت پىسخولوگىيىسى ئۆلچىمى؛ 4. ئەكس ئەتتۈرگەن تۇرمۇش مەزمۇنى؛ 5. ئۇسلۇب ۋە ئەدەبىي ئەنئەنە ئۆلچىمى؛ 6. تەسىر ۋە ئاردىسلىق ئۆلچىمى قاتارلىقلار. بۇلارنىڭ ھەربىرى پەقەت نىسپىيلىككە ئىگە بولۇپ مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتكىلى بولمايدۇ. بۇ ئۆلچەملەرنىڭ ھەربىرى بەلگىلىك ئاساسقا تايانسىمۇ، لېكىن بۇ ئاساس مىللىي ئەدەبىياتنى بەلگىلەشتىكى ئوبيېكتىپ زىددىيەتنى ھەل قىلىپ بېرەلمەيدۇ. بىزنىڭچە، بۇ ئۆلچەملەرنىڭ ھەممىسىنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ تارىخىي ھەقىقەت ۋە ئوبيېكتىپ ئەھۋالنى چىقىش قىلغاندىلا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى «چىگىش مەسىلە»نى ھەل قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. دەرۋەقە، ئېيتىشقا ئوڭاي بولغان بۇ نەزەرىيىۋى پرىنسىپلارنى كونكرېت مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخى ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلىغاندا يەنە بەزى يېڭى زىددىيەتلەرنىڭ تۇغۇلىدىغانلىقىدىن خالى بولۇش تەس. ئالايلۇق. «يېزىق تىلى ئۆلچىمى»

بويىچە قاراساق، خۇيزۇ ۋە جەنۇبىي جۇڭگۇدىكى خەنزۇ يېزىقى ۋە تىلىنى قوللىنىدىغان كۆپلىگەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئەدەبىيات تارىخىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. ئەمەلىيەتتە، بۇ مىللەتلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ئەدەبىياتى بار. ئەگەر «ئەكس ئەتتۇرگەن تۇرمۇش مەزمۇن ئۆلچىمى» بويىچە قاراساق، ئۆتمۈشتىلا ئەمەس بۇگۈنكى دەۋردىمۇ ۋاڭ يۆخۇدەك باشقا مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۇرگەن يازغۇچىلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ۋاڭ يۆخۇنىڭ ئۇيغۇر مۇھىتىدا ئۇيغۇر ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىگە قاراپ، ئۇنىڭ ئەسىرىنى «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» كاتېگورىيەسىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن ئەمەس. ۋەھاكازالار.

دېمەك، بۇ يەردە ئايرىملىق بىلەن ئومۇملۇقنىڭ ئاساسىي ئېقىم بىلەن تارماق ئېقىمنىڭ، ھادىسە بىلەن ماھىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى مەۋجۇت. شۇڭا بىز بىر - بىرىنى شەرت قىلغان، بىر - بىرىنى تولۇقلىغان يۈقىرىقى پرىنسىپلارنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ، ئومۇملۇقنى ئاساس قىلغان ھالدا يازغۇچىنىڭ «مىللەت تەۋەلىكى» بىلەن «ئەدەبىياتنىڭ مىللەت تەۋەلىكى»نى بىر مەسىلە دەپ قارىماسلىقىمىز كېرەك.

2

تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭ مىراس

لىرىنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا چەتئەلدىن ئېقىپ كەلگەن يەنە بىر خىل كۆز قاراش — ئاتالمىش «ئورتاق بايلىق نەزەريىسى» ئىكەنلىكىنى بۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئىدۇق. بۇ قاراش نۆۋەتتە ئۇيغۇر، قازاق ئۆزبېك، قىرغىز قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىش جەريانىدا دۇچ كېلىۋاتقان ئەمەلىي قىيىنچىلىق ۋە سەۋەنلىك ئەلۋەتتۇرۇپ چىقىرىۋاتقان ئۇقۇشماسلىق بولغاچقا، بۇ ھەقتە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار، دەپ قارايمەن.

مۇقەررەركى، ھەرقانداق بىر ئىلمىي تەتقىقات ئارقىلىق يەكۈنلەنگەن خۇلاسە مۇئەييەن تارىخىي پاكىتقا ئاساسلىنىش لازىم. تارىخىي پاكىتقا ھۆرمەت قىلىشىمىز. سۆزىمىزنىڭ ھېسسىيات ئارقىلىق چىقىرىلغان خۇلاسە ھازىرقى زامان ئىلمى - پەن دۇنياسىدا ھېچقانداق ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولالمايدۇ. چەتئەلنىڭ بەزى ئەسەرلىرىدە تەتقىقاتچىلار «ئورتاق بايلىق» دېگەن بۇ ئۇقۇم ناھايىتى ئېنىق، «مىللەتلەرنىڭ تەۋەلىك» ئۇقۇمىنى چەتكە قاقىدۇ. دەرۋەقە، بىز دائىم «دۇنيانىڭ بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرى پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق»، «جۇغراپىيىنىڭ ئورتاق مەدەنىيىتىنى بارلىق جۇغراپىيىلىك مىللەتلىرى ئورتاق ياراتقان» دەپ ئېيتىمىز. بۇ ئەلۋەتتە توغرا يەكۈنلەنگەن ئىلمىي ھۆكۈم. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «ئورتاق بايلىق»

چۈشەنچىسى ئابستراكت ئۇقۇمغا ئىگە. بىز ئۇنى كۆنكرېت ئۇقۇم تەرىقىسىدە مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تەرىخىغا تەتبىقلىغان چاغدا ئاشۇ «ئورتاق بايلىق»نى يارىتىشقا قاتناشقان ھەرقايسى خەلق ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس تۆھپىسى (بايلىقى) بولىدىغانلىقىنى، ئەنە شۇ خاسلىقىغا ئىگە بولغان «بايلىق» ئۆز ماھىيىتى بىلەن «مىللىي مەدەنىيەت» ۋە «مىللىي ئەدەبىيات» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئەستىن چىقارماسلىقىمىز لازىم. ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخىي، كونكرېت تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا شۇ مىللەتنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان تۆھپىسىنى شەرھىلەپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ھەرگىز «ئورتاق بايلىق» دەپ ئاتالغان ئابستراكت فورمۇلىنى قايتا تەكرارلاشنى مەقسەت قىلمايدۇ. دەرۋەقە، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت بايلىقىنىڭ بارلىق تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپلۇقىنى ھېچكىم ئىنكار قىلمايدۇ. لېكىن بۈگۈنكى كۈندە «تۈركىي خەلق» دېگەن بۇ ئاتالغۇ پەقەت تارىخىي ئۇقۇم سۈپىتىدىلا مەۋجۇت بولۇپ، بۈگۈنكى رېئال دۇنيادا بۇنداق ئىجتىمائىي گەۋدە مەۋجۇت ئەمەس، بەلكى ئۇ، خېلى ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا ئىندىۋىدۇئال مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان نەچچە ئون مىللەتلەرگە ئايرىلىپ كەتكەن بولۇپ، تېررېتورىيە جەھەتتىنمۇ بىر نەچچە دۆلەتلەردە ئوخشاشمىغان سىياسىي تۈزۈم، ئوخشاش

مىغان تۇرمۇش مۇھىتى، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت ھاۋاسى ئىچىدە تۇرماقتا. شۇنداق ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي ئۇرۇقچىلىق دەۋرىگە ئائىت بولغان مەدەنىيەت بايلىقلىرى ھەقىقەتەن بارلىق تۇركىي خەلقلەرگە ئورتاق بولۇشتىن تاشقىرى يازما ئەدەبىيات بارلىققا كەلگەندىن بۇيانقى ئاساسلىق مەدەنىيەت بايلىقلىرى «ئەدەبىي ئەسەرلىرى»نىڭ ھەممىسىنى قارا - قويۇقلا «ئورتاق بايلىق» دەپ قاراش تارىخىي ھەقىقەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. شۇڭلاشقا بۇ قاراش ئوبيېكتىپ جەھەتتىن يالغۇز مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى بەزىشنا قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇپلا قالماستىن، مۇھىمى سىياسىي جەھەتتە بەزى چۈشەنمەسلىكنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. ئىلمىي تەتقىقاتتا يۇقىرىقىدەك «ئورتاق بايلىق» دېگەن قاراشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق قائىدىسى ئارقىلىق ھاسىل بولغان ھەرقايسى تىللار ئوتتۇرىسىدىكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئىبارەت بولدى.

مەلۇمكى، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئىلىم - پەنىنىڭ مۇستەقىل بىر ساھەسى. ئۇ پەقەت ھازىرقى مەۋجۇت تىل سىستېمىلىرى ۋە ئۇنىڭ تارىختىكى مەلۇم ئىپتىدائىي تىل مەنبە قۇرۇلمىسىنى سېلىشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئىلمى دۇنيادىكى تىللار خۇددى بىر تۇپ دەرەختىن ھاسىل بولغان شاخچىلارغا

ئوخشاش ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن باغلىنىش مۇ-
جۇت. دەپ قارايدۇ. تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇ-
ناسلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىل تىل تەتقىقاتىدا دار-
ۋىنىڭ بىئولوگىيىلىك ئىۋولوتسىيىسى بىلەن ئىپتىبار
باخ ددئالېكتىكىسىنى قوللانغان. بۇ نەزەرىيە ماھى-
يەتتە ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىقتىكى مېتافىزىكىلىق
قاراشقا قارىمۇ قارشى ھالدا تارىخىتا ئىلغار رول
ئوينىپ يۇقىرى دەرىجىدە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە
بولدى. ئۇلار مۇشۇ نەزەرىيە بويىچە ھازىرقى 100
خىلدىن كۆپرەك تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەت ۋە
خەلقلەرنى بەش چوڭ تىل سىستېمىسىغا، يەنى
خەنزۇ، زاڭزۇ تىل سىستېمىسى، ئالتاي تىل
سىستېمىسى، ئاۋستىرو - ئاسىيا تىل سىستېمىسى،
ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا ئايرىدۇ كېيىن شۇنتسىيىلىك
ئوبىتسىر. ف ئى تاببېرت - ستراللېنبېرگنىڭ ئالتاي
ۋە ئورال تىللىرى ھەققىدىكى سېلىشتۇرما تەتقى-
تىغا ئاساسەن ئورال تىللىرى (ئۇگرۇر - فىن ۋە
سامويېد تىللىرى) بىلەن ئالتاي تىللىرى (تۈركىي،
موڭغۇل ۋە تۇڭگۇس - مانجۇ تىللىرى)نىڭ تۇغقان-
چىلىق مۇناسىۋىتى بارلىقى ئىسپاتلىنىپ، تېخىمۇ
چوڭ ئورال - ئالتاي تىل سىستېمىسى بارلىققا
كەلدى. لېكىن مەۋجۇت تىللارنى يۇقىرىقىدەك سىس-
تېمىلارغا بۆلۈشىمۇ كۆپلىگەن چەكلىمىلىككە ئىگە-
مەسلەن، ئۇلارنىڭ تونۇشچە بارلىق تىللار چوقۇم

تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇشى شەرت. لېكىن بۇنداق ئەكسىچە، تېخى ھازىرغىچە يەنە بىر مۇنچە تىللارنىڭ (مەسىلەن، ياپون تىلى، چاۋشيەن تىلى قاتارلىقلار) تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى تېپىلىغىنى يوق. شۇڭا، ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرى بۇ خىل بىر مەنبەلىك نەزەريىسىنىڭ خىلمۇ خىل چەكلىمىلىكىنى ئالالماچان ئېنىقلاپ چىقتى. ئەنگلىيىلىك تىلشۇناس سېپىت: «تىلدىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقات، كىشىلەردە ئاساسلا بىر خىل تىلنىڭ ئۆزىگە خاس مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرەلمەسلىككە گىرىپتار قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتتى ①.

دەرۋەقە، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق جىنسولوگىيىدىكى ئېۋولوتسىيىلىك نەزەريىيە ۋە ئۇسۇللىنى قوللىنىپ تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى شەرھىلەپ بەرگەنلىكى تىلشۇناسلىقتا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بىر تەرەپ سىستېمىسىدىكى تىل ئورتاقلىقىنى شۇ تىل سۆزلەشكۈچىسىدىكى خەلقلەرنىڭ «مەدەنىيەت ئورتاقلىقى» دەپ خۇلاسىلاش مېنىڭ دائىشىمچە ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى مىللىي مەدەنىيەت (جۈملىدىن مىللىي ئەدەبىيات) نىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسى ھېلىقى تىل سىستېمىسىغا تەئەللۇق ئوموم

① جىلىخىك يۈەن ــ «تىلشۇناسلىق ۋە ھازىرقى زامان تىلى» 1984 - يىل، چېڭدۇ، خەرۋىپە.

لۇق بولماستىن. بەلكى روشەن مىللىي خاسلىقتىن ئىبارەت ۋە شۇنداق بولۇشى كېرەك. مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىي تەتقىقاتىدا ئەگەر تىللارنى سىستېمىغا ئايرىشنىڭ ئۇسۇل ۋە پرىنسىپلىرىنى مۇتلەقلەشتۈرۈپ، ئايرىم سۆزلۈكلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق «ئورتاق بايلىق»نى ئىسپاتلىماقچى بولساق، ئۇ چاغدا مېنىڭچە. ئەدەبىيات ئىلمىمۇ تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىكى «بىر مەنبە»، «كۆپ شاخ» نەزەريىسىنىڭ ھامىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. دەرۋەقە، تىل بولسا مىللىي مەدەنىيەتنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى بولغاچقا. تىل سېلىشتۇرمىسى ئەلۋەتتە ئەدەبىياتنىڭ مىللىيلىكىنى بەلگىلەشتىكى تەتقىقات ئۇسۇللىرىنىڭ بىرى. لېكىن ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى بەلگىلەشتە يەنە ئۇنىڭدىنمۇ دۆپ ئامىللار مەۋجۇت. ئالايلۇق. مىللەتلەرنىڭ تارىخى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، ئەدەبىيات ئەنئەنىسى، شەكىل ۋە ئۇسلۇب، مىللىي مەدەنىيەت پسىخولوگىيىسى... قاتارلىقلار. تىل بىلەن مۇشۇ خىل ئامىللارنى ئەلۋەتتە بىرلەشتۈرۈپ ئويلاشقاندىلا ئاندىن مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخى بارلىققا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە بىرلوگىيىلىك قانۇنىيەتكە ئاساسلانغان تارىخىي تىلشۇناسلىق پرىنسىپى بويىچە بىر تىل مەنبەسىدىكى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتى «بىر مەنبە» لىك «ئورتاق بايلىق» يا كى ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تىلىدىكى «تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى» گە ئوخشاش

دەيىلسە. ئەدەبىيات قانداق قىلىپ ئوخشاشمىغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي بازىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولىدۇ؟ ئۇنداقتا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشنىڭ ئەھمىيىتى قەيەردە؟ شىنجاڭدىكى بىرتىل سىستېمىسىغا تەئەللۇق بولغان ھازىرقى زامان جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس «مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخى»نى يېزىشتا نورمال مۇناسىۋەت بولۇۋاتقان «ئورتاق بايلىق نەزەرىيىسى»— شۇ مىللەتلەرنىڭ تارىخىي شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىدىكى بەزى مۇرەككەپلىكتىن پەيدا بولغانلىقى راست. چۈنكى، بۇ مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى، پائالىيەت مەيدانى، مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانى قاتارلىقلاردا تېخى ئۆزۈل - كېسىل ھەل بولمىغان «مۇجمەللىك» لەر بار. بولۇپمۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئېنىقلاپ بېرىلمىگەن شارائىتتا ئەدەبىيات تارىخىدا يۈز بېرىدىغان بەزى سەۋەنلىكلەردىن ساقلىنىشمۇ تەس. بۇ يەردە ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بارکى، ئۇ بولسىمۇ ئۇرۇق قەبىلە، قەبىلىلەر ئېتنىپاقى، خەلق ۋە مىللەتنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە پەرقى مەسىلىسى. ئۇرۇق قەبىلە بىرخىل قانداشلىق ئېتنىپاقىدىن ئىبارەت. ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپ ئۇرۇقلار بويىچە مۇئەييەن ئىجتىمائىي گەۋدە ھاسىل قىلغان. ئۇرۇقتىن قەبىلە پەيدا بولغان. بىرقانچە قەبىلىلەر بىرلىشىپ قەبىلىلەر ئېتـ

تەپا سىنى تەشكىل قىلغان. قەبىلىلەر ئىتتىپاقى مىللەت بۆلۈنۈشى ياكى قوشۇلۇشى ئارقىلىق جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم باسقۇچىغا كەلگەندە ئاندىن مىللەت دېگەن بۇ سىياسىي ئۇقۇم بارلىققا كەلگەن. لېكىن «بىر مىللەت يالغۇز بىر ئىككى ئەجدادتىن ياكى مەلۇم نۇرۇق - قەبىلىنىڭ كۆپىيىشىدىن شەكىللەنگەن ئەمەس. بەلكى نۇرغۇن ئادەملەر ئومۇمىي ئۇسۇلنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. ھەر قانداق مىللەت يەككە ھالەتتە مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان ۋە تەرەققىي قىلغان ئەمەس. بەلكى ئۆز ئەتراپىدىكى مىللەتلەر بىلەن بىرمۇناسىۋەتلەر ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تەرەققىي قىلىپ كەلگەن»① مەسىلەن، ئۇيغۇرلار بىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىدا. ئۇنىڭغا دەسلەپ شىمالىي دالىدىكى باشقا كۆچمەن مىللەتلەر قوشۇلغان. كېيىنچە تەكلىماكان چۆللۈكىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ بولغان بىر قانچە خەلقلەر قوشۇلغان. مانا شۇنداق جەريانلار شۇ مىللەتنىڭ تارىخى ھېسابلىنىدۇ. تارىخى بولسۇن مىللەت ئەلۋەتتە مەۋجۇت ئەمەس. لېكىن ھازىرقى زامانىدىكى ھەربىر مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا تارىخنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى زادى ئوخشاش ئەمەس. «مىللەتنىڭ ھەر بىر تارىخىي

---

① كوباۋ. «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە ئائىت بىرقانچە مەسىلە». «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1985 - يىلى 12 - سان. 10 - بەت.

هاددىسىلەرگە ئوخشاش ئۆزگىرىش قانۇنىغا ئىتائەت قىلىدۇ. بۇنىڭ تارىخىي باشلىنىشى، ئاخىرلىشىشى بولىدۇ»① «مىللەت دېگەن ھەممىدىن بۇرۇن ئومۇمىلۇق ــ ئادەملەرنىڭ مەلۇم ئومۇملۇقىدۇر». «بۇ ئومۇملۇق ئىرقى ۋە قەبىلىۋى ئومۇملۇق ئەمەس. ھازىرقى ئىتالىيان مىللىتى ــ رومالىقلار، گېرمانلار، ئىستروسلار، يۇنانلار، ئەرەبلەر ۋە باشقىلاردىن تەشكىل بولغان. فرانسۇز مىللىتى ــ گاللار، رومالىقلار، بېرتىتلار، گېرمانلار ۋە باشقىلاردىن قۇرۇلغان. ھەرخىل ئىرقىي، قەبىلە ئادەملىرىدىن ئىبارەت مىللەت بولۇپ تەركىب تاپقان ئىنگلىزلار، ئىسپانىيەلار ۋە باشقىلار توغرىسىدىمۇ شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇ». «دېمەك مىللەت دېگەن ئىرق ۋە قەبىلىۋى بىرلىك ئەمەس. بەلكى تارىخىي يوسۇندا قۇرۇلغان ئومۇملۇقتۇر»② كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى، مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ناھايىتى مۇرەككەپ جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما ئۇرۇق ياكى قەبىلە بىرلىكىنى مىللەت چۈشەنچىسىدىن پەرقلەندۈرۈپ قاراڭغاندا، ئاندىن ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنىڭ بىردەك بولمايدىغانلىقىدەك ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنى ھېس قىلالايمىز. ئۇيغۇرلار ــ

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللىي مەسىلىسى» دىن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1957 ــ يىل ئۇيغۇرچە، 51 ــ بەت.

② ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللىي مەسىلىسى» دىن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1957 ــ يىل، ئۇيغۇرچە، 52 ــ بەت.

نى ئالساق، ئۇلار ئۇرۇقتىن قەبىلە بولۇپ ئۇيغۇشۇشى، قەبىلىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ تەشكىللىنىشى ۋە بۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىچىدە يېتە چىلىك رول ئوينىشى جەريانلىرىدا باشتىن — ئاخىر دېگۈدەك ئۇلاردا ئۇزلۇكسىز هالدا بۆلۈنۈش ۋە قوشۇلۇش هادىسىسى يۈز بېرىپ تۇرغان. مانا بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانى بولۇپ، ئۇ، شۇ مىللەتنىڭ مۇستەقىل تارىخىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمىي مىللەت بولۇپ ئايرىلغانلىقىنىڭ يىلنامىسىنى بەلگىلەش مۇمكىنچىلىكى بولمىسىمۇ، لېكىن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۆپچىلىك ئالىملارنىڭ ئىلمىي يەكۈنىگە ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى باشقا خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق ئىكەنلىكى شۇبهىسىز. هازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن قەدىمكى «ئۇيغۇر» دېگەن نام دەسلىپىدە ئىتتىنىڭ ئىسىم بولماستىن بەلكى ئۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشكەن سىياسىي تەشكىلىنى كۆرسىتىدىغان نام سۈپىتىدە خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ناهايىتى قەدىمدىن باشلاپ ئۇلارنىڭ نامى زىكرى قىلىنىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن مىلادىدىن كېيىنكى III ئەسىرگىچە ئۇلار دۇلغا (丁零丁灵钉灵) دېگەن نام بىلەن تاتالغان بولسا، مىلادى III ئەسىردىن كېيىن تىلى (铁勒)، يەنىسى (袁纥)، تۇرا (狄历)، ئۇخۇ (ئوغۇز)

خۇيخى (回纥)، خۇيگۇ (回鹘方)، گاۋچاڭ (高车)، ۋېيۇۋئىر دېگەنگە ئوخشاش ھەرخىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئۇيغۇر» دېگەن بىر نامنىڭ خەنزۇچىدا ھەرخىل دەۋرلەردە ھەرخىل تەلەپپۇز قىلىنىشى ئىدى. بۇ ھەقتە «يېڭى تاڭنامە ــ ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە ئېنىق قىلىپ: «يۇەنخې ــ ئۇخۇ. ئۇخېمۇ دېيىلەتتى. سۇي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ۋېيخى دېيىلدى①. دەپ خاتىرلەنگەن. «كونا تاڭنامە ــ ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دىمۇ ۋېي سۇلالىسى ۋاقتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالار دەپ ئاتالغانلىقى ۋە ئەينى چاغدا تۇرالا دەپ ئاتالغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىچىدە ئادەم سانى ھەممىدىن كۆپ، ئەڭ باتۇر كۆچلۈك قەبىلە ئۇيغۇرلار قەبىلىسى ئىكەنلىكى ھەقىقىدە ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەن.

«يېڭى تاڭنامە» 217 - جىلد «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە بۇ ھەقتە مۇنداق خاتىرە بار: «جىگۇەننىڭ 3 - يىلى (مىلادى 630 - يىلى ... تۇركلەر يوقىتىلدى. شۇنىدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلار بىلەن سىر - تاردوشلار ئەڭ كۆچلۈك قەبىلە بولۇپ قالدى ... ئۇزاق ئۆتمەي ئۇيغۇرلار سىر - تاردوشلار نىمۇ تارمار قىلىپ ئەسلىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ئۇيغۇر تاقسۇڭگە كىلىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، تۇرا دېگەن نام ئورنىغا ئۇيغۇر دېگەن

① «تاڭنامە ــ ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» 195 - جىلد.

نام قوللىنىلىدىغان بولدى. 1 ». ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئۆزى ياغلاتار، توقۇزغۇز، تۇرا ئويغۇر، قوتۇرسۇق، ئاۋۇچاگ، گاسار، قوغۇرسۇ، ياغما، ئاياۋىردىن ئىبارەت توققۇز چوڭ ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقاچقا. بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردە «توققۇز ئوغۇزلار» دەپ ئاتالغان. كېيىنچە ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا باشمچىل ۋە قارلۇق قەبىلىلىرىمۇ قوشۇلۇپ II قەبىلە بولغان. ئۇلارنىڭ ئەسلى ئانا ماكانى بولغان شىنجاڭنى ئاساس قىلغان ئۇتتۇرا ئاسىيا بولۇپ، كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىدىن موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىگىچە بولغان كەڭ رايونلارغا تارقىلىپ ئاساسەن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. دۇنيا جامائەتچىلىكى بىردەك ئېتىراپ قىلغان تارىخىي ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە ئەينى دەۋردە خەنزۇ تارىخچىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان بېتەرلىك تارىخىي ھۆججەتلەر، بۇ ئۆز قاراشنى يىمىرىلمەس پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بەرمەكتە. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن تارتىپ دۇنيانىڭ ھەرقايسى ئەللىرىدىكى تۈركىلوگلار، ئۇيغۇرشۇناسلار دەۋرىمىزگىچە بېتىپ كەلگەن يازما يادنامىلارنىڭ ماكان، زامان ۋە بېزىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار مىلادى IV ئەسىرلەردە رەسمىي يېزىققا ئىگە بولغان، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئەمما يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بېرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى

ەدىن تېپىلغان يازما ۋە ئويما يادىكارلىقلارنىڭ مەيـ
دانغا كەلگەن دەۋرى، تىل ۋە يېزىقلىرى ئۇيغۇر-
لارنىڭ پەقەت ئېلىپبە لىك يېزىققا ئىگە بولۇش تارىـ
خىنىڭ 2000 يىللىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى
ئىسپاتلىماقتا.

مىللەت بولۇش ئۈچۈن ھازىرلىنىشقا تېگىشلىك
شەرتلەر بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلى-
رىغا مۇناسىۋەتلىك قىلغاندا ئۇلارنىڭ مىللەت بولۇپ شە-
كىللىنىش تارىخى كەم دېگەندە مۇندىن 15 ئەسىر
ئىلگىرى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مېنىڭچە ئەمە-
لىيەتتىن يىراق بولمىسا كېرەك. بۇ پىكىرىمىزنى
ئاتاقلىق تۈركىلوگ ن. ئا. باسكاكاۋنىڭ مۇنۇ بىر
ئابزاس سۆزىمۇ ئىسپاتلايدۇ: «قازاقلار تېخى XX
ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمىنى
ساقلاپ كەلگەن. ۋەھالەنكى ئۆزبېكلەر ۋە بولۇپمۇ
ئۇيغۇرلار ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئالـ
لىقاچان تۈگىتىپ ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىزىم
دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە قازاق،
قارا قالپاق، ئالتايلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ پۈخـ
تا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇق - قەبىلە مۇناسى-
ۋەتلىرىنىڭ ئەكسىچە، ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ۋە
قەبىلە تەۋەلىكىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇپ، مەلۇم
رۇت ياكى شەھەرگە قارىتىلغان نام - ئاتالغۇلارنى
ئىشلىتىدۇ»①.

① ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار». بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى.
1986 - يىل ئۇيغۇرچە، 3 - بەت.

مۇشۇ ئۇزاق تاريخىي جەريانلار ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ياراتقان مول مەدەنىيەت بايلىقى جۇملىدىن ئەدەبىياتى پەقەت شۇ خەلققە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ روشەن خاسلىققا ئىگە بولغان «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدۇكى، ھەرگىز ئابستراكت ئۇقۇم بولغان «ئورتاق بايلىق» قا مەنسۇپ بولالمايدۇ. بىزنى ئەجەبلەندۇرىدىغىنى شۇكى، «ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي تىلىدىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىيات مىراسلىرى توغرىسىدا» ناملىق ماقالە مۇئەللىپى دۇنيا جامائەتچىلىكى بىردەك ئېتىراپ قىلغان ئادەتتىكى ئېنىق پاكىتلارنىمۇ رەت قىلىپ «فارابى كېلىپ چىقىش جەھەتتىن قازاق مىللىتىنى تەشكىل قىلغان چوڭ قەبىلىلەردىن بىرى قىپچاقتىن مەنسۇپ» دەپ قارايدۇ. فارابى ھەقىقىدىكى بارلىق تەتقىقاتلاردا كۆرسىتىلگەندەك فارابى ئەينى دەۋرلەردە يەتتە سۇنىڭ ئاساسلىق خەلقى بولغان قارلۇق قەبىلىسىدىن ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان بولغان تاريخىي پاكىت.

قارلۇق قەبىلىسى كېيىن ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا قوشۇلغان ۋە تىل جەھەتتىن قاراخانىلار دەۋرىدىكى (X — XII ئەسىرلەر) خاقانىيە ئەدەبىي تىلىنىڭ، XII — XIII ئەسىرلەردىكى ئوغۇز قىپچاق ئەدەبىي تىلىنىڭ، XIII — XVI ئەسىرلەردىكى چاغاتاي دەۋرى ئەدەبىي تىلىنىڭ ۋە باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇر - قارلۇق تىل تۈركۈمىنى ھاسىل قىلغان. شۇنداق ئىكەن فارابىنى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈپ ئۆگىنىش ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن، دەپ قارايمىز.

خاقانىيە ئەدەبىي تىلىنىڭ پارلاق ئۈلگىسى، بەدىئىي ئەدەبىيات نەمۇنىسى ھېسابلانغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى بىلەن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ تۇنجى دەستۇرى بولغان — «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» نامىلىق ئەسىرىنىڭ مىللەت تەۋەلىك مەسىلىسى ئىلىم دۇنياسىدا ئالىملاچان مۇقىملاشتۇرۇلغانلىقى كەڭ جامائەچىلىككە بىر دەك ئايان. شۇڭا ئەسەردىكى ئايرىم سۆزلۈكلەرنىڭ باشقا قەرىنداش خەلقلەر تىلىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقى، ھەمدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بالاساغۇنداتۇغۇلغانلىقىدەك قىسمەنلىككە قاراپ، ئۇلارنىمۇ «ئورتاق بايلىق» دەپ قاراش تارىخقا ھۆرمەتسىزلىك بىلەن مۇئامىلە قىلغانلىق بولسا كېرەك. شەك شۈبھىسىزكى، بۇ ئىككى شاھانە ئەسەر ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنى ھەرگىز دۇنيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان 35 ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ «ئورتاق بايلىق»ى دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئەسەرنىڭ تىلىدىن تارتىپ مەزمۇنىغىچە بولغان پۈتكۈل ئالاھىدىلىكلەر ئۇنىڭ تامامەن ئۇيغۇر ئىجتىمائىي مىللىي ھۇھىتىدا بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

دۇ. دەرۋەقە بۇ ئىككى ئەسەر ئوتتۇرا ئاسىيادا يا-
شىغۇچى باشقا تۈركىي خەلقلەر يازما ئەدەبىياتىنىڭ
شەكىللىنىشىگە ھەتتا پۈتكۈل شەرق ئەدەبىياتىنىڭ
تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنى-
داق تەسىرنى ئەلۋەتتە شۇ خەلقلەرنىڭ ئەدەبىيات
تارىخىدا ئەكس ئەتتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخىي ئىپوسى «ئوغۇز-
نامە»نىڭ تەۋەلىكى ھەققىدىمۇ يېقىنقىدىن بۇيان ئاش-
كارا ياكى يوشۇرۇن ھالدا بەزى تالاش - تارتىشلار
ۋەمۇنازىرىلەر داۋاملىشىۋاتىدۇ. «ئوغۇزخان رىۋايەتلىرى»
نىڭ پەيدا بولغان ئەڭ دەسلەپكى دەۋرى تېخى تو-
لۇق ئېنىقلانمىغاچقا، دەرۋەقە ئۇنىڭ قايسى مىللەتـ
كە تەۋەلىكىنى بېكىتىش بىر قەدەر مۇرەككەپ مەسـ
لە. «ئوغۇزنامە» ئىپوسىنىڭ دەۋرىمىزگە بىر قانچە
نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قە-
دەر تولۇق ۋە مۇھىمراق بولغىنى XIII ئەسىردە
تۇرپان رايونىدىكى نامەلۇم پۈتۈكچى تەرىپىدىن قە-
دىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا بولۇپ ئۇ
ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى پۇقرالار كۇ-
تۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. مۇشۇ قولىيازمىغا ئاساسلانـ
غاندا، بۇ تارىخىي ئىپوس ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئۆتـ
مۈش تارىخىنىڭ ئوبرازلىق بەدىئىي خاتىرىسى سۈپـ
تىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ۋە يازما ئەدە-
بىيات خەزىنىسىدىكى نادىر ئۇلگە ئىكەنلىكىنى كۆ-
رۈۋالغىلى بولىدۇ. «ئوغۇرتاق بايلىق» نامىلىق ماقالـ

ده بۇ هەقتە توختىلىپ، ئاكادېمىك بارتولىدنىڭ تۆۋەندىكى بىر ئابزاس سۆزىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ: «ئوغۇزخان رىۋايىتى قازاق داللىسىدا پەيدا بولغان، شۇ جايىنىڭ بەرلىك تىلىدا يېزىلغان. ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، رىۋايەتنىڭ ئاپتورى ئۇيغۇر ئەمەس، بەلكى قازاق داللىسىدىكى يەرلىك خەلقتۇر.» ئاپتور نەقىل كەلتۈرگەن بۇ بىر ئابزاس سۆزنىڭ قوللىنىزدا بار بولغان بارتولىد ئەسەرلىرى ئىچىدىن ئىزلەپ هازىرغىچە تاپالمىدۇق. ئەگەر بىزگە نامەلۇم بولغان بارتولىدنىڭ باشقا ئەسەرلىرىدە شۇنداق سۆز بار دېيىلسە، ئۇنى ئەلۋەتتە ئاكادېمىك بارتولىدنىڭ شەخسىي قارىشىدىكى بىر سەۋەنلىك دېيىش مۇمكىن. بۇنداق سەۋەنلىككە ئاساس بولغان نەرسە ئىپوسىنىڭ قوليازما نۇسخىسىدىكى بەزى ئىملا مەسىلىسىدۇر. ئىپوسنىڭ قوليازمىسىدا «ي» بىلەن باشلانغان نۇرغۇن سۆزلەر «ي»نىڭ ئورنىدا كۆپىنچە «چ» («ج» ئۇقۇلۇش كېرەك) نى ئىشلەتكەن (هەممىسىدە ئەمەس). بۇ ئالاھىدىلىك پەقەت بۇ قوليازمىنىڭ كۆچۈرگۈچى كىشىنىڭ «ج» دېگىلىكتىكىدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، خالاس. «ج» دېگىلىكىت دەرۋەقە، هازىرقى زامان قازاق تىلىغا مەنسۇپ بولغان خۇسۇسىيەت. لېكىن قوليازما كۆچۈرۈلگەن XIII ئەسىردە ئوغۇز قىپچاق تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ «ج» دېگىلىنىشىنى قوللانغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ ئۈستىگە داستانىنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە

خېلى كۆپ قوليازما نۇسخىلىرىنىڭ بولغانلىقى ھەممىگە ئايان. ئەگەر ئەنە شۇ قوليازمىنى يىگانە نۇسخا دەپ ئېتىراپ قىلغاندىمۇ ئۇنىڭ 103 — 104 — 105 —، 106 - قۇرلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن.

103· *Oqoz Kaoqan Tərt Sarioqa yarlik*
104·*yomxadibildergülükbilidi·əlpilerge*
105·*bariyierdi uxbubildürgülüktü*
106· *bitilmix erdi kimmen uyoqurningka oqanibolamən*①

(ئۇغۇزخان تەرەپ - تەرەپكە يارلىق چىقاردى، مەكتۇپ يېزىپ ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتا مۇنداق دېيىلگەن. «مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن»)

«ئۇغۇزنامە» ئىپوسىنىڭ ئۆزىدە ئۇغۇزخاقانىنىڭ ئۆز تىلى ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەن تۇرسا، بۇ رىۋايەتنىڭ ئۇيغۇرلارغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىدىن قانداقمۇ گۇمانلانغىلى بولسۇن؟ بۇ مەسىلە ھەققىدە ئۇچ، تۆت يىلدىن بۇيان كۆپلىگەن ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1981 - يىلىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۇغۇزنامە» ئىپوسىنىڭ تەتقىقاتىدىكى يېڭى ئىزلىنىش، نامىلىق ماقالەمدىمۇ داستاننىڭ مەزمۇن ئالاھىدىلىكى ۋە تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ھەققىدە بەزى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا

① «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى — ئۇغۇزنامە» بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 - يىل. ئۇيغۇرچە 30 - بەت.

قويغان ئىدىم. بۇ قاراشلارنى يەنە تەكرارلاپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز.

خەلق ھېنز ئەدەبىياتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، يازما ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدۇ. ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرى كوللېكتىپنىڭ ئىجادىيىتى سۈپىتىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تارقىلىپ يۈرۈشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، بەزى ھاللاردا ئۇنىڭ دۆلەت ۋە مىللەت چېگرىسى بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەنەللۇق بەزى ئەسەرلەر ھەتتا خەلقئارا ئورتاقلىققا ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى بەكىتىش ئۆلچىمى ئەلۋەتتە يازما ئەدەبىياتنىكىگە ئوخشاشمايدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بولغان ئەسەرلەرگە نىسبەتەن ئاپتورلۇق ھوقۇقى بولمىغاچقا، ئەگەر بىر مەنبەدىن چىققان بىر پارچە ئەسەر كۆپلىگەن مىللەتلەر ئارىسىغا تارقىلىش ئارقىلىق شۇ خەلقلەرنىڭ مىللىي تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن ھالدا ئوخشاشمىغان ۋاريانت بارلىققا كەلگەن بولسا، ئۇنى شۇ خەلقنىڭ مىللىي ئەدەبىيات بايلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىشقا بولىدۇ.

تۈركىي تىلدىكى خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى تالاش - تارتىش ئىچىدە تۈرۈۋاتقان يەرلىك ھەجمىدىكى ئەسەرلەرگە كەلسەك، ئۇنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى ئابرىشتا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەشنى ئاستىدا ئىنچىكە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئەستايىدىل مۇ-

ئامىلە قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سېلىشتۇرما تەتقىقاتنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا» ناملىق ماقالىدە خەلق داستانلىرى بىلەن كلاسسىك يازما داستانلارنىڭ ژانىرلىق پەرقلىرى، ئوغۇز مەكتىپى (ئاساسەن ئۇيغۇر. ئۆزبېك خارەزىم ئۆزبېكلىرى)، تۈركمەن، ئەزەربەيجان قاتارلىقلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ)گە تەئەللۇق بولغان خەلق داستانلىرى بىلەن قىپچاق مەكتىپى (ئاساسەن قازاق ۋە قىرغىزلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ)گە تەئەللۇق بولغان خەلق داستانلىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى ۋە پەرقى ئۇستىدە ئۇچۇقتىلىق قاراشمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن ئىدىم. ھازىرمۇ يەنە شۇ پىكىرىمنى قۇۋۋەتلەيمەن. ئاشۇ ئۇچۇق نۇقتا ئاساسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېقىپ يۈرگەن خەلق داستانلىرىغا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلسە ئۇنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى ئىلمىي ھالدا بېكىتىش ئانچە قىيىنغا چۈشمەيدۇ.

3

جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئائىلىسىدىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئۇزاق يىلىقى قىسقا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلارنىڭ ھەممىسى دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقانلىقى

ئىسپات تەلەپ قىلمايدىغان بىر ھەقىقەت.

مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق تارىخى جەريانىدا ياراتقان پارلاق ئەدەبىيات مىراسلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان جاھاننامە. شۇنداق ئىكەن، بۇ جاھانناما ئەمەلىيەتتە نېمە بولسا پەقەت شۇنىلا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش كېرەككى، ھەرگىز «ئورتاق بايلىق» دېگەن ئابستراكت پەردە ئاستىدا ھەممىنى غۇۋالاشتۇرۇپ قويماسلىق كېرەك. «ئورتاق بايلىق» چۈشەنچىسى روشەن خاسلىقنى چەتكە قاقىدۇ. روشەن خاسلىقى بولمىغان ئەدەبىياتنى ئەلۋەتتە مىللىي ئەدەبىيات دېگىلى بولمايدۇ. دەرۋەقە، مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشتا خېلى كۆپلىگەن ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ئەسلى ئېتنىك مەنبەسىنىڭ بىر دەكلىكى ياكى يېقىن چىلىقىدەك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەر قايسى مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي تارىخىنى پەرقلەندۈرۈش بىر قەدەر مۇرەككەپ مەسىلە. چۈنكى «بىز تارىخنى قانچە چوڭقۇر ئىنچىكىلەپ تەكشۈرسەك، كېيىنكى چىقىشى بىر بولغان خەلقلەر ئارىسىدىكى پەرقلەرنىڭ شۇنچە كۆپ يوقىلىپ بارغانلىقىنى كۆرىمىز.» ① تېخى ئىنسانشۇناسلىق ۋە مىللەتشۇناسلىق ئىلمىدا مەۋجۇت مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە ئالاقىدار نۇرغۇن سىرلىق تۈگۈنلەر بار. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھازىرقى زامان مىللەتلەر-

① ئېنگېلسنىڭ سۆزى. «ئۆزبېك تىياتىر تارىخى» ناشىرات 1975، - يىل. 1 - توم. ئىمزولوگ.

نسك ئەدەبىيات تارىخىدا پۈتۈنلەي يېڭىچە ئىمكانىيەتنى يوق. بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخى شۇ مىللەتنىڭ ئومۇمىي قارىخى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مىللەت تارىخىنىڭ ئۆزى ئەمەس. بىز ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلارغا ۋە شۇ دەۋرنىڭ يازما خاتىرىلىرىگە ئاساسلىنىپ، بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى شۇ مىللەت تارىخىنىڭ قايسى باسقۇچىدا باشلانغان بولسا، شۇ دەۋرنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىش لازىم. «ئەدەبىيات تارىخىنىڭ باشلىنىش دەۋرى قايسى مىللەتنىڭ ئۇزاق بولسا، شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئورنى يۇقىرى بولىدۇ» دەيدىغان سادىدا مىللەتپەرۋەرلىكتىن خالى بولۇپ، تارىخقا ھۆرمەت قىلىش، پاكىتقا ئاساسلىنىش، ئومۇملۇقنى نەزەردە تۇتۇپ مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سوتسىيالىستىك مۇناسىۋەتنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش پوزىتسىيەسىنى تۇرغۇزۇشىمىز لازىم. ئايرىم - ئايرىم ھالدا «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تارىخى»نى يېزىشتىكى ئورتاق نىشانىمىزمۇ ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت.

بۇ ماقالە. ئاساسەن مەملىكىتىمىزدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا ئاساسەن يېزىلدى. نوتتۇرىغا قويغان بەزى كۆز قاراشلارنىڭ بارلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىش ناتايىن. يولداشلارنىڭ نەسىھەتلىرى مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

گۈل دىيار ئوتتۇز يىلىڭغا مەرھابا،
شادلىنىپ تارىم - ئىلى سالدى ساما.

ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ 30 يىلى

30 يىل قارىماققا ئادەم ئۆمرىنىڭ نىسپىنى تەشكىل قىلسىمۇ، لېكىن بىر مىللەتنىڭ پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ تولىمۇ قىسقا بىر مەزگىل. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىنسانىيەت ئۆمۈر دەرىخىنىڭ بىر تال ياپرىقى، لېكىن سوتسىيالىستىك يېڭى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى شەكىللەنگەن ھەم گۈللىنىشكە باشلىغان بۇ 30 يىل — ئەدەبىياتىمىز تارىخىدىن پەخىرلىك ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ. مۇشۇ دەۋردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئاجىز ھالقا بولۇپ كەلگەن پروزا ژانرىمۇ ئۆزىنىڭ روشەن كۆرگىلى بولىدىغان پارلاق نەتىجىلىرى بىلەن ئۆزاق ئۆتمۈشتىكى ئەدەبىياتتىن ئالالمىغاچقا ئېشىپ كەتكەنلىكىنى نامايان قىلدى. ئەگەر تارىخ سانلىق مەلۇمات تەلەپ قىلسا، پەقەت، ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ تەرەققىياتىدا ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغان مۇنداق ئۈچ مەلۇماتنى ئېيتىش كۇپايە: بىرىنچى، 30 يىل

ددن ئىلگىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بېغىشلانغان ئاش-
كارا گېزىت - ژۇرناللار يوق دېيەرلىك ئىدى. مۇشۇ
30 يىل ئىچىدە مەخسۇس ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بې-
غىشلانغان ئەدەبىيات - سەنئەت ژۇرناللىرى ۋە نە-
شرىيات ئورۇنلىرى 15 تىن ئېشىپ كەتتى ۋە بۇ
ژۇرناللارنىڭ ھەرسانىدا بىر نەچچە پارچىدىن نەشرى ئە-
سەرلەر ئېلان قىلىنماقتا. توپلاملار نەشىر قىلىنماق-
تا؛ ئىككىنچىدىن، 30 يىلدىن ئىلگىرى ئۇيغۇر ئەدە-
بىياتىدا كەسىپلەشكەن پىروزا قوشۇنىي يوق دېيەر-
لىك ئىدى مۇشۇ 30 يىل ئىچىدە كەسىپىي يازغۇچى-
لار ۋە ئىشتىن سىرتقى يازغۇچىلار قوشۇنى بارلىققا
كېلىپ، يۈزلەپ كىشىدىن ئارتۇق ئۇمىدلىك ۋە ئىس-
تىقبالللىق پىروزا قوشۇنىغا ئىگە بولدى. ئۇزاق ئە-
سىرلىك ئۇيغۇر پىروزا تارىخىدىكى ئەسەرلەرنىڭ سا-
نى لىللا گەپ قىلغاندا، بارماق بىلەن سانىغۇدەك
ئىدى، مۇشۇ 30 يىل ئىچىدە مەتبۇئاتلاردا 10 نەچ-
چە رومان، 30 دىن ئارتۇق پوۋېست ۋە مىڭدەك
ھېكايە - نەسىرلەركىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى،
قېنى مۇشۇ نەتىجىلەرنى تارىخنىڭ ئالتۇن تاراز-سى
تارتىپ كۆرسۇن، مېنىڭچە، بېقىنقى زامان ئۇيغۇر
ئەدەبىيات تارىخىدىكى ھەرقانداق دەۋرنىڭ ئوتۇقلى-
رىمۇ بۇنى بېسىپ كېتەلمەيدۇ. شۇنداقلا XX ئە-
سىردىكى جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى ئەينەن،
ئەتراپلىق بايان قىلماقچى بولغان كىشى بۇ ئوتۇقلار-
غا چوقۇم ئەھمىيەت بەرمەي قالمايدۇ. ئەنە شۇ مەق-

سەتتە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىق قىنىڭ 30 يىللىق سەلتەنەتلىك توي مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولى ئۈستىدە سۆز ئېچىشنى لايىق تاپتۇق، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى چوڭ ئىككى باسقۇچقا يىغىنچاقلايمىز.

1

1949 - يىلى 1 - ئۆكتەبىردە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، شەرق ئاسمىنىدا بەشىۋلتۇزلۇق قىزىل بايراق جەۋلان قىلدى. جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ بۇ ئالەمشۇمۇل غەلىبىسى ئېلىمىزدىكى قېرىنداش خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئۇيغۇر خەلقىنىمۇ زۇلۇم ۋە خورلۇقتىن ئازاد قىلىپ يېڭىچە ھايات يولىغا بەردى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئازاد بولۇشى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنىۋى ئازادلىقىغا يول ئاچتى، يەنى دەۋرنىڭ بۇ ئۇلۇغ خاسىيىتى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ئاساس يارىتىپ، مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتىن ئۆتمۈشكە زادى ئوخشاشمايدىغان يېڭى سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى شەكىللەندۈردى.

سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا كومپارتىيەمىز ۋە خەلق ھۆكۈمىتىمىز ئىنتايىن كۈچ جاپالىق خىزمەتـ

لەرنى تىشلىدى. ئىدىيە جەھەتتىن ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرىنى ماركسزم لېنىنىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئەتىدىيىسى بىلەن قوراللاندۇرۇپ، ئۇلارنى يېڭى دۇنيا، يېڭى ئادەملەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە رىغبەتلەندۇردى. تەشكىلىي جەھەتتىن، ھەر قاتلام ئىجادىيەت تەشكىلاتلىرى ۋە ئەدەبىي ژۇرنال، نەشرىيات ئورگانلىرىنى كەڭ تۈردە قۇرۇپ ئۇلار ئۈچۈن سەھنە ھازىرلاپ بەردى. 1951 - يىلى تۇنجى قېتىم «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» ژۇرنىلى تەسىس قىلىنىدى. بۇ ژۇرنال، ئەترابىغا خېلى كۆپ ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، تېز ئارىدىلا بەلگىلىك ئىجادىيەت ئىقتىدارىغا ئىگە بىر تۈركۈم ئاپتورلار قوشۇنىنى بارلىققا كەلتۈردى. گەرچە ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى ئاشۇ يىللىرىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە پۈتۈنىيە نەتىجىلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، يوقلۇقتىن بارلىققا كەلگەن يېڭى ئۇيغۇر پىرو زىسى ئۆزىنىڭ تارىخىي سەھنىگە چىققانلىقىنى جاكالاپ، بىر پۈتۈن سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى.

مەلۇمكى، ھەرقايسى دەرۋلەرنىڭ ئەدەبىياتى ئالدى بىلەن ئۆز بەدىئىي ئەينىكى سۈپىتىدە ھاياتلىقنىڭ ئاشۇ باسقۇچلىدىكى رېئال مەنزىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ بۇ قانۇنىيىتى سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر پىروزىسىغىمۇ يېڭى تېمىنى بەخش

ئەتتى. يەنى ئازاد دەۋرىمىزگە، ئۇلۇغ پارتىيىمىزگە، خەلق ئازادلىق ئارمىيىمىزگە چىن قەلبىدىن مەدھىيە ئوقۇش. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى، ئەسلىمىسىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش قاتارلىق قانۇنىمىز تاشقىنلىق ئىجتىمائىي ئىنقىلابلارنىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى كۆيلەش، يەر - سۇغا ئېرىشكەن كەمبەغەل - نامراتلارنىڭ شادلىقىنى ئىپادىلەش ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى پىروزا ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي تېمىسى ئىدى. ئەنە شۇ يىللاردا پېشقەدەم يازغۇچى سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «تۇردى قاسىمنىڭ خۇشاللىقى» ناملىق ئوچېركى نەچچە مىڭ يىللىق ئېئودالىلىق يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى بىلەن تۇردى قاسىمغا ئوخشاش نامرات دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىدا بارلىققا كەلگەن مىسلىسىز يېڭىلىقلارنى تەسۋىرلەپ، دېھقانلار ئېڭىنىڭ ئۆسۈشىگە ئىلھام ۋە مەدەت بەردى. دراماتورگ ئابدۇشۇكۇر يالقۇننىڭ «چىن دوستلۇق» ناملىق ھېكايىسىمۇ ئاشۇ يىللاردا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، دەۋر روھىنى بىرقەدەر چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇلارنى شۇ چاغدىكى پىروزىمىزنىڭ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلىرى دېيىشكە بولىدۇ. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بارلىققا كەلگەن بۇ ئەسەرلەر سانى ئاز، مەزمۇن ۋە شەكىل تەرەپلەردىنمۇ ئاجىز بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى تەسىرلەندۈرگۈدەك ستېتىك كۈچكە ئىگە ئەمەس

ئىدى. تېما دائىرىسىمۇ تار بولۇپ، شۇ دەۋرنىڭ ئومۇمىي خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكىنى بەدىئىي فورمىدا جانلىق روشەن ئېچىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان ئىدى.

ئېلىمىز خەلقى 1954 - يىلدىن باشلاپ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ يېڭى دەۋرىگە قەدەم قويدى، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش توغرىسىدىكى قارارى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ يېزىلىرىدا كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش دولقۇنى ئومۇميۈزلۈك داغدۇغىلىق باشلىنىپ كەتتى. سوتسىيالىستىك يېڭىچە ئەمگەك مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتىشنى مەقسەت قىلىدىغان بۇ ئۇلۇغ ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ سوتسىيالىستىك يېڭى دولقۇن ئەينى يىللاردىكى «خەلق گېزىتى»نىڭ باش ماقالىسىدە ئېيتقىنىدەك، زامانىۋى تۇيغۇغا ئىگە بولغان قەلەم ئىگىلىرىنىمۇ، خۇددى ماگنىتتەك ئۆزىگە تارتتى. بۇنداق يېڭى ئۆزگىرىش ياش پىروزىمىزغا يېڭى - يېڭى تېما بايلىقىنى ئېچىپ بەرگەچكە، پىروزىمىزنىڭ بەدىئىي غايىسى يۇكسىلىپ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتۇشقا باشلىدى. ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئومۇمىي تېمىسىدا ئۆتمۈشتىكى ئىنقىلابىي كۆرەشنىڭ قەھرىمانلىرى، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش

ئۇرۇشىنىڭ جەڭگىۋارلىرى، دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۆز قارىچۇقىدەك قوغداۋاتقان باتۇر چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى، جامائەت ئامانلىقىنى ساداقەت بىلەن قوغدىغۇچىلار، زومىگەر - پومپىشچىكلاردىن سىنىپىي ئۆچىنى ئالغان ئازاد دېھقانلاردىن تاشقىرى يەنە، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ ئاۋانگارتلىرى، كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ ئەۋزەللىكىدىن خۇشاللانغان ئەمگەكچان دېھقان - چارۋىچىلار، ئوقۇتقۇچىلار، تىببىي خادىملار، پارتىيە تەشكىلاتلىرىدىكى مۇنەۋۋەر كادىرلار، يېڭىدىن شەكىللىنىشكە باشلىغان سانائەت ئىشچىلىرى، خۇراپاتلىق ۋە ئەنئەنىۋى قاراشلاردىن قول ئۈزۈۋاتقان يېڭىلىققا ئىنتىلگۈچىلەر ۋە باشقىلار مۇشۇ دەۋرىدىكى پىروزىمىز مەدھىيىلەپ كەلگەن سۆيۈملۈك ئوبرازلار. مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۆسۈش باسقۇچىغا قەدەم قويغان بۇ دەۋرىدىكى پىروزىمىز ئۆزىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا ئاشۇ داغدۇغىلىق ئىنقىلاب دەۋرىدىكى پارتىيە تەشۋىقاتىنىڭ مۇھىم يارىدەمچىسى سۈپىتىدە، ئۆز ئۇستىگە ئالغان شەرەپلىك ۋەزىپىلەرنى ياخشى ئادا قىلدى. پىروزىمىزنىڭ مۇشۇ يىللاردا يارالقان بىر قىسىم نەمۇنىلىرى دەپ زۇنۇن قادىرنىڭ «چېنىقىش»، تۇرغۇن ئالماسنىڭ «قىزىل بايراق»، ئەرشىدىن تاتلىقنىڭ «پۇشايمان»، تۇردى سامساقنىڭ «خۇشاللىق»، ئابلىمىت مەسئۇدنىڭ «ئۇ ئۆز يولىنى تاپتى» قاتارلىق كۆپلىگەن ھېكايىلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

دۇ. بولۇپمۇ ئۇيغۇر هازىرقى زامان پىروزىسىنىڭ باشلامچىسى ئاتاقلىق يازغۇچى ۋە دراماتورگى زۇنۇن قادىرنىڭ پىروزىمىزنىڭ مۇشۇ تەرەققىيات دەۋرىدە قوشقان ئىجادىي تۆھپىسى زور بولدى. ناۋادا كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش دەۋرىنى ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ بىر تەرەققىيات باسقۇچى دېيىشكە توغرا كەلسە، ئەنە شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ تۆرىدىكى پەخرى ئورۇن زۇنۇن قادىرغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئۇ بۇ يىللاردا ئۇيغۇر يېزىلىرىدىكى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش هەرىكىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان «توي» ناملىق چوڭ تېپىكى دراما‌سىدىن باشقا، ئەڭ مۇهىمى، «چېمەنقىش» ناملىق هېكايىسى بىلەن سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ تەرەققىياتىنى نامايان قىلدى. «چېمەنقىش» هېكايىسى يالغۇز 50 - يىللار ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ ئۇتۇقلىرىدىن بىرى هېسابلىنىپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ مۇ پەخرلىنەرلىك نەمۇنىلىرىدىن بىرى. چۈنكى، بۇ هېكايىدا يارىتىلغان تىپىك شەخس مەتنىياز تاهىرجەن كىشىلەرنىڭ ئىچىدىن چىقمايدىغان جانلىق ئوبرازدۇر. يازغۇچى زۇنۇن قادىر «چېمەنقىش» هېكايىسىدىكى پۈتۈن ۋەقەلەرنى پېرسونا‌ژنى دەۋر قىلغان هالدا راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىرلىكتە، مەتنىيازنى تۇمەنلەپ ئادەملەر توپىدىن بىر قاراپلا ئايرىپ ئالغىلى بولىدىغان ئىنىدىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلغان. زۇنۇن قادىرنىڭ مەتنىياز ئوبرازىنى يارىتىش سەنئىتىگە نەزەر

سالغىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئىلگىرىكى ئەسەرلىرىدىكى ئوبـ
رازلار ئىختىيارسىز كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ
فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ھۆكۈمرانلىق
قىلىپ تۇرغان ئۆتمۈشتىكى ئۇيغۇر يېزىلىرىنىڭ ئاجا-
يىپ ئېچىنىشلىق كارتىنىسىنى سىزىپ بەرگەن
«ماغدۇر كەتكەندە» ھېكايىسىدىكى نامرات
دېھقانلارنىڭ تەقدىرى «چېنىقىش» ھېكايىسىدا تەسۋىر-
لەنگەن دېھقانلارنىڭ تەقدىرىدىن تۈپتىن پەرق قى-
لاتتى. «ماغدۇر كەتكەندە» ھېكايىسىدىكى باقى ئەسـ
لىدە ناھايىتى ئىشچان ، زەبەردەست ئادەم ئىدى.
لېكىن فېئودالىق تۈزۈم ئۇنى خاراب قىلىۋەتتى.
ھايا تتا چىقىش يولى بەرمىدى. «چېنىقىش»تا بولسا
يالغۇزلۇق، روھىي چۈشكۈنلۈك، كىشىنى زېرىكتۈرىدە-
غان بوشاڭلىق ۋە تۇراقسىزلىق نەتىجىسىدە «كېرەك-
تىن چىققان» مەتنىياز سۈتسىيالىستىك ھەمكارلىق
گۈرۈپپىسىدىن ئىبارەت كوللېكتىپ قوينىدىكى زوق -
شۇقنىڭ تەسىرى بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كېرەك-
لىك ئەزاسى بولۇپ يېتىشىدۇ. بۇ جەريانداا يازغۇ-
چى ئۆز قەھرىمانىنىڭ ھايات دىئالېكتىكىسىنى شۇ
قەدەر ئىشەنچلىك شۇقەدەر چوڭقۇر ۋە جانلىق ئېچىپ
بەرگەنكى، بۇ ھەقتە ئوقۇغۇچىلار قىلچىمۇ سۈنئىيلىك
ھېس قىلمايدۇ. دېمەك دېھقانلار تۇرمۇشىدىن ئالـ
غان ئىككى دەۋرگە تەئەللۇق بولغان بۇ ئىككى ئەسەر
ئوخشاشمىغان دەۋردىكى ئادەمنىڭ تەقدىرى توغرى-
سىدىكى ئەڭ جانلىق ئەدەبىي ھۇججەت ھېسابلىنىدۇ.

«چېنىقىش» ھېكايىسى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيە-
لەشتۈرۈش تېمىسىدىكى كۆپلىگەن ھېكايىلاردىن ئوبـ-
رازلىرىنىڭ جانلىقلىقى ۋەتەبىئىيلىكى، تۇرمۇش پۈـ-
رىقىنىڭ قويۇقلۇقى ۋە چىنلىقى، بەدىئىي ۋاستىلـ-
رىنىڭ رەڭمۇرەڭلىكى، تىلىنىڭ ئاممىبابلىقى ۋە يارـ-
قىنلىقى، بەدىئىي قۇرۇلمىسىنىڭ ئىخچاملىقى ۋە پۈخـ-
تىلىقى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئومۇمەن، بۇ ھېكايىدا م. گوركىنىڭ «ئەمگەك
راھەتكە ئايلانسا ھايات ياخشى. ئەمگەك مەجبۇرىيەتكە
ئايلانسا ھايات قۇلۇقتۇر»دەپ كۆرسەتكىنىدەك. ئۆتـ-
مۈشتە خورلۇق ۋە ئوقۇبەتلىك ئىش دەپ ھېسابلىـ-
نىپ كەلگەن ئەنگەكنىڭ ئەمدىلىكتە شان - شەرەپـ-
لىك ئىشقا ئايلانغانلىقى چۈشۈرۈلگەن.

يولداش جۇياڭ «جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتـ-
نىڭ 2 - نۆۋەتلىك كېڭەيتىلگەن يىغىنى»دا: «ئېلىـ-
مىزنىڭ ھاياتىدا بازىستىن ئۈستۈرۈلمىغىچە بىر تۇـ-
تاش ئۆزگىرىش يۈز بەرمەكتە. بۇنىڭ ئىچىدىكى
ئەڭ چوڭقۇر ۋە ئەڭ ئاساسلىق ئۆزگىرىش ئادەملەرـ-
نىڭ ئۆزگىرىشىدىن ئىبارەت. ئەدەبىياتىمىزنىڭ ۋەـ-
زىپىسى خەلقنىڭ جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى
كۈرىشىنى ھەم يېڭى ھايات قۇرۇش يولىدىكى قىزـ-
غىنلىقىنى توغرا ئىپادىلەپ، سوتسىيالىستىك
خاراكتېرنى تەربىيىلەش كېرەك»① دېگەن ئىدى.

① «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» ژۇرنىلى 1956 - يىلى،
12 - سان، 65 - بەت.

سوتسيالىستىك خاراكتېر، مۇقەررەركى، سوتسيالىستىك ئىجتىمائىي شارائىتىنىڭ مەھسۇلى. يېزىلاردىكى يەككە ئىگىلىكنىڭ كوللېكتىپ ئىگىلىككە قاراپ يۈزلىنىشى — ئەينى يىللاردىكى بىر چوڭ سوتسيالىستىك ئىجتىمائىي ھادىسە سۈپىتىدە، پىروزىمىزدا سوتسيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە كۆپلىگەن قەھرىمانلار ئوبرازلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئىجتىمائىي ئاساس بولدى. پېشقەدەم شائىر تۇرغۇن ئالماس ئەنە شۇ يىللاردا يېزىلاردىكى كوپېراتسىيلىشىش تېمىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان «قىزىلبايراق» ۋە «ھەيكەل» ناملىق بىرنەچچە پارچە ھېكايە يازدى. «قىزىل بايراق» ھېكايىسىدا سىيىت ۋە لەيلەملەرنىڭ تىپىك ئوبرازى ئارقىلىق يېزىلىرىمىزنىڭ يېڭىچە قىياپىتىنى سۈرەتلەپ دېھقانلار ئىچىدىن ئۆسۈپ چىققۇاتقان يېڭى ئادەملەرگە مەدھىيە ئوقۇدى. ھېكايىدايەنە خاراكتېرلىك ھالدائوتتۇرا دېھقانلار مەسىلىسى نۆۋەتتىكى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش ھەرىكىتىدىكى ھەل قىلغۇچ مەركىزي تېمىلارنىڭ بىرىسى ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ قايسى يولدا مېڭىشى كېرەكلىكى ئوتتۇرا دېھقان دەرۋىش ئاخۇن بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى دېھقان ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن ۋە مۇرەككەپ زىددىيەتلەر توقۇنۇشى ئارقىلىق كۆرسىتىپ بېرىلدى.

پىروزىمىز سېپىگە ئۆزىنىڭ كومۇنىستىك ئەخلاقىيات ئىللەتلەرنى كۈچلۈك ھەجۋى قىلىدىغان «مەتبا قى» ناملىق ھېكايىسى بىلەن قوشۇلغان مەر-

هۇم يازغۇچى ئابلىمىت مەسئۇدىنىڭ ئىجادىيىتى بۇ يىللاردا مول هوسۇل بەردى. ئۇنىڭ دېھقانلار تۇرمۇشىنى تېما قىلغان «ئۇ ئۆز يولىنى تاپتى»، «سارالڭ ساقايدى»، «ئازاد يېزىنىڭ قىزى» قاتارلىق هېكايىلىرى، كىتابخانلاردا خېلى چوڭ تەسىر قوزغىغان ئىدى. ئۇنىڭ «ئازاد يېزىنىڭ قىزى» ناملىق هېكايىسىدا ئەنەيىتۇللا ۋە ئۇنىڭ سىڭلىسى هاۋاقىز ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت - توقۇنۇشى ئارقىلىق دېھقانلار ئارىسىدا بىرقەدەر چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولغان ئەنئەنىۋى فېئوداللىق ئائىلە كۆزقارىشى، ئايالларنى تاۋارلاشتۇرىدىغان ئەرلەر هوقۇقچىلىقى تەنقىد قىلىنىدۇ. بۇ تېما ئاشۇ دەۋر ئۇچۇن ئىنتايىن ئەهمىيەتلىك بولۇپ ئىدېئولوگىيە ساهەسىدىكى هەل قىلغۇچ مەسىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ هېكايە ئەينى ۋاقىتتىكى پروزىمىزنىڭ ياخشى نەمۇنىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان ئىدى.

پروزا ئىجادىيىتىگە 50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدىن باشلاپ كىرىشكەن يازغۇچى ئەرشىدىن تاتلىق يېزا تېمىسىدا «سادىق باپكا»، «پۇشايمان»، «قەست» قاتارلىق بىرقانچە هېكايىسىدىن كېيىن بىر قەدەر چوڭراق بولغان — «سىناق» ناملىق پوۋېستىنى ئېلان قىلدى. بۇ ئەسەر سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر پروزىسىدا بارلىققا كەلگەن تۇنجى پرۇبست هېسابلىنىدۇ. ئاپتور يۇقىرىقى ئەسەرلىرىدە زورئىجادىي قىزغىنلىق بىلەن يېزىلاردىكى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش

ھەرىكىتىنىك ئەلىپىسىنى كۆيلىدى.

يەنە ئاشۇ يىللاردىكى ئۇيغۇر پروزىسىنىك بىر قەدەر پىشقان مۇئەللىرى قاتارىدا يازغۇچى تۇردى سامساقنىك تۇرمۇش پۇرىقى قويۇق، تىلى چۇچۇك ۋە قىزىقارلىق بولغان «خۇشاللىق»، «تىيانشان باغرىدا»، «بەش تال ئوق» قاتارلىق بىرقانچە ھېكايىلىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزيدۇ.

«خۇشاللىق»تا مەشۇراخۇن بىلەن ھەپىزىخان (ئەر-خوتۇن) ئوتتۇرىسىدىكى ئىدىيۋى توقۇنۇش (كوپىراتسىيىلەشمىش مەسىلىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا) ئارقىلىق دېھقانلارغا خاس ئىندۇۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلەر خېلى جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. «تىيانشان باغرىدا» ۋە «بەش تال ئوق» ھېكايىلىرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا بېغىشلانغان بولۇپ، مىللىي ئىنقىلابىي كۆرەش تېمىسىنىك پروزىمىزدىكى تۇنجى ئىنكاسىدۇر.

1956 - يىلىنىك بېشىدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى «ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلسۇن، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش» تىن ئىبارەت يۆنىلىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە يازغۇچى، شائىرلارنى يېزا - قىشلاقلارغا، زاۋۇت - كانلارغا بېرىپ، ئەدەبىياتىمىزدا ساقلىنىۋاتقان تېما نامراتچىلىقىدىن قۇتۇلۇشقا چاقىردى. بۇ «قوش يۆنىلىش» ئەدەبىيات - سەنئىتىمىزگە يېڭى گۈللىنىش ۋەزىيىتى يارىتىپ بەردى. 1956 -، 1957 - يىللىرى ئەدەبىيات

ياتسمزدا هەمە گۇللەر تەكشى ئېچىلىشقا باشلىغان يېڭى تەرەققىياتنىڭ مۇقەددەمە يىللىرى ھېسابلىنىدۇ. مانا شۇ يىللاردا ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ ئىلگىرىكى نەتىجىلىرىگە يېڭى نەتىجىلەر قوشۇلدى. تېما جەھەتتە بۇرۇنقى بىر خىللىقتىن كۆپ خىللىققا قاراپ تەرەققىي قىلىش باشلاندى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پروزىمىزنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىگە يەنە بىر نەچچە ياش يازغۇچىلار قوشۇلدى.

بۇلاردىن يازغۇچى ھەيۇم تۇردىنىڭ «شەمشەرخان»، «ئۇرازبوۋا»، «ئارزۇلار ئەمەلدە»، «جېنىم ياشىرىۋاتىدۇ»، «مېنىڭ يېزام» قاتارلىق بىر قانچە پارچە ھېكايە، ئوچېركلىرى ئاساسا بىلەن يۇز كۆرۈشتى. بۇ ئەسەرلەر ھەجمىنىڭ ئىخچاملىقى، ۋەقەلىرىنىڭ چىنلىقى، دەۋر روھىنىڭ كۈچلۈكلۈكى بىلەن خاراكتېرلىكتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، مالىك كېيىدىر ۋە باشقىلارمۇ شۇ يىللاردا پروزا سېپىمىزگە كىرىپ كەلگەن ياش ئاپتورلار ئىدى.

ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى (جۈملىدىن، پروزا ئىجادىيىتى) خېلى كۆزگە كۆرۈنەرلىك يۈكسىلىشلەرگە ئىگە بولۇپ ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى ئوبرازسىزلىق ۋە جانسىزلىقتىن خېلى دەرىجىدە قۇتۇلدى. بەزى ئەسەرلەر — مەسىلەن، «چېخنىقش»، «قىزىل بايراق» قاتارلىق ھېكايىلار يالغۇز مەملىكىتىمىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىيات خە-

زىنىسىدىن تۇرۇن ئېلىپلا قالماستىن، چەت ئەل تىل-لىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، دۇنيا ئەدەبىياتى سەھنىسى-گە چىقتى.

ئەدەبىيات رېئاللىقنىڭ ئەينىكى بولغانلىقتىن ئۇنىڭدا ھەرقايسى دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس روھىنىڭ چاقناپ تۇرۇشى مۇقەررەر. زامانىنىڭ روھىنى تولۇق سىڭدۈرەلەي تۇرۇپ، زامانىغا خاس ئەدەبىيات يارا-تىش مۇمكىن ئەمەس. بىزنىڭ ئاشۇ دەۋرلەردىكى ھايات-لىمىز يېڭى كۆچلەرنىڭ غەلىبىسى كۆنسانا‌پ كې-لىسىۋاتقان، سوتسيالىزم بارغانسېرى كىشىلەر قەلبى-دىن چوڭقۇر ئورۇن ئېلىۋاتقان خاسىيەتلىك زامان قوينىدا ئۆتتى. شۇڭا ئەينى يىللاردىكى بۇ مۇھىم ئىجتىمائىي رېئاللىق پروزىمىزنىڭ ئەڭ كەڭ تېمىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

لېكىن «ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلغان، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايرىغان» بۇ ياخشى ۋەزىيەت ئۇزاق داۋاملىشالمىدى. 1958 - يىلى پۈتكۈل سەپلەر بويىچە چېكىدىن ئاشقان «سول»چىل ئىدىيە-ۋى ئېقىم باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئاتالمىش ئوڭچىل-لىققا قارشى كۈرەشنىڭ سىياسىي كالىتىكى ئالدى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت قوشۇننىڭ كاللىسىغا تەگدى. بۇ «سول» پىكىر ئېقىمى ئاللىقاچان ھەقى-قەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن ماركسىزم، لېنىنىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نۇقتىسىنەزەرلىرىگە پۈتۈنلەي خىلاپلىق قىلىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرى-

نىڭ پۈت - قولىنى چۈشەپ، گۈللىنىشكە قاراپ يۈزلەنگەن ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا جىددىي توسقۇنلۇق قىلدى، ئەدەبىياتىمىزنى خاتا «سول» ئىدىيەۋى ئېقىمنىڭ «نوقۇل كانىيى» بولۇپ بېرىشكە زور لىدى. نەتىجىدە باشقا ژانىرلارغا ئوخشاش پروزا ژانىرىمۇ بۇ يىللارغا كەلگەندە تۇرغۇنلۇق ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى:

لېۋ. تولىستوي، «ئوقۇغۇچى سېنى چاپسان يازمىغانلىقىڭ ئۈچۈن ئەمەس، يامان يازغانلىقىڭ ئۈچۈن كەچۈرمەيدۇ» ① دېگەن ئىدى. دەرۋەقە، بىزنىڭ خەلى كۆپ يازغۇچىلىرىمىز يېراقنى كۆرەرلىك بىلەن، بەدىئىي ئەدەبىيات قانۇنىيەتلىرىنىڭ ھامان غەلىبە قىلىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن ھالدا بۇ بىر مەزگىللىك تەتۈر قۇيۇنغا بەرداشلىق بېرىپ، سۈكۈنات ئىچىدە تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. 1962 - يىلى بېيجىڭ ۋە گۇاڭجۇدا ئارقا - ئارقىدىن ھېكايىچىلىق دراما-چىلىق، كىنوچىلىق ساھەسىدىكى ئىجادىيەت خادىملىرى-نىڭ سۆھبەت يىغىنلىرى ئېچىلدى. جۇئىنلەي، چېن يى قاتارلىق يېراقنى كۆرەر رەھبەرلەر ئەدەبىياتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىپىسى ۋە تېمىا ئەركىنلىكى مەسىلە-لىرى ئۈستىدە مۇھىم يولىيورۇقلارنى بەردى. ② شۇنـ

① «شىنجاڭ ئەدەبىياتى - سەنئىتى» ژۇرنىلى 1957 - يىل، 7 - سان.

② 1962 - يىلى 6 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن. ئەدەبىيات - سەنئەت سۆھـ-بىتىنىڭ مەخسۇس ھېكايە فىلىمى ئىجادىيەت يىغىنىدا يولداش جۇئىنلەي سۆز-لىگەن سۆزلىرىنىڭ، 1962 - يىلى 3 - ئايدا گۇاڭجۇدا ئېچىلغان دراما، ئوپېرا، بالىلار دراماسى ئىجادىيىتى سۆھبەت يىغىنىدا يولداش چېن-يىنىڭ سۆزلىگەن مۇھىم سۆزىگە قارالا.

ددن كېيىن ئەدەبىيات ئاسمىنىدىكى قارا بۇلۇتلار ئاستا - ئاستا تارقىلىشقا باشلىدى. سوتسىيالىستىك پروزىمىزمۇ قايتىددن جانلىنىپ يەنە بىر قېتىم تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. ھەمدە رېئال تۇرمۇشنى ئۆزىگە خاس بەدىئىي شەكىل بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بىرمۇنچە ياخشى ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى.

يازغۇچى ئەرشىددن تاتلىقنىڭ «تۇنجى سىلو»، «خالتا كوچىددن يانغاندا». يازغۇچى ئەييۇم تۇرددىنىڭ «مىنبىڭ دۇيجاڭ»، «قىزىل يۇلتۇزلۇق شەپكە»، «زەرەپشان بويىدا»، «زەينەپخان شۇجى» قاتارلىق ھېكايىلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆز كىتابخانلىرىنى خۇشال قىلدى.

بۇ يىللاردا يەنە «گۈرۈچ» ناملىق تۇنجى ھېكايىسى بىلەن جامائەتچىلىكنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان ياش ئاپتور ئەخمەت تۇردى ئارقىددن «ھايانىڭ باشلىنىشى»، «دەشتكە باھار كەلدى»، «كۆرەش داۋام قىلىدۇ»، «ئازاد زامانىددن ئۆرگىلەي» قاتارلىق ھېكايىلارنى يېزىپ، ئۇيغۇر پروزىسىدا يەنە بىر ئىستىقباللىق ياش كۈچنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىددن دېرەك بەردى. ئۇنىڭ «ھايانىڭ باشلىنىشى» بىلەن «دەشتكە باھار كەلدى» ناملىق ھېكايىسى بىر - بىرىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە، بىر پۈتۈنلۈككە ۋە مەزمۇن ئىزچىللىققا ئىگە بولۇپ، ئۇلاردا شەھەر قىزى، زىيالىي ياش گۈلباھارنىڭ ئۆز

تەقدىرىنى يېزىدىن ئىبارەت بىپايان زېمىنگە ئەھ-
كەم باغلاپ، دېھقانلارنىڭ ئۆزكىشىسىگە ئايلىنىپ قې-
لىش جەريانىدىكى جانلىق ۋە تەسىرلىك تۇرمۇش
سەرگۈزەشتلىرى، پېرسونا ژلارنىڭ روھىي ھالىتىدە-
كى خىلمۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ئوبرازلىق تىل، جان-
لىق خاراكتېرلار ئارقىلىق ھېكايە قىلىنغان.

ئوندىن باشقا يولداش ئابلىمىت سابىرنىڭ «يېزا لاچىنى»، «جاراڭلىق داڭ ئاۋازى»، «بەخت»، توختاخۇن ناسىرنىڭ «ئاغزاكىباي»، ئابلىمىت ھاجى-نىڭ «ئىشچى بولۇپ يېتىلدىم» ھېكايىلىرى، قاھار جېلىلنىڭ بىر قانچە پارچە تەسىرلىرى؛ توختاجى روزىنىڭ «ئوغلىنىڭ كەشپىياتى»، ئابلا ئەخمەدنىڭ «يېڭى ئۆيگە كۆچۈش»، ھوسۇنجان تالىپنىڭ «ئايال شۇجى» قاتارلىق ھېكايە، ئوچېركلىرى 60 - يىللار-نىڭ دەسلەپكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ تە-رەققىياتىغا يېڭى قان بولۇپ قوشۇلدى.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا: پروزىمىز بۇ يىللار-دا بۇرۇقتۇم ۋەزىيەتتىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قۇتۇلۇپ، يېڭىچە راۋاجلىنىش يولىغا كىردى.

لېكىن شۇنى كۆرۈشىمىز لازىمكى، ئازادلىقتىن تارتىپ تاكى «مەدەنىيەت ئىنقىلابىي»غىچە بولغان بۇ بىر دەۋردىكى پروزا ئىجادىيىتىمىز يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن بىللە، يە-نە بەزى يېتەرسىزلىك ۋە نۇقسانلاردىن خالى بو-لالمىدى. يازغۇچى ماۋدۇن ۱ - نۆۋەتلىك مەدە-

كەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدا ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئاشۇ مەزگىللەردىكى ئاساسىي يېتەرسىزلىكلىرىنى يەكۈنلەپ مۇنداق دېگەن ئىدى: «مۇنداق قارىغاندا سىيوژېت دائىرىسىنىڭ تار ۋە گادايلىقى تۈپەيلىدىن يازغۇچىلار جەمئىيەتتىكى چوڭ-چوڭ ۋەقەلەرنى تەسۋىرلىگەندەك كۆرۈنسەۋ، ئەمەلىيەتتە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىنكاس قىلىنمىغان ۋەقەلەر ناھايىتى كۆپ. خەلق ئاممىسى جەمئىيەتتىكى چوڭ - چوڭ ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردە كۆپ ئىنكاس قىلىنغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى سىيوژېتلارنىڭ بىر - بىرىدىن ئانچە پەرق قىلمايۋاتقانلىقىدىن ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ بىر قېلىپتا بولۇۋاتقانلىقىدىن زېرىكمەكتە».① دەرۋەقە ئاشۇ يىللاردىكى ئۇيغۇر پروزىسىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق ئىدى. بۇ باسقۇچتىكى پروزىمىزنىڭ تۈپ ئاجىزلىقى ئەسەرلەردە تەسۋىرلىنىۋاتقان ۋەقەلەرنىڭ بىر-بىرىدىن پەرقسىز، بىر قېلىپتا ياكى سخېماتىك يوسۇندا بولۇشى بىلەن بەدىئىي تەسەۋۋۇرىدىكى ئابستراكتلىقتىن ئىبارەت. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبى بىر تەرەپتىن، بىزنىڭ ياش پىروزا قوشۇنىمىزنىڭ بەدىئىي ماھارەت جەھەتتىن تېخى پىشىپ يېتىلمىگەنلىكى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، رېئاللىستىك ئەدەبىياتنىڭ تۈپ ژانىرىنىڭ ۋە شەرتى ھەققىدىكى نە-

① «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1956 - يىل، 8 - سان.

زەردىيۇى چۈشەنچىلەرنىڭ ئاجىزلىقىدىن ئىبارەت. لېكىن ئەڭ مۇھىم تۈپ سەۋەبنى يەنىلا شۇ دەۋر ئۇچۇن ئورتاق بولغان ئەدەبىياتتىكى «سول» ئىدىيە ئۆي ئېقىمنىڭ كاشىلىسى ۋە تەسىرىدىن ئىزلەش كېرەك.

بىزگە مەلۇمكى، خۇددى ئا. پ. چېخوپ كۆرسەتكەندەك، «رېئاللىستىك ئەدەبىيات تۇرمۇشىنى ھايانىڭ ئەسلى قىياپىتى بويىچە تەسۋىرلىشى لازىم. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى شەرتسىز ۋە ئوچۇق - ئاشكارا چىنلىقتۇر»①. بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇلغان چىنلىق بەلكىم رېئال تۇرمۇش — ئەلۋەتتە، بىر - بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. چۈنكى، ھەقىقىي ئادەم ھەقىقىي ئىشلار بايان قىلىنغان ماقالىلەردە، تارىخىي پاكىتلار خاتىرىلەنگەن كىتابلاردا، دەرۋەقە، ئەمەلىي تۇرمۇشتا بولغان ھەقىقىي (چىن) ئىشلار يېزىلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭدىن ھېچقانداق بىر كىتابخان ياخشى يېزىلغان بىر پارچە ھېكايىدىن ئالغان بەدىئىي لەززەتنى ئالالمايدۇ. ئېلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى: «ئەدەبىي دەلىل — بىرنەچچە تۈرلۈك دەلىلدىن سىقىپ ئېلىنىدۇ، ئۇ تىپىكلەشكەن بولىدۇ ۋە ھەقىقىي رېئاللىقنىڭ تەكرارلىنىدىغان كۆپ ھادىسىلىرىنى بىر ھادىسە سۈپىتىدە توغرا ئەكس ئەتتۈرگەن ۋاقتىدىلا، پەقەت ئەنە شۇ ۋاقىتتىلا ئەدەبىي دەلىل چىن مەنىسى بىلەن بەدىئىي ئەسەر بولىدۇ».① «بەدىئىي

① ئا. پ. چېخوپ «رېئاللىستىك ئەدەبىيات توغرىسىدا».

ئەدەبىيات ئايرىم دەلىلگە بويسۇنماستىن، ئايرىم دەلىلدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ»① شۇنىڭ ئۈچۈن بىر پارچە ھېكايىنىڭ تەسىرلەندۈرۈش كۈچى ئالدى بىلەن ھېكايە يازغۇچىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان بەدىئىي تەسەۋۋۇر كۈچى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. «بۇ خىل تەسەۋۋۇر ئىجاد قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ۋەقەلەرنى ئىنچىكە كۆزىتىش كۈچىگىمۇ ئىگە. بۇ بىر خىل كۈچەيتكۈچ ۋە قوزغاتقۇچ».② ئاشۇ دەۋرديكى ئۇيغۇر پروزىسىدا كىشى قەلبىنى ھاياجانغا سالغۇدەك جانلىق ۋەتەسىرلىك ئوبرازلارنىڭ كۆپ بولماسلىقى تېما تەكرارلىقى، بەدىئىي كۆچىدىن كۆرە ئاخبارات تۈسىنىڭ قويۇقلۇقى قاتارلىق ئىللەتلەر يۇقىرىقى نۇقتىلارغا ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكنىڭ نەتىجىسى، ئەلۋەتتە.

ئاشۇ دەۋرديكى ئۇيغۇر ھېكايىچىلىق ئىجادىيىتىنى كۆزدىن كەچۈرسەك. كۆپلىگەن ھېكايىلەرگە ئورتاق بولغان مۇنداق بىر شەكلەن سېخىمىنى ئۇچرىتىمىز: بەزى ھېكايىلاردا تەسۋىرلەنگەن پېرسوناژ ئوبرازى تۇرمۇشنىڭ ئۆزقانۇنىيىتى بويىچە ئەمەس، بەلكى سىياسىي نۇقتىدا شۇ شەخسنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىغا بېرىلگەن ئۆزگەرمەس فورمۇلا ئىچىدە ھەرىكەت

---

② م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا».

③ «ھېكايە يازغۇچىلىرىنىڭ ماھارىتى توغرىسىدا» ئىلىمزابتا بوۋىسىن (ئەنگلىيە)

كەت قىلىدۇ. شۇڭا ئۇنداق ھېكايىلاردا تەسۋىرلەنگەن شۇجى ھەممە كىشى سەجدە قىلىدىغان مەئبۇتقا، پومپىشچىك، باي دېھقانلار ھەممىلا يەردە كېچە ۋە كۈندۈز زەھەر چاچقۇچى چايانغا ... ئايلىنىپ قالغان - دە. ئۇنىڭ مۇشۇنداق بولۇپ قېلىشىغا ئاساس بولغان تۈرمۇش تەپسىلاتى ۋە پائالىيىتى بەدىئىي چىنلىق تەلىپى بويىچە ئېچىپ بېرىلمىگەن. ك. سىمونوۋ كۆرسەتكەندەك، ئۇ ئادەم — شۇجى ياكى مۇددىر بولغانلىقتىن ئەمەس، بەلكى شۇجى رېتار ۋە مۇددىر بولۇشقا يەنى ئاممىنىڭ رەھبىرى بولۇشقا تېگىشلىك خاراكتېر ۋە لاياقەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ياخشى ئادەم دۇر. يازغۇچى قەھرىمانلارنىڭ مەنىۋى ھەم ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ئەمەس، بەلكى، شۇ مەنسەپ (خىزمەت) ياكى ئورۇنغا ئىگە قىلغان خاراكتېر ۋە لاياقەتنى ئېچىپ بېرىش كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، مىزنىڭ كۆچەپ تەسۋىرلىگەن قەھرىمانلىرىمىز ئۆلچەملىك قېلىپتىن چىققان جانسىز ھەيكەلگە ئايلىنىپ قالىدۇ - دە. چىن مەنىسى بىلەن بەدىئىي ئوبراز بولالمايدۇ. لېكىن يۇقىرى ئۆرلەش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان پروزىمىزدا يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان مۇنداق غەيرىي نورمال ئۇقسانلار پروزىمىزنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك تەجرىبە - ساۋاق بولۇپ قالدى. خالاس.

تاريخ مەكگۇ كەچۈرمەيدىغان «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ «ئومۇميۈزلۈك دىكتاتۇرىسى» باشقا ساھەلەرگە ئوخشاش ئىلىممىزدىكى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن زور بالايى - ئاپەتكە ئۇچراتتى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دېگەن بۇ مەدەنىيەتنى ۋەيران قىلىش ھەرىكىتى رىۋايەتلەردە ھېكايە قىلىنغان «كوھى قاب» نىڭ نەق ئۆزى ئىدى. «كوھى قاب» نىڭ ئاغزى ئالدى بىلەن خەلقنە مەنسۇي ئۇزۇق بەرگۈچى، ئىنسانىيەتنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن ئەجىر سىڭدۈرگۈچى ئىجادكارلارغا قارىتىلدى. «4 كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ فاشىستىك ھۆكۈرانلىقى بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنى ھالاكەت گىرداۋىغا ئاپىرىپ قويدى.

تاريخ ھامان رەھىمسىز - زالىم يىلتىز ئىنقىلابنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن ھەر مىللەت خەلقى ھارىكىزمنى ئۆزىنىڭ ھەربىكەت قىيىلىنامىسى قىلغان جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ھەرىكىزمنى كومىتېتىنىڭ توغرا يېتەكچىلىكىدە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نى ئاخىرى تارمار قىلىپ ئۇلارنى تارىخنىڭ لەنەت تۆۋرۈسىگە مىخلىدى. يۇرۇختا ملۇقتىن قۇتۇلغان يىزىنىڭ كەك يازغۇچى، شائىر لىودىمىز «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى چە-

كىدىن ئاشقان بىمەنە سەپسەتىلىرىنى قاتتىق تەپتىپ مەسلى كۆرۈلمىگەن قىزغىنلىق بىلەن ھاجا-دىيەت ئەمەلىيىتىگە ئاتلاندى.

يېڭى دەۋردىكى ئەدەبىيات تارىخى 1976 - يىلى «5 - ئاپرېل» ھەرىكىتىدىن باشلانغان دېيىشكە بو-لىدۇ. شۇنداق ئىكەن، دەل شۇ چاغدىكى تىيەنئەن-مىنده ئوتتۇرىغا چىققان ئىنقىلابىي شېئىرلار مۇ-شۇ دەۋر ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ مۇقەددىمىسى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىش-لىرى 10 يىللىق بالايى ئاپەت كەلتۈرۈپ چىقار-غان بارچە گۇناھلار سولىشىپ كەتكەن ۋەزىيەتنى قەدەممۇ-قەدەم يېڭىپ «تارتىنى گەۋدىلەندۈرۈش» «ئىما-ئالدىن يۇرۇش» قاتارلىق ئىدىيالىستىك ئەدەبىيات نەزەريىسىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن تەدرىجىي قۇتۇلۇپ. رېئاللىقتىن ئىبارەت نۆۋىتىنىڭ يەسلى زېمىنىغا قايتىپ كەلدى. لېكىن مۇشۇ قەدەمنى بېسىشىمۇ ئانچە ئاسانغا چۈشمىدى. 1977 - 1978 - يىللىرى ئىچىدە يەسەرلەرنىڭ سانى كۈنسېرى ئېشىپ بارغان بولسىمۇ، ئەمما ئىجادىيەت چەكلەنگەن رايونلارمۇ ئاز بولمىدى. بىر مۇنچە يازغۇچىلارنىڭ كۆڭلى دەككە - دۈككە ئىچىدە تۇردى. تۇزاتتىن بۇيان «ئادەت» كە ئايلىنىپ قالغان «سول» رامكا-دىن تولۇق قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى. پەقەت پارتىيە-نىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى جۇڭگودا ئۆزاق مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن «سول» لۇشىيەنگە تۇزۇل كېسىل

خاتىمە بېرىپ، ژامانىۋىلاشقان جۇڭگوچە سوتسىيا-
لىزىم قۇرۇلمىسىنى يېڭى نىشانغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.
جۈملىدىن ئۇ يەنە دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات
تېنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. 4 - نۆۋەتلىك ئەدەبىيات
سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن چاقىرىلى-
غان سەھنە ئەسەرلىرى ئىجادىيەت سۆھبەت يىغى-
نىدا «ئەدەبىيات - سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت
قىلدۇرۇش سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش»
يۆنىلىشى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ئەدەبىيات-
سەنئەتچىلەرنى مەلۇم دەرىجىدە ئىدىيەۋى ئازادلىققا
ئېرىشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى يەنىمۇ
كېڭەيتتى. خەلق ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتىنى كۈچەيتتى.
ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى ھەر قانداق دەۋرلەرگە سېلىش-
تۇرۇپ بولمايدىغان دەرىجىدىكى سۈرئەت بىلەن
ۋاۋاجلاندۇردى. بولۇپمۇ پروزىمىزنىڭ بۇ دەۋردە-
كى تەرەققىياتى ئەدەبىياتىمىزنىڭ باشقا ژانىرلىرى-
غا قارىغاندا تېزراق بولدى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.
پارتىيىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى پروزا-
مىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىدە توختالغاندا، شۇنى
ھەرزىمىيەت بىلەن كۆرۈشىمىز كېرەككى پروزىمىز
ھېكايە ئىجادىيىتىدىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىۋى دائىرە-
دىن ھالقىپ ئۆتۈپ تېرىلوگىيە، رومان، پوۋېستقا
ئوخشاش يېڭى ئەسەرلەر ئىجادىيىتىگە قاراپ
يۈزلەندى.
ئىجتىمائىي ھاياتتىكى ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىش-

لەر. يازغۇچىلارنىڭ ھاياتىنى كەڭ دائىرىدە تەسۋىرلەش يولىدىكى ئىجادىي ئىزلىنىشلىرى ئەدەبىيات ئىسمىزىنىڭ مۇشۇ دەۋردە رومان ژانىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە بىۋاسىتە تەسىر قىلدى. مەلۇمكى، رومان ژانىرى ربۇ ئىلىستېك ئەدەبىياتنىڭ كاماللىتىنى كۆرسەتكۈچى ئاساستۇر بىرەر ئەدەبىياتتا رومان ژانىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى شۇ خەلقنىڭ مەدەنىيىتى ھەم مەنلۇي بايلىقىنىڭ ستېپتىكىلىق سەۋىيىسىنىڭ ئۆسكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. پىروزىمىزدا ئارقا - ئارقىدىن رومان، پوۋېستلارنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تۇرمۇشىمىزدىكى چوڭ - چوڭ ۋەقەلەر، خەلقىمىزنىڭ ھەر خىل تارىخىي دەۋرلەردىكى ھايات سەھىپىلىرى كەڭ ۋە چوڭقۇر ھالدا ئۆزىنىڭ بەدئىي ئىپادىسىنى تېپىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇ جەريان 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى بىر قانچە ئوچېرك ۋەھىكايىلىرى بىلەن كىتابخانلارغا تونۇش بولغان قەيسۇم تۇردىنىڭ «قىزىل تاغ ئېتىكىدە» ۋە ئۇچ تومىلۇق «كۆرەشچەن يىللار» ناملىق رومانلىرى بىلەن باشلانىدى. «كۆرەشچان يىللار» تىرىلگەمىسىسىنىڭ بىرىنچى قىسمى «ئاك ئالدىدا». ئىككىنچى قىسمى «زەرەپشان ئۇستىدە نۇر» ئارقا - ئارقىدىن ئاما بىلەن يۈز كۆرۈشتى. ئۇنىڭدا زەرەپشان ۋادىسىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگونىڭ قىلابىنىڭ تەسىرىدە ئۆزلىرىنى چىرماپ تۇرغان فېئوداللارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە زەنجىرلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئازادلىقنى

كۆتۈۋېلىش يولىدا ئېلىپ بارغان قەھرىمانلىق كا-
رەشلىرى روشەن سۈرەتلەپ بېرىلگەن ۋە شۇ ئۇ-
قىلىق شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادـ
لىق تېنىغا بولغان تەشنالىق ۋە ئۆز تەقدىرىگە
ئۆزى خوجا بولۇش يولىدا ئېلىپ بارغان داغدۇغـ-
لىق كۈرەشلىرى تېپىكلەشتۈرۈلۈپ، شىنجاڭ خە-
قىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ
رومانىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى: شىنجاڭنىڭ
ئاشۇ بىر پۈتۈن تارىخىي دەۋرىدىكى ئىجتىمائىـ
رېئاللىقنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ قالماـ-
تىن، بەلكى ئاشۇ تېپىك شارائىت ئىچىدىكى تـ-
يپىك يېرسوناژلار ئوبرازى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارا-
تىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلار ئالدىدا قامەتـ-
لىك ھەم جىگەرلىك يېڭا يىگىتى ئالماس، ئىنقـ-
لابىي ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ تېپىك ئو-
رازى بولغان ئاسىم، زالىملاردىن ئىنتىقام ئېلىش
يولىدا ئۆت بولۇپ يانغان زەبەر دەست يېڭا ياشـ-
لىرىدىن ئىلھامۇل، شانىياز ۋە ئىلشا قاتارلىق
ئىجابىي ئوبرازلار ئۆزلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان مىجەز
خاراكتېرى بىلەن قانچىلىك سۆيۈملۈك بولسا نو-
مۇس ۋە ئىنسانىي بىلىمەيدىغان ئەشەددىي زالىم
مەخسۇت بەگ، پاسار بەگ، قاسىم دوغا، ئەيسا
پاشىشاپ، كۆك كۆز ئابدۇللا قاتارلىق مۇستەبىت
قارا كۈچلەرنىڭ ئوبرازلىرىمۇ شۇنچىلىك يېرگىنىشـ
لىك ۋە قاباھەتلىكتۇر.

مەلۇمكى، ئەدەبىيات تۇرمۇشنى ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئالاھىدىلىكى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭدىكى پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىدە شۇ مىللەتكە خاس ئۆزگىچىلىكنىڭ بار - يوقلۇقىدا ئىپادىلىنىدۇ. چۈنكى ھەر قايسى مىللەت يازغۇچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرى ئۈستىدە ئوبرازلىق تەپەككۇر يۈرگۈزگەندە، ئۇلارنى بەلگىلىك مىللەتنىڭ شۇ دەۋردىكى ۋەكىلى سۈپىتىدە يارىتىپ، ئۆزىگە خاس مىللىي روھنى سىڭدۈرىدۇ. شۇنداق مىلغاندىلا، بەدىئىي ئەسەرلەردىكى پېرسوناژلار خۇددى گېگىل ئېيتقاندەك «مۇشۇ بىر شەخس» بولالايدۇ.

بەدىئىي ئەدەبىياتتا ھەر قانداق ژانىرنىڭ ئۇقۇملىرى ئوخشىسىدا سۆزلىگەندە بىز بىرىنچى نۆۋەتتە شۇ ژانىرغا باغلىق ئالاھىدىلىكلەر قانداق شەكىللەنگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىلەر مىللەن مىللىي ئەدەبىيات زېمىنىدە قانداق كۆرۈنگەنلىكىنى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، يازغۇچىلارنىڭ ئۇنى قايسى تەرىقىدە ئىگىلەپ، ئۆزىنى كۆرسەتكەنلىكىنى كۆزدە تۇتىمىز. ئەلۋەتتە، بىز يازغۇچى قەيۋم تۇردىشىڭ رومانچىلىق ئىجادىيىتىنى كۆزدىن كۆچۈرسەك ئۇنىڭ رومانلىرىنىڭ ئىدىيەۋىلىكى كۈچلۈك، تۇرمۇش پۈرىقى قويۇق، سىيۇژىتى جانلىق ۋە قىزىقارلىق تەكەنلىكى ئايان بولىدۇ.

ئۇ، يۇقىرىقى ئەسەرلىرىدىن تاشقىرى يەنە «قىزىل

تاغ ئېتىكىدە». «سۆزۈك ئاسمان» ناملىق رومان-
لارنى، «يول». «يېشىل مەرۋايىت» ناملىق پوۋېس-
لارنى ھەمدە «زەرەپشان بويىدا». «گۈلزارلىق ھو-
لىدىكى كىشىلەر» قاتارلىق ھېكايە توپلاملىرىنى
ئېلان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ھەقسىزتەن مول - ھوسۇل-
لۇق يازغۇچى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى.

مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن كېيىن پروزىمىز
سەپىگە ئۆزىگە خاس ئىجادىي يول بىلەن كىرىپ
كەلگەن يازغۇچى زوردۇن سابىر بۇيىللاردا يۇقىرى
ئىجادىي ئىزتىلىش بىلەن «شەبنەم». «ساداقەت»
ناملىق ھېكايىلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن 20 نە-
چچە پارچە ھېكايىسى بىلەن سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر
پروزىسىنىڭ يېڭى تەرەققىياتىنى نامايان قىلدى.
ئۇ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە يىرىك ژانىرلارغا جۈر-
ئەت بىلەن قەدەم قويۇپ «ئاۋرال شامالىدىرى».
«ئىزلىنىش» قاتارلىق رومانلارنى «سۆيۈمى». «باھار
ھامان ئىللىق». «ئارچا ياپرىقى» قاتارلىق پوۋېستلار-
نى ئارقىدىن ئېلان قىلدى.

زوردۇن سابىر ئىجادىيىتىنىڭ تۇنجا ھىددىلىكى
شۇ يەردىكى: ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ھەرسوناۋلار
خاراكتېرىنى يارىتىش ئۈستىدە ھەسىتايىدىل ئىزلە-
نىپ بۇ جەھەتتە خېلى مول تەجرىبىگە ئېرىشتى. ئۇ-
نىڭ ھەر بىر ھېكايىسى مۇئەييەن ئىجادىي پىكىرنىڭ
مەھسۇلى. ئۇ ھېكايىچىلىقتىكى بەزى قاتمال رامكە-
لارنى بۆزۈپ تاشلاشقا جۈرئەت قىلدى. ئۇنىڭ

دولان یاشلىرى»، «تاغ كەينىگە ئۆتكۈچە،» «ئەپۇ». «قەرزدار». «قوشنا» قاتارلىق ھېكايىلىرى رېئال تۇرمۇشتىكى خەلق تەقەززا بولۇپ كەلگەن مەسىلىرنى روشەن خاراكتېرلار ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ھادىسىلەرنى ئوبرازلىق ئىجابىي رول ئويناپ، پروزىمىزنىڭ ھاياتىي كۈچىنى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈردى.

بۇ مەسىلىنى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە يارىتىلغان بەدىئىي ئوبرازلىرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىدىن بايقاپ ئالالايمىز. بۇ يەردە ئۇنىڭ ئالتە يىلدىن ما بەينىدىكى ئىجادىيىتىگە، نەزەر سالىدىغان بولساق بۇنىڭدىكى ئەڭ گەۋدىلىك نەرسە مەزمۇن ۋە بەدىئىي شەكىل جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس يېڭىلىقتۇر. دوياراتقان پالتاخۇن، كەنجى، مەتيا، راۋاب («دولان ياشلىرى»)، ئەسئەت («سۇبھى»)، ھەلا («ئىزلىنىش» ئالىمجان («تۆھپە») قاتارلىق ھەر تۈركۈم ھەرىناژلار ئەنە شۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ كىشىلەرگە خېلى روشەن بەدىئىي زوق بېغىشلايدۇ.

يازغۇچىنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇبى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئىجادىيەتتىكى مۇستەقىللىقىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇ خىل «مۇستەقىللىق» قانداقتۇر يازغۇچىنىڭ سۇبيېكتىپ مۇددىئاسى بويىچە ھايات ھەقىقىتىگە خىلاپ ھالدا يارىتىلغان «ئىجادىيات» ئەمەس. بەلكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەڭ تۇب ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت

ئالدىنقى شەرت ئاستىدا ھايات قالغىنىمغا چوڭقۇر چۆكۈپ، تېخى كىشىلەر تەرىپىدىن بايقالمىغان نامۇسۇك ۋە ئىنچىكە تەرەپلەرنى رېئاللىققا ئىجادىيەت مەھسۇلىنىڭ يېتەكچىلىكىدە چىنلىق بىلەن سۈرەتلەپ بېرىشتىن ئىبارەت. ئەنە شۇنداق ئىجادىي مۇستەقىللىك زوردۇن سابىر ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي ھېكمى بولۇپ، ئۇ، پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ مۇللىقىنى ۋە كۆپ خىللىقىنى يورۇتۇش ئەمگەكچى خەلقنىڭ تەبىئىتىدىكى گۈزەللىكىنى تەسۋىرلەش جەھەتلەردە مۇئەييەن خاسلىقىنى شەكىللەندۈرگەن.

زوردۇن سابىر ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئىي قۇرۇلمىسى ھەققىدە يەنە شۇنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇكى، ئونىڭ ھېكايىلىرى باشلىنىش بىلەنلا ئوقۇغۇچىلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالىدۇ. ئۇ ئەسەرلىرىنى چوڭالچاق ۋەقەلەر دۆۋىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇشتەك ناتۇرالىستىك ئۇسۇلىدىن مۇمكىن قەدەر ساقلىنىپ، قەھرىمانلارنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشلىرىنى لىرىكىلىق ھالدا سۈرەتلەپ بېرىشكە ئەھمىيەت بەرگەچكە، ئونىڭ رومانلىرىدا ئەسەرلىرى خېلى چوڭقۇر ھاياجانلاندۇرۇش كۈچىگە ئىگە. تېمىنىڭ خاراكتېر يارىتىش جەھەتتىكى بۇنداق ئالاھىدىلىكى زوردۇن سابىرنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇب يارىتىش يولىدا ئۇزلۇكسىز ئىزىلىنىۋاتقان ئۈمىدلىك يازغۇچى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ياش يازغۇچى ئەخمەت تۇردى بۇ يىللاردا تەخمۇ جۇشقۇن روھ بىلەن ئىجادىيەتكە كىرىشىپ، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ سېپىدىن كۆرۈنەرلىك ئورۇن ئىگىلىدى. ئۇ مۇشۇ تۆت يىل ئىچىدە «قىيانلىق دەريا»، «باھاردىكى جۇدۇن»، «مۇزلىغان، يۇرەك» قاتارلىق پۈۋ ئاسىرىدىن باشقا، «گۈلخان» «گىرىمسەن يوللار» قاتارلىق ئىككى ھېكايە توپلىمى تەھدىم قىلدى. ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىك ئەسەرلىرىدە پارتىيىنىڭ ۋ - ئۇمۇمىي يېتەكچىلىدىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك يېزىلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتى، پارتىيىنىڭ يېتى بېرا سىياسىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى، «سول» چىل ئىدىيىۋى خاھىش بىلەن بولغان كەسكىن كۈرەش جانلىق، تەسىرلىك ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن سۈرەتلەنگەن. تېمما دائىرىسىنىڭ بىر قەدەر كەڭلىكى، مەركىزىي ئىدىيىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، قويۇق دەۋر روھىغا ئىگە بولۇش تەسۋىرلىرىنىڭ ئېنىقلىقى، تىلىنىڭ ئىبرازلىق ۋە جانلىقلىقى، بەدىئىي ماھارىتىنىڭ يارقىنلىقى ئەخمەت تۇردى ئىجادىيىتىنىڭ خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكىدۇر. بولۇپمۇ ئۇنىڭ سەنئەتكە جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىقتا ئىگە يازغۇچى مەنسۇي ئىجادكار سۈپىتىدە ئۆز خەلقىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىگە باي تىل جەۋھەرلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشنى بىلىش بىلەن بىرلىكتە، يەنە ئۇ بەدىئىي تىل زېمىنىدىمۇ ئىجادىيەتچى بولۇشى لازىم. مۇمكىن قەدەر باشقىلار تەرىپىدىن كۆپ

ئىشلەتىلگەن ئىبارىلەرنى تەكرار قوللىنىشتىن ساقلىنىپ، مەقسەتنى خۇددى مەرۋايىت تىزىقىدەك نەپىس ۋەلىرىكىلىق ئىپادىلىشى كېرەك. چۈنكى، ئەدەبىيات چىن مەنىسى بىلەن تىل سەنئىتى بولغاچقا، تىل قورالىغا ئەھمىيەت بېرىش يازغۇچىلارنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ئىشى.

يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كەلگەن بىرمۇ ئەسەرلەر قاتارىدا يەنە يازغۇچىلاردىن ئابدۇللا تالىپنىڭ «قاينام ئۆركىشى»، ئابدۇراخمان قاھارنىڭ «ئىلى دولقۇنلىرى»، ئايشەم ئەخمەتنىڭ «ئۆچمەس ئىزلار» قاتارلىق رومانلىرى بىلەن خېۋىر تۆمۈرنىڭ «موللازەيدىن ھەققىدە قىسسە» ناملىق پۈۋېستىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. بۇ رومانلاردا تارىخىي تېمىلار ئەكس ئېتىلگەن بولۇپ، ھەر قايسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. بىئوگرافىك رومان «قاينام ئۆركىشى» دە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي ۋەتەنپەرۋەر شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئىنقىلابىي ئىش ئىزلىرى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرى خېلىكەك تەسۋىرلىنىپ، ئەدەبىياتىمىزدا بۇ تارىخىي قەھرىمانلىنىڭ بەدىئىي ئوبرازلىرى چىنلىق بىلەن بورۇتۇپ بېرىلگەن «ئىلى دولقۇنلىرى» رومانى 1944 - يىلى گومىنداڭغا قارشى كۆتۈرۈلگەن ئۇچۇملايەت ئىنقىلابىنى تېما قىلىپ، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى بۇ زور ۋەقە دەسلەپكى ھەدەمدە بىر قەدەر توغرا ئېچىپ بېرىلگەن.

مەزى پەرسوناژلار ئوبرازى خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان. ئاپتور ۋەقەلەرنىڭ دولقۇنسىمان، قىزىقارلىق بولۇشىغا، پەرسوناژلار خاراكتېرىنى زىددىيەت تۈگۈنۈشلىرى ئىچىدە يارىتىشقا دىققەت قىلىغان. «بۆچمەس ئىزلار» دا قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ پۈتۈن جەريانى خېلى ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلەنگەن. بۇ رومانلار تارىخىي رېئاللىقنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى سۈپىتىدە پىرورىمىزنىڭ يەنە بىر مۇۋەپپەقىيىتى بولدى. «موللا زەيدىن ھەققىدە قىسسە» سۆزبىت ئىتتىپاقىدا بارلىققا كەلگەن «خوجا نەسرەدىن ھەققىدە قىسسە» ناملىق رومانىدىن كېيىن ئۇيغۇرچىدىكى دەۋر ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن قىزىقارلىق، بۇمۇرستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان يېرىك ئەسەردۇر. يېقىندا جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشۈش ئالدىدا تۇرغان ئابدۇللا تالىپنىڭ «چالا تەگكەن ئوق»، بېشىقەدەم يازغۇچى تۇرمى ماسلاشتۇرۇش «ئاخىرەتتىن كەلگەنلەر» ناملىق رومانلىرىمۇ تارىخىي تېمىغا بېغىشلانغان.

كىشىنى ئالاھىدە خۇشاللاندۇرىدىغىنى شۇكى، يېزىنىڭ يېڭى دەۋر پىروزىسىدا تېما جەھەتتە ھەر خىل راكىلار بۇزۇپ تاشلىنىپ، ئۇزاقتىن ئارزۇ قىلىنىپ كەلگەن تېما كۆپ خىل بولۇش، پەرسوناژ كۆپ خىل بولۇش. بەدىئىي ئۇسلۇب كۆپ خىل، بولۇشتەك رەڭدار جانلىق ۋەزىيەت شەكىللىنىشكە باشلىدى.

هازىر رايونىمىز ئالاھىدىلىكىگە خاس ھالدا يېزا ـ قىشلاق تېمىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئەسەرلەر ئاساسىي سالمىنى ئىگىلىمەكتە. ئۇنىڭدىن تاشقىرى يەنە ساناقلىق ـ قاتناش، ھەربىي ئىشلار، تارىخىي ۋەقەلەر، ئىنقىلابىي ئەنئەنە، ئىجتىمائىي ئەخلاق، ماتارىپ ۋە ساقلىقنى ساقلاش، ئۆسمۈر بالىلار، خوتۇن ـ قىزلار، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە ھۈنەر ـ كەسىپ، مۇھەببەت قاتارلىق كۆپلىگەن تېمىلار بىرنەچچە پىروزا گۈلزارلىقىمىزدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالىدۇ. ئۆزىگە خاس رەڭ ۋە پۇراقتا ئىگە بىرمۇنچە يېڭى گۈللەرنى ئېچىلدۇردى.

زامانىلار سىياسىتىنىڭ ئەدەبىياتىمىزغا ئەگىشىپ، يازغۇچىلار زىيالىيلارنى ئەسەرلەشنى ئاساسىي بوي بېيىكتى قىلىشقا جۈرئەتسىزلىكىدىن بولدى. كەڭ قىلىمىلىق ئەگەك ئىلھامى شۇغۇللانغان جىلالىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن مۇرەككەپ يوللىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەقدىرى، شۇنىڭدەك يەنە ـ ماتارىپ سەپلىرىدە ساقلانغان ھەم سىلسىلەر مۇشۇ ھەر نەچچە يىللىدىن بۇيانقى ئەدەبىياتىمىزدا خېلى كۆپ ۋە جانلىق نىسپادىلەنمەكتە. ئەدەبىي ئىجادىيەت تېمىسىنىڭ ئېگىشىپ بىر مۇنچە يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئاساسىي ئىدىيىنى ئېچىش بارغانسېرى چوڭقۇرلاشماقتا، بەدىئىي غايە جەھەتتىن يۇقىرى كۆرۈلمەكتە. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ ياش قىلىش، پىشتەدەم ئىختىلابچىلارنى مەدھىيىلەش ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى ئورتاق تېما

بولۇپ قالغان ئىدى. كېيىن پارتىيە خىزمىتىنىڭ
مۇھىم نۇقتىسىنىڭ يۆتكىلىشىگە ماسلاشقان ھالدا،
تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى يېزىش ۋە بۇ يولدىكى
توسالغۇلارنى يېمىرىپ تاشلاش يازغۇچىلىر مېڭىنىڭ
ئورتاق ئىجادىيەت نىشانىغا ئايلاندى. شۇنىڭ ئۈ-
چۈن بۇ يېڭىچە تارىخىي بۇرۇلۇشتىكى يېڭى
ئادەملەرنى يازىدىغان ۋە تۆرىچىلىكنى، بىيۇروكرات-
لىمقنى، تېمتىيازغا يۈزلىنىپ ئۆز نەپسىگە چوڭ تار-
تىش ئىدىيىسىنى تەنقىد قىلىدىغان ئەسەرلەر بار-
لىققا كەلدى. ھەمدە ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ
تۇرغان دوگماتىزمنىڭ ئىسكەنجىسى دەسلەپكى قەدەم-
دە بۇزۇپ تاشلاندى. بىر نەچچە يىلدىن بۇيانقى
ئەدەبىي ئىجادىيەتتە يۈز بەرگەن بۇ ئۆزگىرىش-
لەر پارتىيىنىڭ يېڭى دەۋرىدىكى باش ۋەزىپىسىنى بە-
لەن جۈملىچە سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشىنىڭ ئىلگىرىلەش
قەدىمى بىلەن بىردەك بولدى. شۇڭا يولدا تۇرىتاق
تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە مۇنا-
سىپ ئۇتۇق قازانغان يېڭى دەۋر ئىجتىمائىي روز-
مىڭ ئالدىنقى قاتارلىقى ۋەكىللىرى نەچچە ئون
ئاپتورلىرىدىن ئاشىدۇ. يازغۇچى قاھار جەلىلىنىڭ ھەر
خىل تېمىلاردا يازغان «چېچەكلەر»، «چەۋەندازلار»، قا-
تارلىق ھېكايىلار توپلىمى ۋە «مېھرىبان»، «ئەپۇ»، «تۇر-
مۇش قايىنىمدا» قاتارلىق پوۋېستلىرى، ئىجتىمائىي
ھاياتنىڭ نازۇك نەرۋىلىرىگە تېرىشكە جۇرئەت
قىلغان. يازغۇچى ئابلىمىت سابىرنىڭ «سەداشلار»،
«بىخ» ناملىق ھېكايىلار توپلىمى، يازغۇچى تۇردى

سامساقنىڭ «تىيانشان باغرىدا» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن بىر نەچچە پارچە قىزىقارلىق ھېكايىلىرى. يازغۇچى مالىك كېۋىرنىڭ «مەشئەل» ۋە «يېزىدىكى ئادەملەر» ناملىق ھېكايىلار توپلىمى، يازغۇچى ئەخمەت ھاشىمنىڭ «باھار مايسىلىرى» «بۇدۇنە بىلەن سېغىزخان» ناملىق ھېكايە ۋە مەسەللىرى، يازغۇچى توختى ئايوپنىڭ «ھايات قەدرى» ناملىق ھېكايىلار توپلىمى بىلەن «مارجان بۇلاق» پوۋېستى، يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «نەي ئاۋازى» ناملىق ھېكايە توپلىمى بىلەن «نېرۋىگۈم» پوۋېستى، يازغۇچى ئابلىمىت ھاجىنىڭ «تۇتىيا» ناملىق ھېكايىلەر توپلىمى بىلەن «ئاتا ئىزىدىدىن» پوۋېستى، يازغۇچى سەمەت دوگايلىنىڭ «جۇشتۇن ئېقىم» ناملىق ھېكايىلار توپلىمى بىلەن «كىچىك لەقۋا» پوۋېستى. يازغۇچى ئالىمجان ئىسمايىلنىڭ «ئەسلەك» - مۇھەببەت» ناملىق ھېكايىلار توپلىمى بىلەن «تەقدىر» پوۋېستى، يازغۇچى جالالىدىن بەھرامنىڭ «بۇلبۇل بوستانى تايتى» ۋە «ئايگۈزەل»، يازغۇچى سۇلتان ھاشىمنىڭ «بازغان». يازغۇچى مەھمەت باھراشنىڭ «ساۋاب» ناملىق ھېكايىلار توپلىمى؛ يازغۇچى ئىزىز ساۋۇتىنىڭ «مۇھەببەت ناخشىسى» ناملىق توپلىمى بىلەن «خانتەڭرى قىزى» پوۋېستى، يازغۇچى ئابلا ئەخمەدىنىڭ «يول ئۈستىدە» ھېكايىلار توپلىمى، يازغۇچى مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ «ئۇ مېنىڭ ئوغلۇم» ناملىق پوۋېست ۋە بىر قانچە ھېكايىلىرى، يازغۇچى مەمتى

ملن شىپەنىڭ «يېڭى باشلىق»، يازغۇچى مەھمەت شانىياز نىڭ «تۇنجى قەدەم»، يازغۇچى سەيىت زۇنۇن نىڭ «ھەقىقەت نۇرى»، يازغۇچى مەھمەمىت روزى يارقىنىڭ «سىرلىق نەي»، يازغۇچى ئەيرەت ئابدۇللا نىڭ «تىيانشان بۇيلاپ» ناملىق ھېكايىلار توپلىمى بىلەن «تاش ئابدە» پۈۋېستى، يازغۇچى قادىر ئارسلاننىڭ «يېڭى پەللە ئۇچۇن»، يازغۇچى ئابدۇراخمان ئەبەينىڭ «رىستاپا»، يازغۇچى ئۇرسۇنئاي يۇنۇسنىڭ «تۇرپاس گۈل» ناملىق ھېكايە توپلاملىرى قاتارلىق كۆپلىگەن ھېكايىلار تەپلىم ۋە پۈۋېستلار يېڭى دەۋر پروزىمىزنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىياتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان نەمۇنىلەردۇر. ئۇنداق تەتقىقاتچىلار 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزدا مۇسابىقە ئۇيۇشتۇرۇلۇپ يۈزلىگەن يېڭى بىر ۋەزىيەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى، يېڭى دەۋر پروزىمىزنى ئۇستىدە سۆز ئاچقاندا، دەۋر تەلىپىنىڭ ياكى ئىراق ساداسى ئىچىدە تۇرمۇشقا كۆز ئاچقان، ئالاھىدە بەدىئىي دىققەت ئېگە بىر گۇرۇپپا يېڭى ئاپتورلارنىڭ پروزا ئىجادىيىتىگە كىرىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن. بۇ جەھەتتە ئەخمەت ئىسلامنىڭ نۇر روى، تۇرغۇنجاننىڭ روزى، خالىتمەدىن سالىتنىڭ ھېلىسىنىياز قادىر، ھەمىت مەخسۇت، مەمتىمىن

ئابدۇۋەلى، مەتقاسىم ئابدۇراخمان، مەخمۇت مەھەمە-
مەت، ئابدۇكېرىم ھاشىم، مەمەت لىتىپ، ئابدۇرېشىت
قادىر، زۇنۇن تاھىر، مەتتۇرسۇن سۇلايمان، قاسىم
سىدىق، ئۆركەش ئىبراھىم... قاتارلىق ئاپتورلار-
نىڭ ھېكايىچىلىق ۋە نەسرىچىلىك ساھەسىدىكى
ئىجادىي ئەمگىكى بىرقەدەر گەۋدىلىك ھالدا كۆزگە
چېلىقىدۇ. ھەر قايسى رايونلاردىكى بەزىلىك ئەدەبىي
ژۇرنالىلار ئەتراپىغا يەنە بىرمۇنچە ياش ئاپتورلار
جەم بولغان بولۇپ، ئۇلارنىڭمۇ پىروزا ساھەسىدە
ئۆزىگە خاس ئىجادىي مېۋىلىرى بار.

يەنە شۇنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇكى، بىزنىڭ
بىروزا شۇنىسىزدا ئالىگىرى باللار ئەدەبىياتىغا
ئائىت ھېكايە يازغۇچىلار بىلەن ئايال يازغۇچىلار
بىر ئاجىز ھالقا بولۇپ كەلگەن ئىدى. بېقىنقى
يىللا ئىچىدە بۇ بوشلۇقمۇ ئاستا - ئاستا تولۇقلىنىش-
قا باشلىدى. بۇ جەھەتتە مىلىمىنىياز قادىر، مە-
ھەممەت روزي يارقىن، ئابدۇراخمان ئەبەي قاتار-
لىقلارنىڭ ئىجادىيىتى ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ قارشى
ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. ھازىر بىزنىڭ بىروز
قوشۇنىسىزدا بىر قەدەر بەدئىي ئىقتىدارغا ئىگە
ئايال ئاپتورلاردىن ئايشەم ئەخمەت، تۇرسۇنئاي
يۇنۇس، ماھىگۈل يەخىردىن قاتارلىقلار تىلغا ئېلىپ
ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ.

ئەلۋەتتە، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان يازغۇچى-
لارنىڭ ئىدىيە ۋە ماھارەت جەھەتتىكى تەرەققىياتى

بىردەك بولمىغاچقا ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇن چوڭقۇرلۇقى ۋە بەدىئىي كۆچى جەھەتلەردە مەلۇم پەرقلەر مەۋجۇت. شۇنىڭچە كۆپ ئاپتورلىرىمىزنىڭ پىروزا ئىجادىيىتى ئۇستىدە بۇ ماقالىمىزدە ئەلۋەتتە تەپسىلىي مۇلاھىزە يۈرگۈزەلمەيمىز. ناۋادا. ئۇلارنىڭ ئىجادىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تومۇمىيۈزلۈك يەكۈنلىماقا بولمىغاندا. يۇقىرىدا شەرھىلەنگەندەك تېمىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر لوقمىدىن باشقا. دەسلەپكى قەدەمدە جانلىق ئادەمنى يېرىشقا يۈزلىنىپ. ئىلگىرىكىدەك پېرسوناژلارنى «ئالىيجانابلار، قاۋۇل. ئەمچىلىكسىز» قىلىپ ياساپ چىقىش. بىر مەلۇم تىپقا چىققان قەھرىمان ۋە بۈيرۇقۇپ سوقتۇرغان «نەمۇنىچىلار» بىلەن چەكلىنىپ قېلىشتەك قېلىپبازلىق بويۇنتۇرۇقىدىن ئازاد بولۇپ. پېرسوناژلارنى چەكلىمىسىز، ئەركىن. رېئاللىققا سادىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشماقتا.

يەنە بىر تەرەپتىن شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى. ئىلگىرى ھېكايە سېيۇژېتىدا ۋەقەنىڭ كۆپ ۋە مىزانلارلىق بولۇشىغىلا ئەھمىيەت بېرىلىپ. ئۇنىڭ تېپىك ۋە ھاياتىي بولۇشىغا سەل قارىلاتتى. ئادەم ۋە ئونىڭ ئىچكى دۇنياسى يېزىلماي. كۆپىنچە بىر - بىرىگە مەنتىقىي باغلىنىش بولمىغان ۋەقەلەر تىزىلاتتى. بۇ يىللاردا بىزنىڭ يازغۇچىلىرىمىز بەدىئىي ماھارەت جەھەتتىن چوڭقۇر ئىزدىنىپ، ئىدىيىنى بەدىئىي ئوبرازلار ۋاسىتىسى بىلەن

ئېچىپ بېرىشكە كۆچلۈك ھەرىكەت قىلىندى. يۇقىرى-
دىكى ئالاھىدىلىكلەرنى بۇ يېڭى دەۋردىكى پىروزا
ئىجادىيىتىمىزنىڭ نەتىجىلىرى دېيىش مۇمكىن.

پارتىيىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنكى
ئۇيغۇر پىروزا ئىجادىيىتىدە نەتىجە زور، يېتەكچى
يۇنىلىش توغرا ۋە ساغلام بولدى. پىروزىمىزنىڭ
ئومۇمىي يۈزلىنىشى گۇللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش
يولىغا چۈشۈپ، كىشىنى خۇشال قىلىدىغان ئوتتۇق-
لارنى قولغا كەلتۈردى. يېڭى دەۋردىكى ئۇيغۇر
پىروزىسىدا بارلىققا كەلگەن مۇنداق خۇشاللىنارلىق
ۋەزىيەت تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، پارتىيە 3 -
ئومۇمىي يىغىنىنىڭ مەھسۇلى ۋە ئۇ يارىتقان يېڭى
يېڭى سىياسى ۋەزىيەتنىڭ نەتىجىسى. پارتىيە قۇز-
غىغان ۋە رەھبەرلىك قىلغان ئىدىيىنى ئازاد قى-
لىش ھەرىكىتى يېڭى دەۋردىكى سوتسىيالىستىك
ئەدەبىياتنىڭ گۈللەپ - ياشنىشىدىكى مۇھىم ھە-
رىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولدى. بۇ بىزنىڭ ئالتە
يىلدىن بۇيانقى ئەدەبىيات - سەنئىتىنى راۋاجلا-
دۇرۇشىمىزدىكى بىر ئاساسىي تەجرىبە. شۇنداقلا
ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىنىڭ كۆز ئالدىدىكى
جىددىي ئىدىيىۋى ۋەزىپىسى. ئەگەر يازغۇچىلىرىمىز
«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى
مەلۇم مەزگىللىك «سول» چىللىقىنىڭ ئاسارىتىدىن
قۇتۇلدۇرۇلۇپ، ماركسىزم - لېنىنىزىم، ماۋزېدۇڭ
ئىدىيىسىنىڭ توغرا ۋە ئىلمىي ئىزىغا، ئەمەلىيەتنى

ئاساس قىلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەشتەك ئېسىل ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىشقا قايتۇرۇپ كېلىنمىگەن بولسا، پۈتكۈل سەپلەرگە ئوخشاش، ئەدەبىيات - سەنئەت سەپىدىمۇ مۇنداق جانلىق كۆلىنىش ۋەزىيىتىنى يارىتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

بىراق، يېقىنقى ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى مەنۇنىيەت بىلەن تىلغا ئالغانداق، تېخى ئۇنداق يەنە دەۋر - تەلىپىگە يېتىشەلمەيۋاتقان، ئاممىنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايۋاتقان بەزى مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرۈشمۇ ھەر ئىپەرەك. تارىخىي مەجرىبىلەر، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. پىروزىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە يولبېشىچى ۋە سەلبىي تەجرىبىلەرنى ئەستايىدىل بەيان قىلىش دائىرىسى مەدەنىيەت تارىخىدا ئىلگىرىلەپ يېنى ۋەزىيەت يارىتىش ئۈچۈن، بەكمۇ پايدىلىق. ئۇيغۇرلار يالىڭ ۋە پارلاق مەدەنىيىتى ئەنئەنىسىگە ئىگە خەلق، ئۇنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدا تارازا گۈللەنگەن دەۋرلىرىمۇ بولغان. ئەمما بىلاشقان ۋە ئىز ئىزدا توختاپ قالغان دەۋرلىرىمۇ بولغان، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى تارىخ، تارىخىي نەتىجىلەر پەقەت ئەنئەنىگىلىك رول ئويناپلا يدۇكى، ھەرگىز بۈگۈنىمىزنى باشلىمايدۇ. بىز گەرچە بەدىئىي ئىجادىيەت جەھەتتە خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان بولساقمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا سېلىشتۇرغاندا، نېمىدۇر يەتمەي

ئارقىدا - تۇرۇۋاتىمىز. مىللەتنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشى ئۇنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىدە تۇتقان تۇرۇنىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئۈچۈن ئەمەس، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمۇ دۇنياغا يۈزلىنىشى، دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تونۇلۇشى كېرەك. بۇ، ئەلۋەتتە «روھىي غالىبىيەتچىلىك» تىن ئىبارەت. ئاQ روھى بىلەن ئىشقا ئاشمايدۇ. شۇڭا ئۆزىمىزگە توغرا باھا بېرەلەيدىغان، ئەدەبىياتىمىزدىكى نۇقسان ۋە يېتىشسىزلىكلىرىمىزنى داديل ئېچىپ تاشلايدىغان «4 - ماي» دەۋرىدىكى لۇشۈن روھىنى تۇرغۇزۇشىمىز لازىم.

شۇنى كۆرۈشىمىز كېرەككى، پىروزا پۈتكۈل ئەدەبىيات - سەنئەت ئىچىدىكىتىدە يەنىلا بىر قەدەر ئالدىنقى ھالقا بولۇپ تۇرماقتا. دەۋر تەلىپى بىزدىن ئىسلاھاتنى يولغا قويۇپ، يېڭىلىق يارىتىشنى تەلەپ قىلىۋاتقان ئىكەن، پىروزىمىز يەكسان ۋەزىيەت يارىتىش ئىشىنى قەيەردىن باشلاش كېرەك؟ قايسى يۆنىلىشكە قاراپ ئىلگىرىلەش كېرەك؟ دېگەن مەسىلەرنىڭ ھەممىسى ئەزەلدىن جەھەتتىن ئىلمىي جاۋاب بېرىشىمىزنى كۈتمەكتە. بىز ماركسىزملىق نەزەرىيە يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر پىروزا تارىخىدا جۇغلانغان ئەجىرىنى ۋە سەلبىي جەھەتلەردىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلىشىمىز. ئىنقىلابىي رېئالىستىك ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز، سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە

ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ توغرا يولىنى شەرھىلىشىمىز لازىم.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۈگۈنكى دەۋرىمىزنىڭ ئىلھامات قەدىرگە ماسلىشىپ، ئېلىمىز خەلقىنىڭ يۈكسەك مەنىۋى مەدەنىيىەت يارىتىش جەھەتتىكى جىددىي تەلىپىنى قانداقمۇ ئۇچۇن. پروزا ئىجادىيىتىمىزنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىئىي سۈپىتىنى نېخىمۇ ئۆستۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بىزنىڭ پروزا قوشۇنىمىزدا يەنىلا كەملىك قىلىۋاتقان نەرسە يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ئۆزۈل - كېسىل ئىدىيىۋى - ئازادىلىقتا ئىگە بولۇش بىلەن ئىجادىيەت ئەركىنلىكىنى يولغا قويۇش مەسىلىسىدۇر. ئىجادىيەت ئەركىنلىكىدىن پايدىلىنىش ئۈچۇن، جاسارەتتىن باشقا يەنە ماھارەتمۇ كېرەك. بەلكى بۇ مۇھىم بىر نەرسە. ھازىرمۇ تېخى بىزنىڭ ھەممە يازغۇچىلىرىمىزدا «بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلىش ھەممە ئىنسانلار بەس - بەستە سايراش» روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، نۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە بۆسۈپ كىرىش جاسارىتى تولۇق تۇرغۇزۇلدى، دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبلىرىنى گەرچە ئوبيېكتىپ جەھەتتىن چۈشىنىشكە بولسىمۇ، لېكىن سۇبيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى ئىجادىيەت قوشۇنىمىزنىڭ ئىدىيىۋى، بەدىئىي سەۋىيىسىدىن ئىزلەش كېرەك. پارتىيىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇرۇن دەرۋەقە «ئىجادىيەت

ئەركىنلىكى» مەسىلىسى كاپالەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. هازىر بۇ مۇھىم مەسىلە بارغانسېرى ئايدىڭلىشىپ ئىجادىيەت ئەركىنلىكىنى هەقىقىي يولغا قويۇش پارتىيە خىزمىتىنىڭ كۈن تەرتىپىگە قويۇلدى. جۈملىدىن يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ 4 - قۇرۇلتىيىدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىغا ۋەكالىتەن يولداش خۇچىلىنىڭ تەبرىك سۆزىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «پاكىتلار يازغۇچىلار قوشۇنىمىزنىڭ تامامەن ئىشەنگىلىي بولىدىغان ياخشى قوشۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى». «پارتىيە ۋە دۆلەت ئىجادىيەت ئەركىنلىكىنى زۆرۈر شەرت مىقدارائىتىلار بىلەن تەمىن ئېتىش، زۆرۈر مۇھىت ۋە كەيپىيات هازىرلاپ بېرىشى لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يازغۇچىلارمۇ ئۆزىنىڭ ئىدىيە مەسئىلىياتى ۋە ئۆتكۈل ئىجادىيەت پائالىيىتىنى پارتىيە ۋە دۆلەت يارىتىپ بەرگەن بۇ خىل ئەركىنلىك مۇھىتىغا ماسلاشتۇرۇش كېرەك.» دەپ مۇئەييەنلەشتۈردى. بۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ يازغۇچىلىرىمىز «ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى بىلىشى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشى، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي مەسئۇلىيىتىنى بىلىشى» لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا «ئەركىن ئىجادىيەت مەنزىلىگە هەقىقىي تۇردە قەدەم قويغىلى» بولىدۇ، بىزنىڭ هازىرقى بىرۇزىمىز سان جەهەتتىن زور نىسبەت بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان بولسىمۇ،

سۈپەت جەھەتتىن قارىغاندا ھەقىقەتەن مۇنەۋۋەر ئەسەر دېيىشكە بولىدىغانلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. پىروزىمىز مەزمۇن، بەدىئىي شەكىل جەھەتتە قېلىپ بازلىق. سۆھبەتىمىزدە، ئۇقۇملاشتۇرۇشتەك قاتمال لىقتىن تېخى تولۇق قۇتۇلالمىدى. مەزمۇن جەھەتتىكى تەكرارلىق، دورامچىلىق، تەقلىدچىلىك بىلەن بىرلىكتە، ھېكايىنى ۋەقەلەر دۆۋىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇش، پېرسونا ژلار پائالىيىتىنى سىياسىي ئۇقۇملار دائىرىسى بىلەن چەكلەشتەك خاھىشلار تۈپەيلى، بەزى ھېكايىلار ئەدەبىي ئاخبارات چىلىق دائىرىسىدە قالىدىپ قېلىپ تۈرمۇشنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىگە بۆسۈپ كىرەلمىدى. بۇ خىل نۇقسانلار، ھەتتا ئايرىم پۈۋىست، رومانلاردىمۇ ئوخشاشمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت. ۋ.گ. بىلىنسكى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە توختىلىپ، «بەدىئىي ئەدەبىيات تەرەپلە بىلەن ئەمەس، بەلكى كارتىنا ۋەئۇبرازلار بىلەن سۆزلەشمىشى كېرەك. بەدىئىي ئەدەبىيات بۇيۇملىق تەرىپىلىمەيدۇ ۋە ئۇنى كەچۈرمەيدۇ. بەلكى ئۇنى يارىتىدۇ» ① دېگەن ئىدى. لېكىن بەزى ھېكايىلىرىمىزدا ئاددىي تۈرمۇش ھادىسىلىرى قايتا تەكرارلانغان، دېھقانلارنىڭ تۈرمۇشىدىكى يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن يېزا تېمىسىدىكى ھېكايىلار شۇنچە كۆپ بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە كىشىنىڭ ئېسىدە قالغۇدەك، كىتابخانلارنى چۆكتۈر بەدىئىي ئويغا سالە

① ۋ.گ. بىلىنسكى، قالالانما ئەسەرلەرنى ئۆزبېكچە نەشرى 213 - بەت.

خۇدەك ماھىيەتلىك ئوبرازلار ئانىچە كۆپ ئەمەس. بۇ ھال بىر جەھەتتىن تېخى ئىجادىيەتتە ئەركىن بولالماسلىقنىڭ نىشانىسى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، جەزىي يازغۇچىلىرىمىزدا كەڭ ۋە چوڭقۇر تۇرمۇش بىلىمىن بىلەن رېئاللىقتىن كەلگەن قايناق ھېسسىياتنىڭ كەملىكىدىن بولۇۋاتىدۇ.

بىز تولۇق مۇلچەرلىشىمىز كېرەككى، «سول» ئىدىيە سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتنى - سەنئەتنىڭ جىتر مەزگىل ھالاكەتكە گىرداپقا چېرىپ قېلىشىدەكى ئاپەتنىڭ يالتىزى، ئۇ يىگىرمە نەچچە يىل جەريانىدا، بولۇپمۇ ئون يىللىق قالايمىقانچىلىق داۋامىدا جۇغلانغان قاتمال ئىدىيىۋى تەسىر. ئۇنى ئاساسىي مۇددەت ئىچىدە بىرەر قېتىملىق تەشەببۇس بىلەن تەلتۆكۈس تازىلىۋەتكىلى بولمايدۇ. شۇڭا بۇ «جاھىل قورغان»غا قارشى داۋاملىق كۈرەش قىلماي تۇرۇپ، ئىجادىيەت ئەركىنلىكىنى ھەقىقىي كاپالەتكە ئىگە قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

«تۇرمۇش ئىجادىيەتنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى، يېڭى تارىخىي دەۋردە نۇرغۇن يېڭى ئەھۋاللار، يېڭى شەيئىلەر، يېڭى شەخسلەر، يېڭى مەسىلىلەر بارلىققا كېلىپ بىزنىڭ چۈشىنىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىزنى كۈتىدۇ.»① شۇڭا تۇرمۇش قايناشىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، شەكىلەن ھادىسىلەرگە ۋە ئەنئەنىۋى ئۇلگىلەرگە باغ-

① ۋېچىن جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ 4 - نۆۋەتلىك تولۇقلىنىدا سۆزلىگەن تەبرىك سۆزى.

لىنىپ قالماي، ئىجادىيەتتە ئۆزىگە خاس يېڭى يول ئېچىش لازىم.

ئىدىيە رېئال تۇرمۇشتىن ئوزۇق ئالغاندىلا جۇشقۇنلۇق ۋە چەكسىز ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولالايدۇ. خەلقنىڭ رېئاللىقنى ئۆزگەرتىشتەك ئۇلۇغ كۈرىشىدە مەيدانغا چىققان يېڭى شەيئىي، يېڭى ئادەملەر يازغۇچىلارنىڭ ئوي - پىكىرلىرىنى ئەكس ئەتكۈچلۈك قوزغىتىپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيە ئازادلىقى ۋە ئىدىيە يېكىلىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. شۇڭا تۇرمۇشقا چۆكۈش مەسىلىسى يەنە ئادەتتىكى چاقىرىق ۋە تەشەببۇس ھالىتىدە قالسا بولمايدۇ. تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكۈش ئادەملەرنى بىرلىشىش، رېئاللىق يىلەرنى بىرلىشىش، سۈبېيېكتىپ تونۇش ئېقتىدارىنى نۆسىتۇرۇش ۋە ئىدىيىنى ئۆزگەرتىشكە پايدىلىق. شۇ چاغدىلا ماركس ئېيتقاندەك: «دۇنيانى بەدىئىي ھالدا ئىگىلەش» دېگەن تەلەپنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

ئەدەبىيات-سەنئەت دەۋر روھىنىڭ ئىپادىسى، شۇنداق ئىكەن ئۇنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ھازىرقى ئىسلاھات روھى يىلەرنى سۈغىرىلغان يېڭى دەۋرىمىزنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى يىلەرنى بىرلەشكەك ئىگە. دەۋر روھى تەلۋەتتە شۇ روھ يىلەرنى سۈغىرىلغان، دەۋرنىڭ ئالدىدا ماگىدىغان يېڭى شەخسلەرنىڭ ئوبرازلىرىنى يارىتىش ئارقىلىق ئەدەبىياتتا ئەكس ئېتىدۇ. دېمەك، مەسىلىنىڭ تۈگۈنى يەنىلا ئەدەبىياتتىكى پېرسوناژ — ئوبراز — تادەم-دىن ئىبارەت. مۇتلەق ھالدا شۇنىسى ئېنىقكى، «ئادەم»

هېكايه ئۇچۇن ئەڭ مۇھىم ئامىل. بىزنىڭ يېزىدۇر
هېكايىچىلىقىمىزدا تېخى بۇ مۇھىم مەسىلە ئۆزۈل-كېسىل ھەل بولۇپ كېتەلمىدى. يېرسوناژلار خاراكتېرىنى ئۇقۇم ۋە چۈشەنچە ئوقتىسىدىن سىنىپىي، سىياسىي ئوقتىسىدىن باھالايدىغان تاماللا بەدىئىي ھورمۇلانسىڭ تەسىر ئىدىن تېخى تولۇق ئۇتۇلالمىدى. شۇ سەۋەبتىن رېئال تۇرمۇش تەلەپلىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان ھەم ئىنىدىۋىدۇئاللىقتا، ھەم ئومۇميلىققا تىگىشلىك يارقىن، جانلىق ۋە تەسىرلىك بەدىئىي ئوبرازلار يېزىلىمىدى. كۆپ ئەمەس. بىلىشىمىز كېرەككى، ئەدەبىي ئەسەردە يارىتىلغان ھەر بىر ئوبرازنى باشتىن - ئاياغ ئۆز خاراكتېرى ئالاھىدىلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇشى، ئاپتور يېرسوناژنىڭ تۇرمۇش ئۇرۇنۇرىيىتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن تەقدىرگە قالايمىقان ئارىلاشماي، تەبىئىي ھالدا تەسۋىرلەپ بېرىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئۇ ئەسەر ھەقىقىي چىنلىققا ئىگە بولىدۇ - دە، ئوقۇغۇچىلاردا روشەن ئىستېتىك - زوق ھاسىل قىلالايدۇ. يېرسوناژ ئوبرازىنى يارىتىشتىكى يەنە بىر ماجىز ھالقا يېرسوناژلارنىڭ مۇرەككەپ روھىي دۇنياسىنى ۋە پىسخىك ھالىتىنى چوڭقۇر ئىپادىلەپ بېرەلمەسلىكتىن ئىبارەت. ئىنسانىنىڭ پۈتكۈل پائالىيىتى ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ ئومۇمىدا ئىلگىدا بولىدۇ. روھىي كەچۈرمىش ۋە پىسخىك ھالەت - خاراكتېرنىڭ ئاساسى، ئادەملەر خاراكتېرىنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلى

لمدن بمزنمك ئەسەرلىرىمىزدە تەسۋىرلەنگەن پەرسو-
ناژلارمۇ بىر - بىرىدىن پەرق قىلىپ تۇرۇشى كېرەك.
شۇ چاغدىلا ئوبرازلار يارىتىش جەھەتتە بىر زامانلارنى
قېلىپلىشىپ قالغان «نۇقسانسىز ۋە كەمچىلىكسىز
قەھرىمان ئوبرازى يارىتىش» دەيدىغان مېتافىزىكىلىق
قاراشنىڭ تەسىرىدىن ئازاد بولالايدۇ.

يەنە بىر مۇھىم نۇقتا بار. ئۇ بولسىمۇ، ئەدە-
بىيات ۋە باشقا ساھەلەر بويىچە مەلۇم بىلىم ئىقتى-
دارىغا ئىگە بولۇش، بەدىئىي ماھارەتنى ئۆستۈرۈش.
بىلىم ۋە ماھارەت بىر مەسىلىنىڭ ئىككى تەرىپى بو-
لۇپ، ئۇ، دەسلەپكىتىك بىر لىككە ئىگە بىزنىڭ ھازىرقى
پىروزا قوشۇنىمىزدا ئوتتۇرا ياش ۋە ياش يازغۇچى-
لار ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ خېلى
كۆپچىلىكى مەكتەپ ئەدەبىيات ئالىي بىلىم يۇرت-
لىرىدا تەربىيىلىنىپ چىققانلار ئەمەس. ھازىرقى دۇنيا
يا خىلىم - يەن دۇنياسى. ئەدەبىيات - سەنئەت
قانۇنىيەتلىرى ھەممە باشقا يەن ئىلىملەرنى جەھەت-
تە مەلۇم نەزەرىيەۋى بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە بولمە-
غان يازغۇچىنىڭ نەزەر دائىرىسى ۋە بەدىئىي تەسەۋ-
ۋۇر كۆچى ئەلۋەتتە چەكلىك بولىدۇ. شۇڭا ئەدەبىيات-
سەنئەتنى ھازىرقى دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش ئۈچۈن كەڭ
دائىرىدە، ئىجتىمائىي بىلىم، ئەدەبىيات بىلىمى ھەم
تەبىئىي يەن بىلىمىگىمۇ ئىگە بولۇش زۆرۈرىتى دەر-
ۋەقە. ئەمەلىيەتمۇ مۇھىم ھالقا. ئەنە شۇ ئەمەلىيەت
يەن يۈكسەكلىمىگە كۆتۈرۈلسە، ئۇنىڭ ئۇنۇمى ۋە

هايات‌سي كۆچى چەكسىز بولىدۇ. بەدىئىي ئەدەبىيات، زېمىنىدە تۇرۇپ. ئىلمىي ھەپسىلە تىلەرنى يورۇتۇپ — بېرە ئىگەش نەسەرلەر، مەشىلەرنىڭ ئۆزىنى تۇراپ تۇرغان مۇھىتنى ئۆزگەرتمىشە يارىدەم بېرىدۇ ۋە ئىلھام بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچىلار قوشۇنىمىزنىڭ ئىلمىيلىشىشىغا ئالاھىدە نەھمىيەت بېرىش زۆرۈر. بۈگۈنكى دۇنياغا ۋە كەلگۈسىگە يۈزلىنىۋاتقان دەۋرىمىز ئۆز يازغۇچىلىرىدىن نەنە شۇنداق بۈيۈك تەلەپ قىلىدۇ. بۇ نەنە يازغۇچىلارنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنى بىرقانچە ۋاقىت ئۆستۈرۈش بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك. ماھارەت ئۇيغۇر پىروزىسىغا نىسبەتەن ئۆستۈرۈش تەلەپ قىلىنى ۋەيۇش پۈرسىتى بېتىپ كەلدى. شۇڭا خەلقىمىزنىڭ نەسىلىنى نېھتىياجىدىن قارىغاندا، بەدەبىياتنى «ۋاقىت ئۆتۈرۈش» بىلەنلا چەكلەپ قويغىلى بولمايدۇ. پىروزىمىزنى ئىسلاھات دولقۇنى نىچىدە يەنە بىر بالداق ئۆستۈرۈش ئۈسىدە سۈزلىگەندە شۇنى تەكتەلەش كېرەككى. بەدىئىي ماھارەت بولمىسا زادى بولمايدۇ. بەدىئىي ماھارەت بولغاندىلا ئاپتۇر يۈزەكى ھادىسىدىن ئۆتۈپ كىشىلىك تۇرمۇشنى كىشىلەرنىڭ سەرگۈزەشتىسىنى ۋە بېرسوناژلاردىكى كىشىنى قايىل-ھلار لىق نوھىم ۋە ئۇزۇنگە خاس نازۇك تەرەپلەرنى سەزگىلى ۋە ئۇلارنى دوقۇغۇچىلارغا سىنىلىستىك روق بېغىشلىغۇدەك سىلىپ سىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ. ماھارەت مەسىلىسى يازغۇچىنىڭ بەدەبىي نەسەرلەردىكى ۋەقەلەرنى جانلىق ۋە نەسىرلىك ھېكايە قى-

لمپ بېرەلمەسلىكى، مەزمۇن ۋە شەكىلىنىڭ بىرلىكى، بەدىئىي تىل بايلىقى، نېمىدېگەنلىكى ۋاسىتىلىرىدىكى ئىنجادىيلىق ۋە جانلىقلىق قاتارلىق كۆپ تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەدىئىي ماھارەتنى يېتىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىجادىيەت ساھەسىدە كۆپ ئىزلىنىش، جاپالىق ئىجادىي كۆپ ئۇگىنىش ھەمدە قەدىمكى ۋە ھازىرقى جۇڭگو ھەم چەت ئەللىكەرنىڭ بارلىق سەنئەت جەۋھەرلىرىدىن ئۆزۈقلۇق ئېلىش زۆرۈر، ھەقىقىي ئىجادىيەت سەۋىيىسى ئۆچقاندەك ئۆسۈۋاتقان بۈيۈك دەۋردە يازغۇچىلىرىمىز بۇ دېگەن سۆزلىگەنچىلىك بىلەن ئۇلارنىڭ بېغىنىچىلا لايىق مەنسىۋى دەھسۇلات پارىتىشىنى ئۆزلىرىنىڭ ئۇنەددەس بۇرچى دەپ ھېسابلىشى لازىم.

30 يىلدىن بۇرەكىيىن شەرەسىنىڭ ئۆتۈپ چىققان بىرنەچچە سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر پىروزىسىز ئۆزىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى ناھايىتى قىلىدىغان ئۇلۇغ دەۋر ئۈچۈنمۇ ئىزدى. تەبىئىيكى، ئۇ ئىدىلىك ۋە ئىستېتىكا جەھەتلىرىدە يېڭى قاراشلىقتا ئۇيغۇر پىروزىسى XXI ئەسىرنى ھازىرقى تەسەۋۋۇرىمىزدىن چىقىراق بۈيۈك ئەلپىلىدە بىلەن كۈتۈۋالغۇسى.

بارلىق پىشقەدەم يازغۇچىلار، ئوتتۇرا ياش ۋە ياش يازغۇچىلار، تېخىمۇ زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، يەكدىللىق بىلەن «جۇڭخۇانى يۈكسەلدۈرۈش، ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈش» ئۇچۇن باتۇرانە ئالغا باسايلى!

فولكلور ۋە يازما ئەدەبىيات

ئاپتورى: ئابدۇكېرىم راخمان

مەسئۇل مۇھەررىرى: مىرزاھىد كېرىمى

مەسئۇل كورېكتورى: ئايشەم ئابدۇۋەلى

ئەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ

ئەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 787×1092 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 9.25 قىستۇرما تاۋىقى: 3

1988 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى

1989 - يىل7 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىراژى: 1650—1

ISBN7—5373—0135—2/I·36

باھاسى: 1.50 يۈەن

本书论述了有关维吾尔民间文学与书面文学的幽讨。

民间口头文学与书面文学
作者：阿布杜克里木·热合曼
责任编辑：米尔扎义提·克力木
责任校对：阿依夏木　阿布都吾力

喀什维吾尔文出版社出版
新疆新华书店发行
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米　32开本　9·25印张　2插页
1988年11月第1版　1989年7月第1次印刷
印数：1—1650

ISBN7—5373—0135—2/I·36　(民文)
定价：1·50元

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئىلھات تۇرسۇن

ISBN7 — 5373 — 0135 — 2
(民文) I·36 باھاسى: 1·50 يۈەن